

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

การศึกษาวิเคราะห์ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในสมัยทวารวดี

AN ANALYTICAL OF STUDY THE HISTORY OF BUDDHISM WITH SPECIAL REFERENCE TO DVARAVATI PERIOD

นาวาตรี สมพงษ์ สันติสุขวันต์

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พ.ศ. ๒๕๕๐

การศึกษาวิเคราะห์ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในสมัยทวารวดี

นาวาตรี สมพงษ์ สันติสุขวันต์

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พ.ศ. ๒๕๕๐

AN ANALYTICAL OF STUDY THE HISTORY OF BUDDHISM WITH SPECIAL REFERENCE TO DVARAVATI PERIOD

LIEUTENANT-COMMANDER SOMPONG SANTISUKHWANTA

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of
The Requirment For The Degree of
Master of Arts
[Buddhist studies]

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
Bangkok, Thailand

2007

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นับวิทยานิพนธ์ฉบับนี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

....
(พระศรีสิทธิมุนี)
คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์...ประธานกรรมการ
(พระเมธีรัตนดิลก,ดร.)

....กรรมการ
(พระมหาสมจินต์ สมฺมาปัญฺโญ,รศ.ดร)

....กรรมการ
(รศ.ดร.ศักดิ์ชัย สายสิงห์)

....กรรมการ
(อาจารย์รังษี สุทนต์)

....กรรมการ
(นายประสิทธิ์ แสงทับ)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

พระมหาสมจินต์	สมฺมาปญฺโญ	ประธานกรรมการ
รศ.ดร.ศักดิ์ชัย	สายสิงห์	กรรมการ
อาจารย์รังษี	สุทนต์	กรรมการ

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นับวิทยานิพนธ์ฉบับนี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

....

(พระศรีสิทธิมุนี)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์..ประธานกรรมการ

(พระเมธีรัตนดิลก,ดร.)

....กรรมการ

(พระมหาสมจินต์ สมฺมาปญฺโญ,รศ.ดร.)

....กรรมการ

(รศ.ดร. ศักดิ์ชัย สายสิงห์)

....กรรมการ

(อาจารย์รังษี สุทนต์)

....กรรมการ

(นายประสิทธิ์ แสงทับ)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

พระมหาสมจินต์	สมฺมาปญฺโญ	ประธานกรรมการ
รศ.ดร.ศักดิ์ชัย	สายสิงห์	กรรมการ
อาจารย์รังษี	สุทนต์	กรรมการ

วิทยานิพนธ์ : การศึกษาวิเคราะห์ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในสมัยทวารวดี

ผู้วิจัย : นาวาตรี สมพงษ์ สันติสุขวันต์

ปริญญา : พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (พระพุทธศาสนา)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

: พระมหาสมจินต์ สมฺมาปญฺโญ (วันจันทร์) ป.ธ.๙, พธ.ม. (พระพุทธศาสนา), Ph.D. [Pāli & Buddhist Studies]

: รศ.ดร. ศักดิ์ชัย สายสิงห์ ศศ.บ.(โบราณคดี),ศศ.ม.(ประวัติศาสตร์ศิลปะ), Ph.D. (ประวัติศาสตร์ศิลปะและโบราณคดี)

: อาจารย์ รังษี สุทนต์ ป.ธ.๙, พธ.ม.

วันสำเร็จการศึกษา : ๔ เมษายน ๒๕๕๑

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์นี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในประเทศไทยสมัยทวารวดีในประเด็นที่ว่าด้วยการเข้ามาของพระพุทธศาสนาสู่ประเทศไทยสมัยทวารวดี อิทธิพลและร่องรอยของพระพุทธศาสนาในสมัยทวารวดี โดยศึกษาจากข้อมูลเอกสารและหลักฐานด้านโบราณคดีที่เกี่ยวข้อง

ผลจากการศึกษาพบว่า พระพุทธศาสนาได้เข้าสู่ประเทศไทยสมัยทวารวดีราวพุทธศตวรรษที่ ๙-๑๐ ที่บริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ตรงบริเวณเมืองโบราณอู่ทอง รุ่งเรืองอยู่ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๖ มีเอกลักษณ์ด้านศิลปะเป็นของตนเองในชื่อ “ศิลปะทวารวดี” มีศูนย์กลางทางพระพุทธศาสนาอยู่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำท่าจีน แม่น้ำแม่กลอง

พุทธศตวรรษที่ ๑๐-๑๑ พระพุทธศาสนาเถรวาทจากศูนย์กลางลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาได้แผ่ไปถึง ภาคตะวันออก รุ่งเรืองสูงสุดในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๔ มีศูนย์กลางอยู่ที่บริเวณเมืองศรีมโหสถ ตำบลโคกปีบ อำเภอศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี

พุทธศตวรรษที่ ๑๐-๑๒ พระพุทธศาสนาเถรวาทจากศูนย์กลางลุ่มแม่เจ้าพระยา ได้แผ่ไปถึงภาคใต้มีผู้นับถือมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔

พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓ พระพุทธศาสนาเถรวาทจากศูนย์กลางลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาได้แผ่ไปถึงบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือ รุ่งเรืองสูงสุดในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๖ มีศูนย์กลางอยู่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำชี

พุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔ พระพุทธศาสนาเถรวาทจากศูนย์กลางลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ได้แผ่ไปถึงภาคเหนือ รุ่งเรืองสูงสุดในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๖ มีศูนย์กลางอยู่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำปิง วัง ยม น่าน โดยเฉพาะบริเวณเมืองลำพูนโบราณ

อิทธิพลของพระพุทธศาสนาเถรวาทแบบทวารวดี มีส่วนเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตของชาวทวารวดีอย่างมาก ได้ทิ้งร่องรอยเกี่ยวกับประเพณีอันดีงามไว้คือการทำบุญอุทิศ การปฏิบัติธรรมเพื่อความสุขในโลกหน้าการปรารถนาให้ทันพระศรีอาริย์ อิทธิพลของพระพุทธศาสนาได้ก่อให้เกิดรูปแบบศิลปะประติมากรรม สถาปัตยกรรมที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาและพัฒนามาจนถึงปัจจุบัน

พระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีที่แพร่หลายไปในทุกภาคของประเทศนั้น ได้ทิ้งร่องรอยไว้ทั้งด้านสถาปัตยกรรม ประติมากรรม เช่น ซากสถูป ธรรมจักรศิลา พระเจดีย์ พระพิมพ์ พระพุทธรูป ตลอดจนหลักฐานจารึกเกี่ยวกับหลักธรรมในพระพุทธศาสนา ที่สำคัญและเป็นที่แพร่หลายในสมัยทวารวดีจารึกคาถา เย ธมฺมา หัวใจพระพุทธศาสนา อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท เป็นอาทิ ล้วนแต่เป็นเครื่องยืนยันร่องรอยต่าง ๆ ชี้ให้เห็นถึงความเจริญรุ่งเรืองของพระพุทธศาสนา ศรัทธา ปัญญา ตลอดจนความเข้าใจในพระพุทธศาสนาของชาวพุทธสมัยทวารวดีได้เป็นอย่างดี

Thesis Title : An Analytical of Study the History of Buddhism with special to Dvaravati Period.

Researcher : Lieutenant-commander Sompong Santisukhwanta

Degree : Master of Arts (Buddhist Studies)

Thesis Supervisory Committee

: Assoc.Prof. Pramaha Somjin Sammãpaññо (Wanjan)
Pãli IX, M.A., Ph.D. [Pãli & Buddhist Studies]

: Assoc.Prof. Sakchai Saisingha, B.A., M.A., Ph.D.

: Mr.Rangsi Suthon, Pãli IX, M.A.

Date of Graduation: April 4, 2008.

ABSTRACT

This thesis aims at studying the history of Buddhism in Thailand in Dvaravati Period. It emphasizes the spread of Buddhism into Thailand in Dvaravati Period, the influence and the trace of Buddhism in Dvaravati Period. The study is carried out from the data from some documents and the concerned archaeological evidence.

From the study, it is found that Buddhism was introduced into Thailand in Dvaravati Period during the 9th-10th Buddhist century in a low-lying area of the Chao Praya River in the compound of the old Muang Uthong City which flourish during the 11th–16th Buddhist Era. The special characteristic of the city is well known as 'Dvaravati Art'. The centre of Buddhism was at the basins of the Chao Praya River, the Thacheen River and the Maeklong Rivers.

During the 10th-11th B.E. Theravada Buddhism from the basins of the Chao Phraya River to the Eastern Region was most developed in the 11th-14th B.E. with the centre at the compound of Muang Sri Mahosoth, Kok-Peep Sub-District, Sri Mahosoth District, Pracheenburi Province.

During the 10th-12th century B.E. the Theravada Buddhism from the centre of the Chao Phraya River spread to the Southern Region of Thailand and was populary embressed by the people from the 13th-14th centuries B.E.

During the 12th-13th century B.E.,Theravada Buddhism spread from the basins of the Chao Phraya River to the Northeastern area and flourish during the 12th-16th B.E. with the centre at the basins of the Chee River.

During the 13th-14th century B.E. the Theravada Buddhism spread to the Northern Region from the centre of the Chao Phraya River and flourish during the 14th-16th century B.E. with the centre at the compound of Ping, Vang, Yom and Narn Rivers, especially at old Lampoon Province.

The influence of Theravada Buddhism of Dvaravati Type had much relationship with the ways of lives led by Dvaravati People. It left out the traces of the good customs which are merit making in order to dedicate merits to others and to practice the doctrines for gaining happiness in the next world and to be born in Ven. Phra Sri Araya Metrais time. The Buddhist influence caused to arise the pattern of arts, scultural arts and architecture in connection with Buddhism and the Buddhist influence development appearing up to the present time.

Buddhism of Dvaravati Period which spread all over the regions of the country left out the traces of the architecture, the scultural arts such as the ruins of the pagodas, the stone doctrinal wheels, the pagodas, the small images of the Buddha, the Buddha Images including the inscriptions dealing with the important Buddhist doctrines widely spread out in Dvaravati Period, such as Ye Dhamma Inscription which is the heart of Buddhism including the Four Noble Truths, the Doctrines of Dependent Originations etc. all of which are to confirm the different traces obviously showing the progress and the development of Buddhism, the faith, the wisdom including the understanding of Buddhism possessed by the Buddhists in Dvaravati Period.

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์นี้สำเร็จได้ด้วยดีเพราะได้รับความกรุณาจากครูอาจารย์ทุกท่าน โดยเฉพาะ พระอาจารย์ ดร.พระมหาสมจินต์ สัมมาปัญโญ อาจารย์ ดร.ศักดิ์ชัย สายสิงห์ มหาวิทยาลัยศิลปากร และอาจารย์รังษี สุทนต์ ทั้งสามท่านได้กรุณาให้ข้อคิดและข้อเสนอแนะ ที่เป็นประโยชน์ในการทำวิทยานิพนธ์นี้เป็นอย่างมาก ผู้วิจัยจึงขอขอบพระคุณเป็นอย่างสูงไว้ ณ โอกาสนี้ด้วย

ขอขอบคุณคนใกล้ชิดที่เปิดโอกาสและสนับสนุนค่าเทอมในการศึกษา ตลอดจนให้กำลังใจทุกวัน ขอบคุณอาจารย์ศุภัทรา อำนวยสวัสดิ์ คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง ขอบคุณบรรดาพี่ ๆ เพื่อน ๆ ที่ร่วมศึกษาพระพุทธศาสนามาด้วยกันที่ให้ความช่วยเหลือในทุก ๆ ด้าน โดยเฉพาะพี่เจี๊ยบ พี่เหมียว คุณเอ คุณอภิชาต พี่สุวรรณี และทุกคนที่ไม่ได้เอ่ยนาม ล้วนมีส่วนช่วยเหลือและเป็นกำลังใจให้ผู้วิจัยทั้งสิ้น

ขอขอบคุณเจ้าหน้าที่ห้องสมุดของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,หอสมุดแห่งชาติ, ห้องสมุดมหาวิทยาลัยศิลปากร,ห้องสมุดมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ห้องสมุดมหาวิทยาลัยรามคำแหง,ห้องสมุดมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์,ห้องสมุดภาพศาสตราจารย์หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, ห้องสมุดกรมยุทธศึกษาทหารเรือ รวมถึงท่านผู้เป็นเจ้าของผลงานทางวิชาการที่ทรงคุณค่าทั้งหลายซึ่งผู้วิจัยได้ใช้อ้างอิงทุกท่าน ตลอดถึงคณาจารย์ของมหาวิทยาลัยและเจ้าหน้าที่บัณฑิตวิทยาลัยทุกท่าน

ผู้วิจัยขออุทิศความดีอันเกิดจากความเพียรพยายามนี้ ถวายเป็นพุทธบูชา ขอน้อมเป็นเครื่องบูชาคุณบิดา มารดา ครูอุปัชฌาย์อาจารย์ ถวายเป็นพระราชกุศลแด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเนื่องใน โอกาสที่ทรงเจริญพระชนมายุ ๘๐ พรรษา กับทั้งขอถวายเป็นพระกุศลแด่สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา ตลอดจนท่านผู้มีบุญคุณ ท่านผู้มีพระคุณทุก ๆ ท่าน และขอให้พระสัทธรรมขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จงสถิตตั้งมั่นเป็นแสงสว่างแก่ชาวโลกสิ้นกาลนาน

นาวาตรี สมพงษ์ สันติสุขวันต์
มีนาคม ๒๕๕๑

สารบัญ

เรื่อง **หน้า**

คำอธิบายสัญลักษณ์และอักษรย่อ

การใช้อักษรย่อ

อักษรย่อที่ใช้ในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ใช้อ้างอิงจากพระไตรปิฎก – อรรถกถา – ปกรณ์วิเสส ภาษาบาลี และภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เรียงตามลำดับ ดังนี้

พระวินัยปิฎก

วิ.มหา. (ไทย) = วินัยปิฎก มหาวิภังค์ (ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

ที.ปา. (บาลี) = ทีฆนิกาย ปาฏิกวคฺคปาลิ (ภาษาบาลี)
ที.ปา. (ไทย) = ทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค (ภาษาไทย)
สํ. นิ. (ไทย) = สังยุตตนิกาย นิทานวรรค (ภาษาไทย)
ขุ.ม. (บาลี) = ขุทฺทกนิกาย มหานิทฺเทส (ภาษาบาลี)
ขุ.อป.(บาลี) = ขุทฺทกนิกาย อปทานปาลิ (ภาษาบาลี)

อรรถกถาพระวินัยปิฎก

วิ.อ. (บาลี) = สมนฺตปาสาทิกา วินยปิฎก อฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก

ขุ.ขุ.อ.(บาลี) = ปรมตฺถโชติกา สุตฺตนฺตปิฎก อฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
ขุ.ธา.อ.(บาลี) = ธมฺมปทฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)

ปกรณวิเสส

มหาวํส.(บาลี) = มหาวํส (ภาษาบาลี)

ฎีกาพระวินัยปิฎก

สารตฺถ.ฎีกา (บาลี)= สารตฺถทีปนีฎีกา (ภาษาบาลี)

การใช้หมายเลขย่อ

การใช้หมายเลขอ้างอิงพระไตรปิฎกบาลี – ไทย จะแจ้งเล่ม ข้อ หน้า ตามลำดับ เช่น วินย.(ไทย) ๗/๔๓๗–๔๕๗/๓๗๕–๔๒๐. หมายถึง พระวินัยปิฎก เล่มที่ ๗ ข้อที่ ๔๓๗–๔๕๘ หน้า ๓๗๕–๔๒๐ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

การใช้หมายเลขอ้างอิงอรรถกถา ภาษาบาลี จะแจ้งเล่ม หน้า เช่น วิ.อ. (บาลี)๑/๕-๙๕. หมายถึง คัมภีร์ สมนฺตปาสาทิกา ภาค ๑ หน้า ๕–๙๕

ปกรณ์วิเสส เช่น มหาวํส. (บาลี) ๑/๖/๘๒. หมายถึง มหาวํส (บาลี) ปริเฉทที่ ๑ คาถาที่ ๖ หน้า ๘๒

บทที่ ๑ :

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

จากตำนานหรือเอกสารทางศาสนากล่าวว่าประมาณพุทธศตวรรษที่ ๓ พระเจ้าอโศกมหาราช ได้ทรงส่งสมณทูตสายที่ ๘ โดยมีพระโสณเถระและพระอุตตรเถระเป็นหัวหน้ามาเผยแผ่พระพุทธศาสนายังดินแดนสุวรรณภูมิ [๑] ไทยเชื่อว่าได้แก่จังหวัดนครปฐม ส่วนพม่าก็เชื่อว่าคือเมืองสะเทิม [๒] แล้วประดิษฐานพระพุทธศาสนา จนเป็นปึกแผ่นแพร่หลาย แต่ความสืบเนื่องแห่งพระพุทธศาสนาก็ดูเหมือนจะเลือนลางไป

สมัยก่อนพุทธกาล ชาวอินเดียได้เดินทางมาค้าขายกับสุวรรณภูมิอยู่เสมอ และเข้ามาตั้งถิ่นฐานรกรากและเผยแพร่วัฒนธรรม แก่ชาวพื้นเมืองในแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มานานแล้ว และด้วยเหตุที่พระพุทธศาสนาไม่มีความรังเกียจลัทธิอื่นใดที่ร่วมสมัยในที่ต่าง ๆ ดังนั้น จึงมีผู้นับถือพระพุทธศาสนาเดินทางเข้าสู่ดินแดนแหลมอินโดจีนเป็นจำนวนมาก [๓]

จากการศึกษาค้นคว้าสมัยปัจจุบันทำให้ทราบว่า คนสมัยทวารวดีมีการผสมผสานอยู่ร่วมกันหลายเผ่าพันธุ์และมีความสัมพันธ์กันในด้านศาสนา โดยเฉพาะพระพุทธศาสนาในลุ่มน้ำเจ้าพระยา และมีการสร้างสรรค์วัฒนธรรมประเพณีร่วมกัน โดยมีพระพุทธศาสนาเป็นตัวเชื่อมและเป็นกุญแจที่จะไขไปสู่ความกระจ่างแห่งประวัติศาสตร์ในระยะนี้ จากการผสมผสานกันทางวัฒนธรรมจึงเกิดลักษณะเฉพาะของศิลปวัฒนธรรมทวารวดีที่เนื่องในพระพุทธศาสนาขึ้น เหตุที่พระพุทธศาสนามีรากฐานมาจากวัฒนธรรมอินเดีย ได้ถูกเลือกรับและปรับเข้าเป็นแก่นหลักของบ้านเมือง จนกลายเป็นศูนย์กลางเชื่อมโยงความหลากหลายทางวัฒนธรรมทางสังคมและคติความเชื่อต่าง ๆ เข้าด้วยกัน และพระพุทธศาสนานับว่ามีส่วนในการกำหนดแบบแผนทางการเมือง ที่

---

[๑] วิ.อ. (บาลี) ๑/๕๘, มหาวํส. (บาลี) ๑/๖/๘๒.

[๒] พระธรรมปิฎก, (ป.อ. ปยุตฺโต), **จาริกบุญ – จารึกธรรม,** พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพฯ: บริษัทพิมพ์สวย จำกัด), หน้า ๔๙๔.

[๓] เสถียร โพธินันทะ, **ภูมิประวัติพระพุทธศาสนา,** (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์บรรณาคาร, ๒๕๑๕), หน้า๒.

สะท้อนออกมาในรูปประบบกษัตริย์ ซึ่งมีฐานะเป็นทั้งพระโพธิสัตว์และพระจักรพรรดิราช พระพุทธศาสนามีความสำคัญที่เป็นความเชื่อทั้งในระดับรัฐและประชาชน [๔]

ประเทศไทยได้มีและเจริญรุ่งเรืองมาแล้วแต่อดีต แต่การจัดสมัยทางประวัติศาสตร์ก็นับเพียงสมัยสุโขทัยลงมา จึงทำให้การศึกษาความจริงขาดหาย หากพิจารณาให้ดีจะพบว่า ถ้าไม่มีอดีตจะมีปัจจุบันได้อย่างไรกัน

ศูนย์กลางของทวารวดีตั้งอยู่ที่ไหน? ตามเอกสารที่นักวิชาการได้ค้นคว้าเผยแพร่ส่วนใหญ่ลงความเห็นว่า ศูนย์กลางทวารวดีน่าจะอยู่บริเวณภาคกลางตอนล่างของประเทศไทย เพราะได้พบหลักฐานสำคัญมากกว่าแหล่งอื่น รวมทั้งมีที่ตั้งอยู่ในทำเลที่เหมาะสมต่อการรับอารยธรรมจากภายนอก หลักฐานทางโบราณคดีที่ทำให้นักวิชาการตั้งสมมติฐานเกี่ยวกับศูนย์กลางของทวารวดีไว้ ๓ แห่ง คือ เมืองอู่ทอง เมืองนครปฐมและเมืองลพบุรี [๕]

ส่วนนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาได้สันนิษฐานว่า เนื่องจากทวารวดีได้รักษาจารีตของพระพุทธศาสนานิกายเถรวาทที่เจริญรุ่งเรืองมาแต่สมัยสุวรรณภูมิ จึงมีความสัมพันธ์กับชาวพุทธอินเดียในลุ่มแม่น้ำคงคามา ฉะนั้น พุทธศิลปะของทวารวดีจึงมีการเลียนแบบราชวงศ์คุปตะและมีศูนย์กลางสำคัญอยู่ที่จังหวัดนครปฐม ต่อมาพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ทวารวดีได้แผ่ขยายอิทธิพลไปในทิศต่าง ๆ เหนือขึ้นไปจนถึงลพบุรี จากลพบุรีแผ่ขึ้นไปจนถึงภาคเหนือของประเทศไทย และเป็นเหตุให้พระพุทธศาสนานิกายเถรวาทจากทวารวดีไปตั้งมั่นทางภาคเหนือ [๖] สืบมาอีกหลายศตวรรษ

นอกจากนี้ นักปราชญ์ชาวลาวได้ทำการศึกษาประวัติศาสตร์ลาว มีการกล่าวถึงอาณาจักรทวารวดีว่า สมัยที่มอญ-ขอมเป็นใหญ่อยู่ในแหลมอินโดจีนหรือสุวรรณภูมินั้น สุวรรณภูมิได้แบ่งเขตอำนาจออกเป็นอาณาจักรใหญ่ ๆ สองอาณาจักรคืออาณาจักรทวารวดีหรือศรีวิชัยและอาณาจักรโคตปุระหรือโคตรบูรโดยอาณาจักรทวารวดีหรือศรีวิชัยคลุมถึงดินแดนภาคตะวันตกของแหลมอินโดจีนนับแต่ฟากดงพญาเย็นใต้เมืองนครราชสีมาลงไป จนถึงเขตแดนพม่าด้านตะวันออกเลยไปจนถึงแหลมมลายู ในปี พ.ศ. ๒๑๘ หรือ พ.ศ. ๒๓๖ พระเจ้าอโศกมหาราชแห่งอินเดียได้ส่งสมณทูตอันมีพระโสณเถระกับพระอุตตรเถระเป็นหัวหน้ามาเผยแผ่พระพุทธศาสนาในอาณาจักร

---

[๔] ธิดา สาระยา, **(ศรี) ทวารวดี: ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ**, (กรุงเทพมหานคร: อักษรสัมพันธ์, ๒๕๓๒), หน้า ๒๓-๒๔.

[๕] ศักดิ์ชัย สายสิงห์, ผศ.ดร., **ศิลปะทวารวดีวัฒนธรรมพุทธศาสนายุคแรกเริ่มในดินแดนไทย,** พิมพ์ครั้งที่ ๒,(กรุงเทพฯ: ด่านสุทธาการพิมพ์, ๒๕๔๗), หน้า ๖๑.

[๖] เสถียร โพธินันทะ, **ภูมิประวัติพระพุทธศาสนา**, หน้า ๖-๗.

สุวรรณภูมิ สันนิษฐานว่าศูนย์กลางของอาณาจักรตั้งอยู่บริเวณเมืองนครปฐมในประเทศไทย ส่วนอาณาจักรโคตรบูรหรือฟูนัน คืออาณาจักรที่ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของอาณาจักรทวารวดีมีอาณาเขตตั้งแต่เมืองนครราชสีมาเป็นต้นมา รวมเอาภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยและประเทศลาวตั้งแต่แขวงเวียงจันทน์ลงไปจนถึงนครจำปาศักดิ์ อาณาจักรนี้เริ่มมีอำนาจขึ้นตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๕ ถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๑ [๗]

มีนักปราชญ์หลายท่าน ได้กล่าวถึงความมีอยู่ของเมืองโบราณต่าง ๆ เช่น ทักษิณ อินทโยธา เสนอว่า [๘] แถบลุ่มน้ำเจ้าพระยาและด้ามขวานทองได้เกิดมีชุมชนขึ้นตั้งแต่สมัยพุทธกาลหรือก่อนนั้น เมื่อกว่า ๒,๐๐๐ ปีมาแล้ว เช่น เมืองนครชัยศรี, เมืองพงตึก, เมืองอู่ทอง, เมืองคูบัว, เมืองศรีมโหสถ, เมืองไชยา และเมืองดินแดง เป็นต้น

ยังมีข้อมูลไม่ลงรอยกันเกี่ยวกับเรื่องชนชาติของชาวทวารวดีอีกจำนวนมาก บางกลุ่มสันนิษฐานว่าเป็นพวกมอญด้วยเหตุผลคือ [๙] (๑) มีการพบจารึกภาษามอญที่ลพบุรี จารึกด้วยอักษรที่เก่าประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔ จารึกที่เสา ๘ เหลี่ยม ซึ่งมีบัวหัวเสาเหมือนที่นครปฐม (๒) พระนางจามเทวี ย้ายจากลพบุรีได้ครองหริภุญชัยในพุทธศตวรรษที่ ๑๓ นั้นเป็นเจ้าหญิงมอญ และ (๓) ยอร์ช เซเดส์ ได้อ่านจารึกซึ่งพบที่วัดโพธิ์ร้าง ที่นครปฐม และนำไปเผยแพร่ที่ปารีส ใน พ.ศ.๒๔๙๕ ก็สนับสนุนว่าทวารวดีเป็นอาณาจักรมอญ

ปัญหาเรื่องศูนย์กลางของอาณาจักรทวารวดี ก็มีความเห็นไปต่าง ๆ แต่นักวิชาการส่วนใหญ่เห็นว่าศูนย์กลางของทวารวดีน่าจะอยู่บริเวณภาคกลางตอนล่างของประเทศไทย เพราะมีการค้นพบหลักฐานสำคัญ ๆ มากกว่าแหล่งอื่น ตลอดถึงมีที่ตั้งอยู่ในทำเลอันเหมาะในการที่ติดต่อและรับอารยธรรมจากโลกภายนอกได้ อย่างไรก็ตามแม้นักวิชาการส่วนใหญ่จะมีความเห็นดังกล่าว แต่จากหลักฐานทางโบราณคดีที่มี ทำให้นักวิชาการตั้งข้อสมมติฐานเกี่ยวกับศูนย์กลางของอาณาจักรทวารวดีไว้ ๓ แห่งด้วยกันคือ เมืองอู่ทอง เมืองนครปฐม(นครชัยศรี) และเมืองลพบุรี [๑๐]

---

[๗] สิลา วีระวงส์,(สมหมาย เปรมจิตต์ ผู้แปล),**ประวัติศาสตร์ลาว,** พิมพ์ครั้งที่ ๓,(กรุงเทพฯ: บริษัทพิฆเณศ พริ้นท์ติ้ง เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๔๐), ๖-๗.

[๘] ทักษิณ อินทโยธา, **ใครคือเจ้าถิ่นลุ่มน้ำเจ้าพระยาและด้ามขวานทองเมื่อ ๒,๐๐๐-๓,๐๐๐ ปีก่อน**, (กรุงเทพฯ: ด่านสุทธาการพิมพ์, ๒๕๓๔), หน้า ๑๔.

[๙] สิริวัฒน์ คำวันสา, รศ., **ประวัติพระพุทธศาสนาในประเทศไทย**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพฯ: บริษัท จรัลสนิทวงศ์การพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๒), หน้า ๑๘-๒๐.

[๑๐] ศักดิ์ชัย สายสิงห์,ผศ.ดร., **ศิลปะทวารวดีวัฒนธรรมพุทธศาสนายุคแรกเริ่มในดินแดนไทย,** หน้า ๖๑-๗๔.

เรื่องราวความเป็นมาในช่วงสมัยทวารวดี เป็นเรื่องที่น่าศึกษาอย่างยิ่ง สถานการณ์พระพุทธศาสนาในช่วงแรกเข้ามานั้นมีกำเนิดและพัฒนาการมาอย่างไร ผ่านถ่ายสู่สมัยทวารวดีและสมัยต่อมาอีกอย่างไรบ้าง ยังคงเป็นเรื่องท้าทายและรอการศึกษาค้นคว้าเพิ่มเติมอยู่เสมอ

ในส่วนของประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในสมัยทวารวดีนั้น ยังไม่มีการศึกษาวิจัยโดยตรงหรือจะมีก็จัดว่าน้อยมาก ส่วนมากเป็นการศึกษาวิจัยเชิงประวัติศาสตร์ด้านอื่น เช่น โบราณคดี และการขุดค้นหาหลักฐานเพื่อยืนยันถึงความมีอยู่ของกลุ่มชุมชนในอดีตเป็นต้นเท่านั้น ทำให้การศึกษาเรื่องราวของพระพุทธศาสนาในช่วงดังกล่าวขาดตอนไปอย่างน่าเสียดาย และไม่ควรจะเป็น ปัจจุบันได้มีนักประวัติศาสตร์และนักโบราณคดีทำการสำรวจ ขุดค้น พบข้อมูลใหม่ ๆ จำนวนมาก ที่จะทำให้สามารถทราบความเป็นมาและสถานการณ์ของพระพุทธศาสนาได้ดีขึ้น เพียงแต่เรื่องราวดังกล่าวเป็นการนำเสนอที่ยังกระจัดกระจายกันอยู่ไม่ได้กล่าวต่อเนื่องกัน เพราะต่างคนต่างศึกษาค้นคว้า ทำให้ประติดประต่อเรื่องได้ลำบาก

งานวิจัยนี้ ผู้วิจัยจะศึกษาวิเคราะห์ข้อมูลเอกสาร ที่กล่าวถึงการเข้ามาของพระพุทธศาสนาในแผ่นดินไทยจากเอกสารต่าง ๆ เช่น คัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา วรรณกรรมพระพุทธศาสนาในลังกา พม่า ล้านนาและล้านช้าง ตลอดถึงงานค้นคว้าของนักประวัติศาสตร์และนักโบราณคดีที่ได้ศึกษาวิเคราะห์เกี่ยวกับเรื่องทวารวดี รวมทั้งการวิเคราะห์ข้อมูลทางด้านศิลปกรรมว่ามีความเกี่ยวข้องกันมากน้อยเพียงใด แล้วเสนอผลการวิจัยต่อไปซึ่งจะก่อให้เกิดองค์ความรู้ใหม่เกี่ยวกับกำเนิด การเข้ามาของพระพุทธศาสนาตลอดถึงร่องรอยและอิทธิพลด้านต่าง ๆ ที่ได้รับจากพระพุทธศาสนา ที่จะอำนวยประโยชน์ต่อการศึกษาประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา วัฒนธรรมประเพณีเป็นต้นที่ขาดหายไปเพื่อจะได้เกิดองค์ความรู้ใหม่ ๆ อันจะเป็นประโยชน์ทางการศึกษาต่อไป

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๑.๒.๑ เพื่อศึกษากำเนิดและการเข้ามาของพระพุทธศาสนาในสมัยทวารวดี

๑.๒.๒ เพื่อศึกษาอิทธิพลและการแพร่หลายของพระพุทธศาสนาในสมัยทวารวดี

๑.๒.๓เพื่อศึกษาร่องรอยของพระพุทธศาสนาในสมัยทวารวดีจากหลักฐานทางศิลปกรรม

๑.๓ คำจำกัดความที่ใช้ในการวิจัย

สมัยทวารวดี หมายถึงระยะเวลาที่นักปราชญ์กำหนดว่าตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๖

ร่องรอยหมายถึงหลักฐานทางโบราณคดี ศิลปกรรม รวมถึงเอกสารทางประวัติศาสตร์

พระพุทธศาสนา หมายถึง พระพุทธศาสนานิกายเถรวาท

อิทธิพล หมายถึง สิ่งที่ได้รับผลจากพระพุทธศาสนาทั้งโดยตรงและโดยอ้อม ซึ่งอาจยังถือปฏิบัติสืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน เช่น ด้านสถาปัตยกรรม ประติมากรรม

วัฒนธรรมหมายถึง สิ่งที่สั่งสมมาจนนับได้ว่าเป็นสมบัติทางด้านจิตใจของคนไทย

ประเพณีหมายถึงขนบธรรมเนียมต่าง ๆ เช่นประเพณีทางศาสนา ประเพณีทางสังคม

๑.๔ ทบทวนเอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๔.๑ ขุนวิจิตรมาตรา ได้เขียนหนังสือเรื่อง " หลักไทย " สรุปความได้ว่า การที่ชนชาติไทยได้ยอมรับนับถือพระพุทธศาสนามาแต่ครั้งโบราณดึกดำบรรพ์ สืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน เชื่อได้ว่าพระพุทธศาสนาเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดความเจริญแก่ชาติอเนกประการ ทั้งในเรื่องการศึกษา ซึ่งเป็นเรื่องที่สำคัญของคนในชาติ โดยได้อาศัยวัดและพระสงฆ์เป็นผู้ประสิทธิ์ประสาทวิทยาการ ให้การอุปสมบทเป็นพระในพระพุทธศาสนาที่ถือกันมาจนเป็นประเพณีที่ดีงาม และสำคัญของคนในชาติจวบจนทุกวันนี้ ถือเป็นการอบรมนิสัยจิตใจ ให้เป็นพลเมืองที่ดีของชาติ ซึ่งเป็นผลดีในการอยู่ร่วมกันและอำนวยให้การปกครองเป็นไปโดยเรียบร้อย ไม่ประทุษร้ายเบียดเบียนกัน ไม่ยุยงส่งเสริมให้ดูหมิ่นเหยียดหยามใคร ๆ มีแต่ความสมัครสมานสามัคคีปรองดองกัน เป็นต้น[๑๑] ฉะนั้น จึงนับว่าพระพุทธศาสนาได้มีอิทธิพลในทางเป็นเครื่องพอกพูนความดีงาม และความเจริญรุ่งเรืองให้แก่คนไทย ชาติไทยมาเป็นระยะเวลายาวนานตราบเท่าทุกวันนี้

๑.๔.๒ ธิดา สาระยา ได้เขียนหนังสือเรื่อง "(ศรี)ทวารวดีประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ"สรุปความตอนที่ว่าด้วยสังคมสมัยทวารวดีได้ว่าสังคมสมัยทวารวดีมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องอยู่กับพระพุทธศาสนา แบ่งชนชั้นออกเป็น ๒ ชนชั้นกว้าง ๆ คือ ชนชั้นปกครองหรือชนชั้นสูงและชนชั้นสามัญชนหรือผู้ที่ถูกปกครอง ทั้ง ๒ ชนชั้น ยังมีการแบ่งตามหน้าที่คือกษัตริย์ เชื้อพระวงศ์ ขุนนาง ผู้นำชุมชนพื้นเมือง นักพรต นักบวช พระสงฆ์ พราหมณ์ ชาวนาชาวไร่ นักรบ

---

[๑๑] ขุนวิจิตรมาตรา, **หลักไทย**, (พระนคร: อักษรบริการ, ๒๕๐๖), หน้า ๑๕๓ – ๑๕๔.

ข้าทาส ช่างฝีมือ และศิลปินประเภทต่าง ๆ ซึ่งชี้ให้เห็นว่า มีบางคนบางกลุ่มเช่นพ่อค้า พระภิกษุสงฆ์และชาวเมืองที่สามารถปรับตัวให้เข้าหากันได้อย่างดี มีความสัมพันธ์สนิทสนมกับกลุ่มผู้นำ กลายเป็นตัวกลางที่สื่อสารกันระหว่างชนชั้นสูงและสามัญชน และได้กล่าวถึงสถานการณ์ของพระพุทธศาสนาไว้อย่างน่าสนใจว่าพระพุทธศาสนาในสมัยทวารวดี ถือเป็นปรากฏการณ์ทางวัฒนธรรมที่วัฒนธรรมจากภายนอกถูกปรับตัวให้มีบทบาทใหม่ต่อสังคมท้องถิ่นโดยเฉพาะอย่างยิ่งกระบวนการรับและปรับรูปแบบพุทธศาสนาที่เกิดขึ้น ไปสู่การสั่งสมพุทธศาสนาระดับประชาชนทั่วไป ต่างจากพุทธศาสนาแบบมาตรฐานของชนชั้นสูงและชนชั้นปกครอง [๑๒] ซึ่งปฏิเสธไม่ได้ว่านี้คืออิทธิพลของพระพุทธศาสนาที่สืบทอดมาจากสมัยสุวรรณภูมินั่นเอง

๑.๔.๓ ธรรมทาส พานิช ได้เขียนหนังสือเรื่อง " ไทยศรีวิชัยแพร่พุทธศาสนา " สรุปความเรื่องอิทธิพลของพระพุทธศาสนาได้ว่า ไทยศรีวิชัยนั้นมีวัฒนธรรมอันยิ่งใหญ่ไม่แพ้วัฒนธรรมของประเทศใดในประวัติศาสตร์ เป็นวัฒนธรรมที่นำความสมบูรณ์พูนสุขมาให้(ชาว)ดินแดนสุวรรณภูมิและสุวรรณทวีปอย่างสูงสุด ควรแก่ความภาคภูมิใจ ได้แก่เรื่อง ความเมตตากรุณา มีใจบุญ เห็นแก่ความสุขของเพื่อนมนุษย์โดยเสมอกัน เรื่องการรู้ประมาณในการแต่งกายและการกินอยู่ ตามหลักสันโดษของพระพุทธศาสนา เรื่องการเคารพมารดาบิดา ครูอาจารย์อย่างเคร่งครัด จะไปลามาไหว้เพื่อความเป็นสิริมงคล เรื่องมีนิสัยชอบทำบุญ เกรงกลัวต่อบาป ซึ่งเป็นผลจากการที่มารดาบิดาปฏิบัติตามคำสอนของพระพุทธศาสนา และอบรมสั่งสอนบุตรอย่างถูกต้องดีงาม เรื่องการร่วมทำบุญตามประเพณี มีประเพณีทำบุญที่บรรพบุรุษกำหนดไว้อย่างเคร่งครัด พร้อมเพรียง เรื่องการหยุดงานวันพระแปดค่ำไปวัดฟังธรรมขัดเกลาจิตใจและถือกันอย่างเคร่งครัดโดยไม่ยกเหตุแห่งความเกียจคร้านมาอ้าง เรื่องการถือว่าทุกคนเป็นพี่น้องกัน สัตว์และมนุษย์เป็นเพื่อนร่วมทุกข์เกิดแก่เจ็บตายด้วยกันนิยมใช้คำเรียกกันว่า พี่ น้า อา ลุง ป้า ตา ยาย วัฒนธรรมอย่างนี้แพร่หลายอยู่ทั่วไป และเรื่องการให้อภัย อโหสิกรรมให้แก่กัน ไม่ถือผูกโกรธพยาบาทจองเวร เมื่อมีการทำบุญนิยมกรวดน้ำอุทิศส่วนกุศลให้มนุษย์และสรรพสัตว์ ตลอดถึงเจ้ากรรมนายเวรและศัตรูคู่อาฆาต แสดงให้เห็นถึงความมีจิตใจสูง เป็นผลมาจากการปฏิบัติตามหลักคำสอนในพระพุทธศาสนานั่นเอง และชี้ให้เห็นว่าได้รับอิทธิพลเหล่านี้มาจากพระพุทธศาสนาตั้งแต่สมัยสุวรรณภูมิทั้งสิ้น[๑๓]

---

[๑๒] ธิดา สาระยา, **(ศรี) ทวารวดี: ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ**, หน้า ๕๑-๕๓.

[๑๓] ธรรมทาส พานิช, **ไทยศรีวิชัย แพร่พุทธศาสนา**,(กรุงเทพมหานคร:เอ.พี.กราฟฟิค ดีไซน์และการพิมพ์, ๒๕๔๑), หน้า ๗๙ – ๙๑.

๑.๔.๔ น. ณ ปากน้ำได้เขียนหนังสือเรื่อง "ศิลปะโบราณในสยาม" สรุปได้ว่า นับตั้งแต่พระพุทธปรินิพพานตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑-๔ พระพุทธศาสนาได้แตกแยกเป็นนิกายต่าง ๆ ทั้งเพื่อรักษาคำสอนเดิม และเพื่อต่อสู้กับแนวความคิดของศาสนาพราหมณ์ ทำให้พระพุทธศาสนานิกายมหาสังฆิกะเจริญรุ่งเรืองในทางภาคใต้ของอินเดีย และนิกายสรวาสติวาทินที่แยกไปจากนิกายเถรวาท ไปเจริญรุ่งเรืองอยู่ทางตอนเหนือของอินเดีย ส่วนนิกายเถรวาทดั้งเดิมบริสุทธิ์ก็ไปเจริญรุ่งเรืองอยู่ที่เกาะลังกา ซึ่งภายหลังได้กลายเป็นศูนย์กลางแพร่หลายไปสู่ดินแดนสุวรรณภูมิหลายระรอก [๑๔]

๑.๔.๕ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้สันนิษฐานเรื่องดินแดนซึ่งเป็นเส้นทางการติดต่อระหว่างอินเดียกับประเทศไทยสมัยก่อน ไว้ในหนังสือเรื่อง "จาริกบุญ–จารึกธรรม" สรุปความได้ว่า ดินแดนส่วนที่เป็นแหลมของประเทศไทยปัจจุบัน น่าจะเป็นส่วนแรกสุดของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ที่ได้รับการติดต่ออย่างสืบเนื่องกับอินเดีย โดยพวกพ่อค้าฮินดูจากอินเดียใต้ ซึ่งเป็นดินแดนที่พระพุทธศาสนาเจริญแพร่หลายและเป็นแหล่งเผยแพร่วัฒนธรรมแห่งชมพูทวีป [๑๕]

๑.๔.๖ พระมหาสนิท อนุจารี (สุมหิรัมย์) ได้เสนอวิทยานิพนธ์เรื่อง "พระพุทธศาสนากับวรรณคดีไทยสมัยสุโขทัย: ศึกษาเฉพาะกรณีศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหงและสุภาษิตพระร่วง" สรุปความได้ว่า พระพุทธศาสนาได้เผยแผ่เข้าสู่ประเทศไทยตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๓ เป็นต้นมา และได้แพร่หลายขยาย ประดิษฐานมั่นคงและเจริญรุ่งเรืองสืบมาจนถึงปัจจุบัน ดังปรากฏอยู่ในจารึกโบราณสถานและวรรณคดีต่าง ๆ ซึ่งเป็นเครื่องยืนยันได้ว่าพระพุทธศาสนาได้เจริญแพร่หลายและมีอิทธิพลในภูมิภาคนี้มาตั้งแต่อดีตกาล [๑๖]

๑.๔.๗ พร้อม สุทัศน์ ณ อยุธยา ได้เขียนหนังสือเรื่อง" การฝังรากฐานพระพุทธศาสนาลงที่บ้าน "คูบัว" อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี สมัยพระเจ้าอโศกมหาราชถึงพระเจ้ากนิษกะ จาก พ.ศ. ๒๗๓–๗๐๓" สรุปได้ว่า คณะของพระเถระมาทางเรือจากอินเดียตอนใต้แล้วมาขึ้นที่เมืองท่าตะโกละหรือตะกั่วป่าแล้วเดินทางย้อนขึ้นมาทางเขาภูเขาธงไชย ภูเขาตะนาวศรีที่กั้นเขตแดนระหว่างไทยกับอินเดีย เพราะเป็นเส้นทางที่ชาวอินเดีย ชาวป่า ชาวเขา เคยใช้เป็น

---

[๑๔] น. ณ ปากน้ำ, **ศิลปะโบราณในสยาม,**(กรุงเทพฯ:ด่านสุทธาการพิมพ์, ๒๕๓๗), หน้า ๒๑๗-๒๑๘.

[๑๕] พระธรรมปิฎก, (ป.อ. ปยุตฺโต), **จาริกบุญ – จารึกธรรม**, หน้า ๔๔๔.

[๑๖] พระมหาสนิท อนุจารี(สุมหิรัมย์), "พระพุทธศาสนากับวรรณคดีไทยสมัยสุโขทัย: ศึกษาเฉพาะกรณีศิลาจารึกพ่อขุนรามแหงและสุภาษิตพระร่วง", **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต** ภาควิชาพระพุทธศาสนา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.

เส้นทางเดินมาแล้วในสมัยโบราณ เพราะเป็นเส้นทางที่เข้าถึงตอนใต้ของดินแดนสุวรรณภูมิ และตรงกับเส้นทางเดินเรือจากอินเดียมาสู่สุวรรณภูมิ ทั้งยังมีความสะดวกมากกว่าเส้นทางอื่นด้วย อนึ่ง การที่คณะของพระโสณเถระได้รับความสะดวก อาจเป็นเพราะพระพุทธศาสนาได้เข้ามาสู่ดินแดนสุวรรณภูมิ ก่อนที่พระเจ้าอโศกมหาราชจะได้จัดส่งสมณทูตไปเผยแผ่พระพุทธศาสนายังทวีปต่าง ๆ อย่างเป็นทางการก็ได้[๑๗]

๑.๔.๘ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้นิพนธ์หนังสือเรื่อง "ตำนานพระพุทธเจดีย์" สรุปความตอนที่ว่าด้วยพระพุทธศาสนาในประเทศสยามได้ว่า พระพุทธศาสนาได้เข้ามาประดิษฐานในประเทศไทย ตั้งแต่สมัยที่ราชธานีนครปฐมนั้น มีโบราณวัตถุบางอย่าง ปรากฏอยู่ที่พระปฐมเจดีย์ เช่น ศิลาทำเป็นรูปพระธรรมจักรเหมือนอย่างเช่นที่ชาวอินเดียสร้างกันในสมัยเมื่อก่อนมีพระพุทธรูป และภาษาที่จารึกพระธรรมเป็นภาษามคธ กับทั้งยังมีคติที่ถือกันเมื่อก่อนมีพระพุทธรูป เช่น ทำพระแท่นพุทธอาสน์และรอยพระพุทธบาทเป็นที่สักการบูชาปรากฏต่อมาอีกหลายอย่าง สัญลักษณ์เหล่านี้แสดงให้เห็นว่าพระพุทธศาสนาที่มาประดิษฐานในประเทศสยามนี้เป็นนิกายเถรวาทอย่างที่พระเจ้าอโศกมหาราชทรงให้ไปประกาศในนานาประเทศ ทำให้สันนิษฐานได้ว่า พระพุทธศาสนาเข้ามาประดิษฐานในประเทศสยามน่าจะก่อน พ.ศ.๕๐๐ และนับถือสืบทอดกันมั่นคงต่อมาอีกนาน[๑๘] ทรงสันนิษฐานเกี่ยวกับการเข้ามาของพระพุทธศาสนาสู่ประเทศไทยว่า เนื่องจากพระพุทธศาสนาเข้าประเทศไทยหลายยุคและหลายนิกาย จึงเป็นเหตุให้มีโบราณสถานหลายแบบ ซึ่งเรียกเป็นสมัยได้ ๗ สมัย สมัยที่ ๑ คือ สมัยทวาราวดี โดยกำหนดเอาตั้งแต่ พ.ศ. ๕๐๐ เป็นต้นมา จะเห็นได้ว่าพุทธเจดีย์สมัยทวารวดีพบที่นครปฐมมากกว่าแห่งอื่นและเป็นพุทธเจดีย์ที่เก่าที่สุดในประเทศไทย สันนิษฐานว่าได้อิทธิพลจากแคว้นมคธราฐ โดยวัตถุที่สร้างเป็นพุทธเจดีย์ในสมัยนี้มีทั้งที่เป็นธาตุเจดีย์ บริโภคเจดีย์ ธรรมเจดีย์และอุเทสิกะเจดีย์ ครบทั้ง ๔ อย่าง แต่ถือเอาการสร้างพระธาตุเจดีย์เป็นสำคัญกว่าอย่างอื่น อาจเนื่องด้วยการที่พระเจ้าอโศกมหาราชได้ทรงแจกพระบรมสารีริกธาตุ ให้ไปประดิษฐานในประเทศที่ทรงส่งสมณทูตไปประกาศพระพุทธศาสนานั้น ๆ ด้วย[๑๙]

---

[๑๗] พร้อม สุทัศน์ ณ อยุธยา, **การฝังรากฐานพระพุทธศาสนาลงที่บ้าน "คูบัว" อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี สมัยพระเจ้าโศกมหาราชถึงพระเจ้ากนิษกะจาก พ.ศ.๒๗๓ – ๗๐๓,** พิมพ์ครั้งที่ ๒,(พระนคร: เจริญธรรม,๒๕๑๑),หน้า๑๓๐ – ๑๔๐.

[๑๘] สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **ตำนานพระพุทธเจดีย์,** (กรุงเทพฯ: เจริญธรรม, ๒๕๑๗), หน้า ๑๒๕-๑๒๖.

[๑๙] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๑๔๕-๑๔๖.

๑.๔.๙ เสถียร โพธินันทะ ได้เขียนหนังสือเรื่อง “ ภูมิประวัติพระพุทธเจ้า ” สรุปความเรื่องการเข้ามาของพระพุทธศาสนาได้ว่า พระพุทธศาสนาได้แพร่หลายเข้าสู่ประเทศไทยตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๓ เป็นต้นมา ในระยะแรกเป็นพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท ได้เจริญรุ่งเรืองอยู่หลายศตวรรษและแพร่หลายครอบคลุมไปทั่วในแถบแหลมอินโดจีน ต่อมาพุทธศตวรรษที่ ๖ พระพุทธศาสนานิกายมหายาน ก็ได้เข้าสู่ประเทศไทยสมัยก่อนโดยมาทางบกเข้ามาทางแคว้นเบงกอล ทางพม่าเหนือ และทางทะเลซึ่งมาขึ้นที่แหลมมลายู สุมาตราและอ้อมอ่าวเข้ามาทางประเทศกัมพูชาก็มี เหตุการณ์ต่าง ๆ นี้อยู่ในสมัยอาณาจักรฟูนัน ปรากฏว่าช่วงเวลาดังกล่าวชาวฟูนันนับถือพระพุทธศาสนาทั้งแบบเถรวาทและมหายาน ซึ่งเจริญรุ่งเรืองอย่างมากจนถึงกับมีสมณทูตชาวฟูนันเดินทางไปแปลพระคัมภีร์ถึงประเทศจีน ในพุทธศตวรรษที่ ๑๐ คือท่านพระสังฆปาละและพระมันทรเสน[๒๐]

๑.๔.๑๐ ศรีศักร วัลลิโภดม ได้เขียนหนังสือเรื่อง “ ความหมายพระบรมธาตุในอารยธรรมสยามประเทศ” สรุปความได้ว่า อิทธิพลของพระพุทธศาสนาในเรื่องความเชื่อเกี่ยวกับการสร้างพระบรมธาตุเจดีย์ เพื่อแสดงออกถึงความเคารพ เลื่อมใส ในพระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง โดยเฉพาะในสมัยทวารวดี พระพุทธศาสนาที่ราษฎรนับถือกันนั้น มีลักษณะเป็นนิกายหินยานหรือเถรวาทมากกว่าลัทธิอื่น แม้จะมีการผสมผสานจากมหายานอยู่บ้างก็ตาม เนื่องจากบ้านเมืองในดินแดนประเทศไทยช่วงสมัยนั้นได้มีการติดต่อกับบ้านเมืองภายนอกมากหลาย ทำให้มีการแพร่เข้ามาของศาสนาฮินดูและพระพุทธศาสนานิกายต่าง ๆ ในเวลาไล่เลี่ยกัน ประชาชนสมัยนั้นน่าจะเลือกรับเอาพระพุทธศาสนานิกายหินยาน ดังจะเห็นได้จากพิธีการบูชาพระบรมธาตุและการสร้างพระมหาธาตุเจดีย์ อันน่าจะเป็นลักษณะหนึ่งที่แสดงให้เห็นถึงการนับถือพระพุทธศาสนาหีนยานของทวารวดี และอาจจะเรียกได้ว่าเป็นลักษณะที่โดดเด่นเป็นพิเศษกว่าที่เคยมีมาทั้งในอินเดียและศรีลังกาก็ได้ [๒๑]

๑.๔.๑๑ ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้า สุภัทรดิศ ดิศกุล ได้กล่าวถึงการค้นพบพระพุทธรูปในประเทศไทย สรุปความได้ว่าประเทศไทยจัดแบ่งพระพุทธรูปรุ่นเก่าที่ค้นพบไว้ ๒ แบบ คือ แบบที่ ๑ ได้รับอิทธิพลจากศิลปะอินเดียแบบอมราวดีหรือแบบลังการุ่นต้น (พุทธศตวรรษที่๗-๙) ซึ่งเป็นพระพุทธรูปสัมฤทธิ์ขนาดเล็ก ครองจีวรห่มเฉียงเปิดพระอังสาขวา จีวรเป็นริ้ว มักแสดงปางประทานอภัยหรือทรงสั่งสอน(วิตรรกะ) แบบที่ ๒ คือแบบที่ได้รับอิทธิพลจากศิลปะอินเดียแบบคุป

---

[๒๐] เสถียร โพธินันทะ, **ภูมิประวัติพระพุทธศาสนา**, หน้า ๑-๖.

[๒๑] ศรีศักร วัลลิโภดม, **ความหมายพระบรมธาตุในอารยธรรมสยามประเทศ**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ: ศรีบุญอุตสาหกรรมการพิมพ์, ๒๕๓๙), หน้า ๔๘.

ตะและหลังคุปตะ ได้แก่ ศิลปะทวาราวดี พระพุทธรูปครองจีวรเรียบ มีทั้งครองจีวรห่มคลุมและห่มเฉียง แต่บัดนี้ ได้ค้นพบพระพุทธรูปอีกองค์หนึ่งซึ่งอยู่ในระหว่างแบบที่ ๑ และแบบที่ ๒ เป็นพระพุทธรูปศิลาครึ่งองค์ สูง ๕๙.๓ เซนติเมตร มีขมวดพระเกศาแบบเรียบติดกับพระเศียร พระเกตุมาลาแบนมากด้านหลังพระเศียรมีประภามณฑลเป็นวงกลมครองจีวรห่มเฉียงแบบศิลปะอมราวดี แต่จีวรเรียบ ไม่มีริ้ว อายุราวพุทธศตวรรษที่๑๐-๑๑ เก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร [๒๒]

๑.๔.๑๒ ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ได้เขียนบทความเรื่องความก้าวหน้าในการศึกษาประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์สมัยโบราณ ซึ่งยืนยันถึงเรื่องราวความมีอยู่ของสุวรรณภูมิ(ก่อนสมัยทวารวดี) สรุปความได้ว่า การศึกษาประวัติศาสตร์ศิลปะเอเชียอาคเนย์สมัยโบราณ ๓ เรื่อง คือ ๑) ปัญหาเกี่ยวกับอาณาจักรฟูนันและอาณาจักรเจนละโดยทั่วไปประวัติศาสตร์สมัยโบราณในประเทศกัมพูชาสมัยก่อนสร้างเมืองพระนคร(pre-Angkorean period)และมีอายุก่อน พ.ศ. ๑๓๕๕ นั้น นิยมใช้ชื่อตามที่ปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุจีนคืออาณาจักรฟูนัน และอาณาจักรเจนละซึ่งนักวิชาการหลายท่านสนใจศึกษาค้นคว้าเช่น ศาสตราจารย์โคลด ชาค (Claude Jacques) ศาสตราจารย์เปลลิโอต์ (Paul Pelliot) ศาสตราจารย์ยอร์ช เซเดส์ ศาสตราจารย์ ฟิโนต์ (Louis Finot) ศาสตราจารย์ดูปองต์ (P. Dupont) ๒) เดิม ศาสตราจารย์เซเดส์ เขียนไว้ในหนังสือว่าพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ ของขอมทรงเป็นเชื้อชาติมาลายูและเสด็จขึ้นมาจากเมืองนครศรีธรรมราช ต่อมาได้เปลี่ยนความเห็นว่าพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ ทรงเป็นเจ้าชายขอมแต่ดั้งเดิม ๓) หลักฐานทางด้านโบราณคดีที่อำเภอสามชุก จังหวัดสุพรรณบุรี กรมศิลปากรได้ทำการขุดค้นซากโบราณสถานที่เนินทางพระ พบวัตถุสำคัญที่สลักศิลา คือ องค์พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรยืน พระเศียรพระพุทธรูป ประติมากรรมสัมฤทธิ์ เช่นเศียรพระพุทธรูปหรือพระพุทธรูปทรงเครื่องขนาดเล็ก และพระพิมพ์ เครื่องประดับปูนปั้นรูปเทวดา มนุษย์ และยักษ์ หลักฐานที่ค้นพบเหล่านี้ยืนยันว่าเมืองสุวรรณปุระในศิลาจารึกปราสาทพระขรรค์ในประเทศกัมพูชา คงจะเป็นเมืองสุพรรณบุรีของไทยอย่างแน่นอน [๒๓]

นอกจากนี้ ยังได้ทรงเรียบเรียงหนังสือเรื่อง “ประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์ถึง พ.ศ. ๒๐๐๐” โดยกล่าวถึงการขยายตัวของศิลปวัฒนธรรมของทวารวดีโดยอ้างคำของศาสตราจารย์

---

[๒๒] สุภัทรดิศ ดิศกุล,ศ.ม.จ.,พระพุทธรูปรุ่นเก่าในประเทศไทย, **โบราณคดี,** ปีที่ ๓ ฉบับที่ ๓ (มกราคม-มีนาคม ๒๕๑๔), หน้า ๙-๑๒.

[๒๓] สุภัทรดิศ ดิศกุล,ศ.ม.จ., ความก้าวหน้าในการศึกษาประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์สมัยโบราณ, **ศิลปวัฒนธรรม**, ปีที่ ๒ ฉบับที่ ๙ (กรกฎาคม ๒๕๒๔), หน้า ๖๖-๗๙.

ชอง บวสเซอลีเยร์ ว่า ศิลปะแบบทวารวดีได้ขยายตัวออกไป ๓ ทางคือ ทางทิศตะวันออก ทางหนึ่งไปยังอำเภออรัญประเทศ ผ่านทางดงละครและคงศรีมหาโพธิ์ อีกทางหนึ่งไปยังที่ราบสูงโคราช โดยผ่านทางจังหวัดสระบุรีและแยกออกเป็นหลายสายที่แม่น้ำมูล ไปยังจังหวัดมหาสารคาม ทางทิศเหนือไปยังจังหวัดลำพูน (คืออาณาจักรหริภุญชัย) โดยผ่านทางจังหวัดลพบุรี นครสวรรค์ และตาก ทางใต้มีทางลงไปยังแหลมมลายูโดยผ่านทางจังหวัดราชบุรี และเพชรบุรี ทางเหล่านี้มาบรรจบกันแถวบริเวณเมืองอู่ทอง ที่ทราบได้เช่นนี้เพราะอาศัยโบราณวัตถุสถานแบบทวารวดีที่ค้นพบตามสายทางเดินเหล่านั้น ส่วนที่บ้านโคกไม้เดน อำเภอพยุหคีรี จังหวัดนครสวรรค์ ได้ค้นพบสถาปัตยกรรมแบบแปลกที่ไม่เคยพบมาก่อนในศิลปะแบบทวารวดี คือ สถูปรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสมีกำแพงแก้วล้อมรอบเพื่อกั้นเขตประทักษิณ[๒๔]

จากประเด็นต่าง ๆ ที่กล่าวมา ทำให้ได้ประเด็นที่ต้องการศึกษา โดยเฉพาะสมัยทวารวดีได้แก่ ศึกษาเรื่องกำเนิดหรือที่มา และพัฒนาการของพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดี อิทธิพลและร่องรอยของพระพุทธศาสนาในสมัยทวารวดี โดยจะทำการศึกษาจากเอกสารข้อมูลและจากหลักฐานทางโบราณคดี(ศิลปกรรม) และงานวิเคราะห์ข้อมูลที่เกี่ยวข้อง ที่นักวิชาการได้วิเคราะห์ไว้แล้ว ในส่วนอิทธิพลของพระพุทธศาสนานั้น จะศึกษาเฉพาะที่ปรากฏในด้านสถาปัตยกรรมประติมากรรมเป็นหลัก โดยให้น้ำหนักการศึกษาข้อมูลเอกสาร ๖๐ % และการวิเคราะห์จากหลักฐานทางโบราณคดีหรือศิลปกรรม ๔๐ %

---

[๒๔] ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล, **ประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์ถึง พ.ศ.** ๒๐๐๐,(กรุงเทพฯ: บริษัทรุ่งแสงการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๓๕), หน้า ๒๔-๒๕.

๑.๕ วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเอกสาร (Documentary Research) มีวิธีดังนี้

๑.๕.๑รวบรวมข้อมูลจากเอกสารขั้นปฐมภูมิ รวบรวมข้อมูลจากคัมภีร์พระไตรปิฎก และคัมภีร์อรรถกถาที่เกี่ยวข้อง ตลอดถึงวรรณกรรมประเทศศรีลังกา วรรณกรรมล้านนา ล้านช้าง และวรรณกรรมอื่นที่เกี่ยวข้อง

๑.๕.๒นอกจากนี้ยังอาศัยแนวทางการค้นคว้าการวิจัยโดยอาศัยหลัก ๓ ประการดังนี้

๑) หลักฐานอันดับ ๑ ได้แก่หลักฐานที่สร้างหรือแต่งขึ้นเมื่อเหตุการณ์นั้น ๆ เกิดขึ้น คือโบราณวัตถุสถาน จารึก และโบราณวัตถุในภาคเอเชียอาคเนย์ ส่วนใหญ่สร้างขึ้นในพุทธศาสนา ศึกษาลักษณะของศิลปกรรม วิวัฒนาการของประติมากรรม โบราณสถาน ในส่วนของจารึกจะวิเคราะห์ข้อความในจารึกตามที่นักปราชญ์แปลและวิเคราะห์ไว้ ภาษาที่ใช้โดยเฉพาะภาษาพื้นเมือง และจดหมายเหตุ มีจดหมายเหตุที่สำคัญคือจดหมายเหตุจีน จดหมายเหตุของชาวยุโรป และจดหมายเหตุของพ่อค้าชาวอาหรับ เป็นต้น ฉบับภาษาไทย (ถ้ามี)

๒) หลักฐานอันดับ ๒ ได้แก่ หลักฐานที่สร้างหรือแต่งขึ้นเมื่อเหตุการณ์นั้นล่วงไปแล้ว ได้แก่ ตำนานหรือจดหมายเหตุพื้นเมืองต่างๆ ที่แต่งหรือรวบรวมขึ้นเมื่อเหตุการณ์นั้นเกิดขึ้นแล้วเป็นเวลาหลายร้อยปีและตำนานหรือจดหมายเหตุพื้นเมือง ที่มีการขุดค้นพบหลักฐานทางโบราณวัตถุสถานเพื่อพิสูจน์คำกล่าวในตำนานหรือจดหมายเหตุพื้นเมือง

๓) หลักฐานอันดับ ๓ ได้แก่ วรรณกรรมหรือหนังสือต่าง ๆ ที่มีผู้เขียนขึ้นในสมัยปัจจุบัน โดยพิจารณาที่หลักฐานอันควรเชื่อถือ และใช้วิจารณญาณอันเหมาะสมโดยปราศจากอคติ

๑.๕.๓ รวบรวมข้อมูลจากเอกสารดังกล่าวในข้อ ๑.๕.๑ ที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัย

๑.๕.๔ ศึกษาวิเคราะห์ สรุปและสังเคราะห์ข้อมูล

๑.๕.๕ เรียบเรียง นำเสนอผลการวิจัย

๑.๖ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑.๖.๑ ได้ทราบถึงกำเนิดและการเข้ามาของพระพุทธศาสนาในสมัยทวารวดี

๑.๖.๒ ได้ทราบถึงอิทธิพลและการแพร่หลายของพระพุทธศาสนาในสมัยทวารวดี

๑.๖.๓ ได้ทราบถึงร่องรอยต่าง ๆ ของพระพุทธศาสนาในสมัยทวารวดี

บทที่ ๒ :

การเข้ามาของพระพุทธศาสนาในสมัยทวารวดี

ผู้วิจัยได้กล่าวว่า "ประเทศไทยได้มีชุมชนอยู่อาศัยและเจริญรุ่งเรืองมาแล้วแต่อดีต" นั้น หมายความว่าดินแดนแห่งนี้มีประชาชนอยู่อาศัยและมีวัฒนธรรมที่เจริญรุ่งเรืองมาแล้ว ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์

ในบทนี้จะกล่าวถึงสภาพภูมิศาสตร์ของประเทศไทย ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ สมัยทวารวดีและสมัยปัจจุบันโดยสังเขป รายละเอียดเกี่ยวกับชุมชนและแคว้นดั้งเดิม กำเนิดและการเข้ามาของพระพุทธศาสนา ความสัมพันธ์ของทวารวดีกับแคว้นต่าง ๆ เชื้อชาติของกลุ่มชนในสมัยทวารวดี อิทธิพล และบทบาทของอารยธรรมอินเดียที่มีต่อภูมิภาคเอเชียอาคเนย์ในสมัยทวารวดี ตลอดจนการเผยแผ่พระพุทธศาสนาเข้าสู่ทวารวดี เป็นลำดับไป

๒.๑ ภูมิศาสตร์ประเทศไทย

สมัยโบราณดินแดนบริเวณเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่เรียกว่าสุวรรณภูมินี้ มีลักษณะทางกายภาพทางภูมิศาสตร์ที่แบ่งได้เป็น ๓ ส่วน [๑]

๑. ส่วนที่เป็นผืนแผ่นดินใหญ่(Mainland) ตั้งอยู่ทางตะวันออกของประเทศอินเดียและทิศใต้ของประเทศจีน ที่สำคัญอยู่ติดกับทะเล ประเทศที่มีพื้นที่อยู่ติดทะเลและสามารถติดต่อกับโลกภายนอกโดยทางทะเลได้สะดวก ได้แก่ประเทศพม่า ไทย มาเลเซีย สิงคโปร์ เขมร และเวียดนาม

๒. ส่วนที่เป็นผืนแผ่นดินคาบสมุทร (Peninsula) ติดต่อกับทะเล มีลักษณะเป็นแหลมใหญ่ ยาว ยื่นลงไปในทะเล มี ๓ ส่วนคือคาบสมุทรพม่า มลายู คาบสมุทรอินโดจีน โดย

---

[๑] ดูรายละเอียดใน ผาสุข อินทราวุธ, **สุวรรณภูมิจากหลักฐานทางโบราณคดี**,(กรุงเทพฯ: ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร,๒๕๔๘) , หน้า ๓-๔.

คาบสมุทรมลายูมีความยาวที่สุด มีทางผ่าน ๒ แห่ง คือช่องแคบมะละกาและช่องแคบซุนดา และแหลมมลายูเป็นชุมทางแยกใช้เป็นจุดนัดพบของพวกพ่อค้าตะวันออกกับตะวันตก

๓.ดินแดนที่เป็นเกาะ(Islands) เป็นพื้นที่ที่ตั้งอยู่ในทะเลหรืออยู่ในมหาสมุทรอินเดียและมหาสมุทรแปซิฟิก

ประเทศไทยอยู่กึ่งกลางของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (Southeast Asia) หรือกลางแหลมสุวรรณภูมิ [๒] แบ่งกว้าง ๆ ได้ ๒ ส่วน [๓] คือ ผืนแผ่นดินใหญ่และหมู่เกาะ มีลักษณะทางภูมิศาสตร์ที่เกื้อกูลให้เกิดผลดี ทำให้ได้รับประโยชน์จากลมมรสุมทะเลอย่างน้อย ๒ ด้าน [๔] คือ

(๑) ด้านการกสิกรรม และ(๒) ด้านการค้าด้วยเรือทางทะเล

ทำให้บริเวณประเทศไทยกลายเป็นจุดหมายปลายทาง ของเส้นทางคมนาคมค้าขายทางทะเลมาแต่โบราณ เป็นตัวเชื่อมโยงการแลกเปลี่ยนค้าขายระหว่างโลกตะวันออกกับตะวันตก

ประเทศไทยมีแม่น้ำสำคัญขนาบ ๒ ข้าง [๕] คือ แม่น้ำโขงอยู่ทางตะวันออกและแม่น้ำสาละวินอยู่ทางตะวันตก เป็นแหล่งรวมทรัพยากรธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์ เป็นที่ตั้งหลักแหล่งของผู้คนหลายชาติพันธุ์ตั้งแต่สมัยโบราณ ๓,๐๐๐ ปีแล้ว

ประมาณ ๒,๐๐๐ ปีต่อมา พบว่าอ่าวไทยลึกขึ้นไปถึงปากน้ำโพ เมืองร้างอำเภออู่ทองกับเมืองละโว้ เป็นเมืองท่าสำคัญริมอ่าวตะวันตกตะวันออก ยึดกุมเส้นทางคมนาคมทางน้ำ ที่จะขึ้นไปสู่บ้านเมืองในภาคเหนือของประเทศไทย เพราะที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาประกอบด้วยแม่น้ำสำคัญ ๔ สายคือ แม่น้ำแม่กลอง ท่าจีน เจ้าพระยา และแม่น้ำลพบุรี มีชื่อเรียกทางภูมิศาสตร์ว่าที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา [๖] เป็นที่ราบที่อุดมสมบูรณ์มาก

---

[๒] พระโสภณคณาภรณ์(ระแบบ ฐิตญาโณ),**ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา**,(กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ศิวพร, ๒๕๒๙),หน้า ๓๗๗.

[๓] สุจิตต์ วงษ์เทศ,**สุวรรณภูมิต้นกระแสประวัติศาสตร์ไทย**,(กรุงเทพฯ: บริษัทพิมพ์ดี จำกัด, ๒๕๔๙), หน้า ๑๑-๑๒.

[๔] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๑๒.

[๕] สุจิตต์ วงษ์เทศ,**กรุงสุโขทัยมาจากไหน?**,(กรุงเทพฯ: บริษัทพิมพ์ดี จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๑๑.

[๖] มานิต วัลลิโภดม,**สุวรรณภูมิอยู่ที่ไหน,**(กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การเวก, ๒๕๒๑), หน้า ๒๓.

สภาพทั่วไป

บริเวณพื้นที่ภาคกลางส่วนใหญ่เป็นที่ราบดินตะกอนที่แม่น้ำพัดพามาทับถม แบ่งตามลักษณะโครงสร้างเป็น ๔ เขต [๗]

๑. เขตภาคกลางตอนบน พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่ราบลุ่มแม่น้ำและที่ราบลูกฟูก ที่มีแม่น้ำสายสำคัญคือ แม่น้ำปิง วัง ยมและแม่น้ำน่าน ทางตะวันออกมีทิวเขาเพชรบูรณ์และที่ราบแคบ ๆ มีแม่น้ำป่าสักไหลผ่านไปลงอ่าวไทยได้

๒.เขตที่ราบภาคกลางตอนล่าง เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงทางเดินของน้ำก็เกิดสาขาแม่น้ำแยกกระจายออกไปก่อนที่จะไหลลงสู่อ่าวไทย สายสำคัญที่สุดก็คือแม่น้ำเจ้าพระยา เริ่มต้นที่ปากน้ำโพ ที่แม่น้ำปิงและแม่น้ำน่านมาสบกันแล้วไหลไปลงอ่าวไทยที่จังหวัดสมุทรปราการ

๓. พื้นที่ทางตะวันตกของประเทศไทย มีเทือกเขาสำคัญ ๒ ทิว คือ(๑)เทือกเขาถนนธงชัยในเขตจังหวัดแม่ฮ่องสอนและจังหวัดตาก เป็นแหล่งกำเนิดของลำน้ำ ๓ สาย คือ แม่น้ำเมย แม่น้ำสะแกกรังและแม่น้ำแควใหญ่ (๒)เทือกเขาตะนาวศรีในเขตจังหวัดกาญจนบุรีและราชบุรีลงไปถึงคาบสมุทรภาคใต้

๔.บริเวณชายฝั่งตะวันออกเฉียงใต้ของอ่าวไทย ประกอบด้วยพื้นที่แคบ ๆ ของ ๔ จังหวัดคือชลบุรี ระยอง จันทบุรีและตราด พื้นที่บริเวณนี้อยู่ตอนใต้ของลุ่มแม่น้ำบางประกงด้านตะวันตกและใต้จดลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและอ่าวไทย

ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๖-๙ [๘] อินเดียได้มีการส่งเสริมการค้ากับเมืองท่าของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มีการใช้เส้นทางเดินเรือระหว่างภูมิภาคตะวันตก และตะวันออกได้อย่างกว้างขวาง ทำให้ภาคกลางมีพัฒนาการของบ้านเมืองมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ และยุคต้นประวัติศาสตร์โดยเฉพาะช่วงพุทธศตวรรษที่ ๘-๙ [๙] ลงมาจัดว่ามีความเจริญรุ่งเรืองกว่าภาคอื่น ๆ ของประเทศ เพราะอุดมสมบูรณ์ด้วยที่ราบลุ่มมีแม่น้ำลำคลอง สามารถติดต่อกับบ้านเมืองภายนอกทางทะเลได้สะดวก จึงมีประชากรเพิ่มขึ้นอย่างหนาแน่นในแต่ละภูมิภาคของประเทศ เนื่องจาก ๒

---

[๗] ผาสุข อินทราวุธ,**ทวารวดี: การศึกษาเชิงวิเคราะห์จากหลักฐานทางโบราณคดี**, (กรุงเทพฯ: อักษรสมัย, ๒๕๔๒), หน้า ๘๕-๘๖.

[๘] ดูรายละเอียดใน ผาสุข อินทราวุธ,**ร่องรอยวัฒนธรรมอินเดียในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้**, (กรุงเทพฯ: บริษัทอมรินทร์ พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๔๕), หน้า ๑๒๔-๑๓๒.

[๙] ศรีศักร วัลลิโภดม,**อารยธรรมตะวันออก**, ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ,(กรุงเทพฯ:บริษัทพิฆเณศ พริ้นติ้ง เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๔๕), หน้า ๑๕.

สาเหตุ [๑๐] คือการโยกย้ายถิ่นฐานของกลุ่มชนภายในเอง และการอพยพเคลื่อนย้ายของกลุ่มชนจากภายนอกเข้ามาตั้งถิ่นฐานเกิดเป็นบ้านเมืองขึ้น โดยเฉพาะบริเวณภาคกลาง ๓ บริเวณ [๑๑] ที่มีแม่น้ำสายสำคัญ คือ

๑. บริเวณภาคกลางด้านตะวันตกมีแม่น้ำแม่กลอง แม่น้ำเพชรบุรีและอื่น ๆ หล่อเลี้ยง

๒. ภาคกลางตอนกลาง มีแม่น้ำท่าจีน เจ้าพระยา ลพบุรี ป่าสัก เป็นลำน้ำสำคัญ

๓. บริเวณภาคกลางด้านตะวันออก มีลำน้ำบางปะกง ลำน้ำพานทอง ลำน้ำประแสร์ ลำน้ำจันทบุรี และอื่น ๆ ไหลผ่านไปออกทะเล

จึงพบว่า บริเวณลุ่มแม่น้ำภาคกลาง มีร่องรอยการอยู่อาศัยของมนุษย์มาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์แล้ว มีความเจริญถึงขั้นถลุงและหล่อโลหะได้ และเป็นสังคมเกษตรกรรม “โดยเฉพาะร่องรอยการตั้งถิ่นฐานของชุมชนในบริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลอง-ท่าจีน” [๑๒]

จากการที่คนมีการติดต่อกันมากขึ้น ก็เกิดมีพัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรมตามมาโดยเฉพาะการติดต่อค้าขายระหว่างชาวอินเดียและกลุ่มชนเหล่านี้ กลายเป็นสื่อสำคัญที่ก่อให้เกิดการเผยแพร่วัฒนธรรมอินเดียมายังดินแดนแถบนี้ [๑๓]

ช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๖ บริเวณที่ราบลุ่มภาคกลางของไทยเดิมเมืองอู่ทองตั้งอยู่บนแนวชายฝั่งทะเลและแนวชายฝั่งทะเลอ่าวไทยอยู่สูงกว่าปัจจุบันประมาณ ๓.๕–๔ เมตร ลักษณะเป็นอ่าวลึกเว้าเข้าไป ห่างจากชายฝั่งทะเลปัจจุบันไปทางทิศเหนือประมาณ ๑๔๐ กิโลเมตร เริ่มจากเพชรบุรี ราชบุรี นครปฐม สุพรรณบุรี อ่างทอง สิงห์บุรี ลพบุรี สระบุรี ผ่านนครนายก ปราจีนบุรี ฉะเชิงเทรา ชลบุรีช่วงนั้นมีเมืองโบราณหลายเมืองตั้งอยู่บริเวณที่เป็นอ่าวเว้าเข้าไป เช่นเมืองโบราณคูบัว จังหวัดราชบุรี เมืองนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม เมืองอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี เป็นต้น [๑๔]

เป็นอันว่า ความกว้างใหญ่แห่งดินแดนที่วัฒนธรรมทวารวดีแผ่ไปถึงนั้น มีอยู่จริง แม้แต่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ก็ทรงเห็นว่า “สมัยที่ทวารวดีรุ่งเรืองนั้น มีอาณาเขตกว้างขวางมากตั้งแต่นครปฐม ราชบุรี สุพรรณบุรี จนกระทั่งถึงจังหวัดนครราชสีมา” [๑๕]

---

[๑๐] ศรีศักร วัลลิโภดม,**อารยธรรมตะวันออก**,หน้า ๑๕-๑๖.

[๑๑] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๑๘.

[๑๒] ผาสุข อินทราวุธ,**ทวารวดี: การศึกษาเชิงวิเคราะห์จากหลักฐานทางโบราณคดี**, หน้า ๘๖-๘๙.

[๑๓] ศรีศักร วัลลิโภดม,**สยามประเทศ: ภูมิหลังของประเทศไทยตั้งยุคดึกดำบรรพ์จนถึงสมัยกรุงศรีอยุธยาราชอาณาจักรสยาม,** พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๓๙), หน้า ๔๓-๔๖.

[๑๔] กรมศิลปากร,**โบราณคดีเมืองอู่ทอง**,(นนทบุรี: สหมิตรพริ้นติ้ง, ๒๕๔๕), หน้า ๒๗-๓๐.

[๑๕] สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ,**ตำนานพระพุทธเจดีย์**, หน้า ๑๒๗.

สรุปได้ว่า ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๖-๙ บริเวณภาคกลางของไทยมีความเจริญด้านการค้าโดยเฉพาะการค้าทางเรือก่อให้เกิดความเจริญอย่างมากและมีประชากรหนาแน่น ต่อมาพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๖ พบว่าทวารวดีได้มีขอบเขตและวัฒนธรรมกระจายออกไปในหลายพื้นที่ทั้งทางตะวันออก ภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคใต้

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือก็เช่นกัน มีแหล่งอารยธรรมโบราณและมีการตั้งถิ่นฐานชุมชนตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๓-๙ มาแล้ว หลายแห่งมีการตั้งถิ่นฐานต่อเนื่องมายาวนานจนถึงสมัยประวัติศาสตร์โดยตั้งถิ่นฐานใกล้กับลำน้ำสำคัญเป็นหลักได้แก่ บริเวณลำน้ำมูล ลำน้ำชี ลำน้ำพอง ลำน้ำปาว และลำน้ำสงคราม เป็นต้น

โดยเฉพาะบริเวณลุ่มแม่น้ำชี ชุมชนมีพัฒนาการต่อเนื่องมาจนถึงสมัยประวัติศาสตร์ได้รับอิทธิพลวัฒนธรรมทวารวดี (พุทธศตวรรษที่๑๒-๑๖) จากลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ได้แก่เมืองฟ้าแดดสงยาง จังหวัดกาฬสินธุ์ เมืองนาดูน เมืองกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม และเมืองไพร จังหวัดร้อยเอ็ด[๑๖] เป็นต้น เมืองดังกล่าวได้ตั้งอยู่บริเวณลุ่มแม่น้ำชีตอนกลาง เป็นทำเลที่เหมาะสมในการตั้งถิ่นฐานการทำกินของกลุ่มชนโบราณ โดยมีแม่น้ำชีและแม่น้ำสาขาไหลผ่านพื้นที่จังหวัดต่าง ๆ คือ

๑. อำเภอหนองบัวแดง จัตุรัส บ้านเขว้า เมือง และอำเภอคอนสวรรค์ จังหวัดชัยภูมิ
๒. อำเภอคง และอำเภอบัวใหญ่ จังหวัดนครราชสีมา
๓. อำเภอพล ชนบท บ้านไผ่ มัญจาคีรี และอำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น
๔. อำเภอโกสุมพิสัย เมือง และอำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม
๕. อำเภออาจสามารถ พนมไพร เมือง ธวัชบุรี โพนทอง และอำเภอเสลภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด
๖. อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์
๗. อำเภอเมือง คำเขื่อนแก้ว และอำเภอมหาชนะชัย จังหวัดยโสธร
๘. อำเภอเขื่องใน และอำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี
๙. อำเภอกันทรารมย์ จังหวัดศรีสะเกษ

---

[๑๖] กรมศิลปากร,**อดีตอีสาน**,(กรุงเทพฯ: การศาสนา, ๒๕๓๑), หน้า ๒๔๓.

เมื่อไหลผ่านตามจังหวัดต่าง ๆ แล้ว ก็ไปรวมกันกับแม่น้ำมูลที่ระหว่างตำบลหนองแวง อำเภอกันทรารมย์ กับตำบลหนองบัว อำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี [๑๗]

จากสภาพภูมิศาสตร์เช่นนี้ จึงทำให้บริเวณดังกล่าวเหมาะแก่การตั้งถิ่นฐานมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ และทำให้มีชุมชนหนาแน่นขึ้นอย่างชัดเจนในสมัยทวารวดี และมีแม่น้ำสายเล็ก ๆ ไหลผ่าน อาทิแม่น้ำสารคาม ไหลลงแม่น้ำโขง และแอ่งโคราชหรือบริเวณอีสานใต้ มีแม่น้ำมูลแม่น้ำชีและสาขาไหลผ่าน เช่น ลำน้ำปาว ไหลลงสู่แม่น้ำโขงทางตะวันออกเช่นเดียวกัน [๑๘]

ดังนั้นจึงพบแหล่งที่ตั้งชุมชนโบราณในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมากถึง๖๘๓ แหล่ง โดยเฉพาะบริเวณพื้นที่แอ่งกระทะตามแนวแม่น้ำมูล-ชี [๑๙] มีอัตราการกระจายหนาแน่นมาก

ภาคตะวันออก

บริเวณแม่น้ำบางปะกงสมัยทวารวดี ก็เป็นเวิ้งทะเล พื้นที่ชายฝั่งส่วนใหญ่เป็นที่ราบต่ำใกล้ระดับน้ำทะเล และเมืองโบราณหลายแห่งทางด้านตะวันตกตั้งอยู่ในบริเวณที่เว้าเข้ามาเป็นอ่าวเช่นเดียวกับเมืองคูบัว เมืองนครปฐมโบราณ เมืองอู่ทองเป็นต้น เพียงแต่บริเวณชายฝั่งตั้งแต่เมืองคูบัวลงไปทางใต้จนถึงเพชรบุรีมีลักษณะเป็นหาดทราย ส่วนชายฝั่งทะเลด้านตะวันออกของอ่าวไทย มีลักษณะเป็นที่ราบลุ่มต่ำกว่าชายฝั่งตะวันตก เมืองโบราณส่วนใหญ่จะตั้งลึกเข้าไปในแผ่นดินบริเวณที่สูงกว่าและมีทางน้ำติดกับตัวอ่าว [๒๐] ทำให้ไม่พบเมืองโบราณสมัยทวารวดีบนฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาในตอนใกล้อ่าวไทยเลย [๒๑]

---

[๑๗] ราชบัณฑิตยสถาน,**อักขรานุกรมภูมิศาสตร์ไทย**,(กรุงเทพฯ: บพิธการพิมพ์, ๒๕๒๕), หน้า ๘๑-๘๒.

[๑๘] อภิศักดิ์ โสมอินทร์,**ภูมิศาสตร์อีสาน**,(กรุงเทพฯ:พรศักดิ์แอนแอสโซซิเอท,๒๕๒๕), หน้า ๑.

[๑๙] สุภัทรดิศ ดิศกุล,ม.จ.(ทรงแปล),William Hunt (แต่งเป็นภาษาอังกฤษ), “เนินดินที่มีรูปร่างไม่สม่ำไม่เสมอทางภาคตะวันออกของประเทศไทยตามการสำรวจทางอากาศ”, **ศิลปากร**, ปีที่ ๘ เล่มที่๕ (๒๔๙๗), หน้า ๔๒.

[๒๐] ผ่องศรี วนาสิน และทิวา ศุภจรรยา, **เมืองโบราณบริเวณชายฝั่งทะเลเดิมของที่ราบภาคกลางประเทศไทย: การศึกษาตำแหน่งที่ตั้งและภูมิศาสตร์สัมพันธ์**, (กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔), หน้า ๔๗.

[๒๑] ศรีศักร วัลลิโภดม,**นครหลวงของไทย**,(กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, ๒๕๔๐), หน้า ๔๕.

อย่างไรก็ตาม ต่อมามีการค้นพบแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในบริเวณเมืองดงละคร จังหวัดนครนายก เมืองมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี และเมืองพระรถ จังหวัดชลบุรี [๒๒] มีองค์ประกอบหลายอย่างและเป็นพื้นที่ที่เหมาะต่อการปลูกข้าว อยู่ใกล้ที่ลุ่มแม่น้ำใหญ่ถึง ๓ สาย และใกล้ชายฝั่ง มีลำน้ำสามารถติดต่อระหว่างที่ตั้งของเมืองกับทะเลได้เป็นอย่างดี สันนิษฐานว่าเมืองโบราณแถบนี้คงเป็นเมืองท่าติดต่อกับชาวต่างประเทศที่มาทางทะเลมาตั้งแต่สมัยทวารวดี

ภาคเหนือ

บริเวณภาคเหนือของประเทศไทยมีการอยู่อาศัยมาแล้วตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์เช่นกัน มีชุมชนโบราณในบริเวณลุ่มแม่น้ำน่านตอนล่างทั้งหมด ๔๐ แห่ง [๒๓] แบ่งเป็นเมืองและชุมชนโบราณ ๑๘ แห่ง เป็นแหล่งโบราณคดี ๒๒ แห่ง แสดงให้เห็นถึงพัฒนาการทางวัฒนธรรมของชุมชนโบราณบริเวณลุ่มแม่น้ำน่านตอนล่างว่า มีมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ผ่านสมัยทวารวดี

สังคมเมืองและรัฐที่เก่าแก่ที่สุดในภาคเหนือ ตั้งอยู่บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำสำคัญ ๒ สาย คือ [๒๔] ที่ราบลุ่มแม่น้ำแม่ปิง มีเมืองหริภุญไชยหรือลำพูนเป็นศูนย์กลาง และที่ราบลุ่มแม่น้ำวังมีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองเขลางค์นครหรือลำปาง ทั้งนี้มีความเจริญรุ่งเรืองเนื่องจากได้รับวัฒนธรรมจากลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ต่อมาได้เป็นศูนย์กลางทางพระพุทธศาสนาในภาคเหนือด้วยตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๙

กล่าวได้ว่าภาคเหนือของประเทศไทย มีกลุ่มคนตั้งถิ่นฐานอาศัยอยู่มาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์แล้วและเป็นศูนย์กลางอารยธรรมแบบทวารวดีที่เจริญรุ่งเรืองมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๙ ทั้งยังมีความสัมพันธ์ทางด้านการแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมกับประเทศข้างเคียง

---

[๒๒] สัมฤทธิ์ สุขเมือง, "ปัจจัยทางสิ่งแวดล้อมที่มีผลต่อการตั้งถิ่นฐานของเมืองโบราณสมัย ทวารวดีบริเวณชายฝั่งทะเลด้านตะวันออก", **วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต**,(บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัย ศิลปากร), ๒๕๓๑.

[๒๓] วาทินี คุ้มแสง, "การศึกษาพัฒนาการทางวัฒนธรรมของชุมชนบริเวณลุ่มแม่น้ำน่านตอนล่างในช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ ๒๔", **วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต,** (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัย ศิลปากร), ๒๕๔๖.

[๒๔] สุรพล ดำริห์กุล,**ประวัติศาสตร์และศิลปะหริภุญไชย**,หน้า ๑๘๕.

ภาคใต้

ตามสภาพและตำแหน่งภูมิศาสตร์ภาคใต้พบว่า เป็นแผ่นดินแคบ ยาว มีภูเขาสูงเป็นแกนกลาง มีทะเลขนาบสองข้าง ตั้งอยู่ระหว่างผืนแผ่นดินใหญ่(Mainland) ที่ต่อเนื่องไปถึงดินแดนตอนกลางของทวีปเอเชียกับผืนแผ่นดินซุนดา ไม่ห่างจากบริเวณหมู่เกาะของมาเลเซีย และอินโดนีเซียมากนัก [๒๕] เข้าสู่สมัยประวัติศาสตร์ราวพุทธศตวรรษที่ ๕–๗ [๒๖] มีภาษาใช้หลายภาษา เช่น สันสกฤต บาลี มอญ ทมิฬ อยู่ปะปนกัน ชุมชนลักษณะนี้เริ่มขึ้นมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๕–๑๒ [๒๗] มีพัฒนาการเด่นชัดขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๕ มีการสร้างศาสนสถาน พบว่าพุทธสถานเป็นสถาปัตยกรรมก่อด้วยอิฐในรูปของสถูป เจดีย์ มักตั้งอยู่บนที่ราบ ถ้ำหินปูนธรรมชาติบางแห่ง ใช้เป็นที่เก็บรักษาพระพิมพ์และพระสถูปจำลองดินดิบ ดินเผา เป็นต้น

แสดงให้เห็นได้ว่า ภาคใต้มีชุมชนมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่๕-๑๒ บริเวณหรือขอบเขตที่พบโบราณวัตถุสถานที่เป็นวัฒนธรรมทวารวดีนั้น ได้ครอบคลุมไปอย่างกว้างขวางทั่วทุกภาคของประเทศไทยปัจจุบัน

สมัยปัจจุบัน

แผ่นดินที่เป็นประเทศไทย ก็ยังอยู่ในภาคกลางของแผ่นดินใหญ่ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้(Central Southeast Asia) ประกอบด้วยประเทศพม่า ลาว กัมพูชา เวียดนามและมาเลเซีย

มีอาณาเขตติดต่อกับประเทศเพื่อนบ้าน ๔ ประเทศ [๒๘] ดังนี้

ประเทศเมียนมาร์ ติดกับประเทศไทยทางทิศเหนือและตะวันตก

สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว ติดกับประเทศไทยทางทิศเหนือ และภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

กัมพูชาประชาธิปไตยติดกับประเทศไทยทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือและตะวันออก

มาเลเซียติดกับประเทศไทยทางทิศใต้

---

[๒๕] กรมศิลปากร, **โบราณคดีสี่ภาค**,(กรุงเทพฯ:โรงพิมพ์หัตถศิลป์, ๒๕๓๑),หน้า ๔๒.

[๒๖] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๑๐๕.

[๒๗] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๑๐๘-๑๑๐.

[๒๘] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๘-๑๑.,ปัจจุบันเปลี่ยนชื่อประเทศเป็น Myanmar ชาวพม่าออกเสียงว่ามยะม่าร ส่วนชาวไทยมักออกเสียงเป็น เมียนม่าร์.

เนื่องจากประเทศไทยตั้งอยู่ในบริเวณที่เรียกว่าแหลมอินโดจีน เพราะถือว่าอยู่ระหว่างประเทศอินเดียกับประเทศจีนซึ่งเป็นการถือเอาประเทศใหญ่เป็นจุดอ้าง ถ้าถือเอาสภาพทางภูมิศาสตร์เป็นจุดอ้าง ก็น่าจะเรียกว่าอินโด-แปซิฟิค เพราะเป็นแหลมที่แบ่งน่านน้ำออกเป็นมหาสมุทรอินเดียและมหาสมุทรแปซิฟิค

สภาพธรรมชาติในเขตร้อนโดยเฉพาะอย่างยิ่งในแถบตะวันออก-ใต้ของทวีปเอเชียมีอุณหภูมิสูง มีทะเล ลมและฝนเป็นปัจจัยให้เกิดป่าดง ประกอบไปด้วยพันธุ์ไม้เขตร้อนและสัตว์ป่านานาชนิดที่มีปริมาณมากกว่าอีกหลายส่วนของโลก จึงกลายเป็นพื้นที่อันอุดมสมบูรณ์ด้วยอาหารและทรัพยากรที่สำคัญแห่งหนึ่งของทวีปเอเชีย

สรุปได้ว่า ภูมิศาสตร์ของประเทศไทยยังเป็นดินแดนที่มีความอุดมสมบูรณ์อย่างมากอยู่เช่นเดียวกับสมัยโบราณ เหมาะแก่การตั้งถิ่นฐาน สะดวกในการคมนาคมติดต่อกับคนทั้งภายในภายนอกโดยตั้งอยู่ในบริเวณกลางภูมิภาคของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

๒.๒ ชุมชนและแคว้นดั้งเดิม

ประเทศไทยมีประวัติศาสตร์และรุ่งเรืองมาแต่อดีตเหมือนกับประเทศอื่น ๆ บริเวณเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่มีกลุ่มคนเคลื่อนย้ายมาตั้งถิ่นฐานอยู่เป็นบ้านเมือง[๒๙] และมีพัฒนาการทางวัฒนธรรมมาแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ไม่น้อยกว่าหมื่นปีลงมา[๓๐] เพราะเกือบทั่วภูมิภาคล้วนอยู่ในภูมิอากาศที่ได้รับอิทธิพลมรสุมที่พัดพาเอาฝนมาตกประจำทุกปี มีความแน่นอนในการเพาะปลูกพืชพันธุ์ที่เป็นประโยชน์ โดยเฉพาะข้าวปลูกขึ้นได้ทั้งที่ลุ่มและที่ดอน เป็นภูมิภาคที่มีธรรมชาติอำนวยความอุดมสมบูรณ์ให้แก่การตั้งหลักแหล่งของมนุษย์มาก

ต่อมาราว ๒,๕๐๐ ปี มีพัฒนาการสังคมวัฒนธรรมต่อเนื่องเป็นบ้านเมืองสืบมาจนถึงยุค"ทวารวดี" และมีความเกี่ยวดองเป็น"เครือญาติ"กับบ้านเมืองและแคว้นที่อยู่โดยรอบ [๓๑] มีคนอย่างน้อย ๓ กลุ่มใหญ่ [๓๒] ที่เรียกตัวเองว่า "คนไทย"

---

[๒๙] ดูรายละเอียดใน ต้วน ลี เซิง, คำนำใน **ประวัติศาสตร์ไทยในสายตาของชาวจีน**,(กรุงเทพฯ: พิราบ สำนักพิมพ์, ๒๕๓๗).

[๓๐] ศรีศักร วัลลิโภดม, **ความหมายพระบรมธาตุในอารยธรรมสยามประเทศ**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพฯ: ด่านสุทธาการพิมพ์, ๒๕๔๖), หน้า ๒๘-๓๐.

[๓๑] สุจิตต์ วงศ์เทศ,**คนไทยมาจากไหน?,** (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๘), หน้า ๒๖๘.

[๓๒] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๒๖๘-๒๖๙.

กลุ่มแรก เป็นคนพื้นเมืองดั้งเดิมอยู่มาตั้งแต่ยุคดึกดำบรรพ์มากกว่า ๓,๐๐๐ ปี

กลุ่มที่สอง เป็นคนจากภายนอกที่เคลื่อนย้ายเข้ามาทางลุ่มแม่น้ำโขง ลงมาตามเส้นทางคมนาคมทางบกตะวันตก-ตะวันออกกับเหนือ-ใต้ ผ่านลำน้ำน่าน-ยม-ปิง คือเมืองเหนือจนถึงลุ่มน้ำเจ้าพระยาในสมัยต่อมา

กลุ่มที่สาม เป็นคนจากภายนอกเคลื่อนย้ายเข้ามาทางทะเล เลียบชายฝั่งจากกวางตุ้ง-กวางสี และเวียดนามเข้าสู่ลุ่มน้ำเจ้าพระยา รวมทั้งพวกที่มาทางทะเลอันดามันด้วย

จากการอาศัยแม่น้ำใหญ่และสาขาที่ไหลผ่านชุมชนน้อยใหญ่ที่ตั้งอยู่ เป็นเส้นทางในการคมนาคม ส่วนทางบกสามารถใช้เส้นทางเดินเท้าได้ เช่นทางพม่ามีเส้นทางบกจากเมืองทะวายผ่านเจดีย์สามองค์ มาตามลำน้ำกาญจนบุรีเข้าสู่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาทางหนึ่ง [๓๓] อีกทางหนึ่งติดต่อลุ่มแม่น้ำพระเจ้ายากับดินแดนแถบทะเลสาบเขมรผ่านทางแม่น้ำปราจีน และอรัญประเทศ [๓๔]

การที่สามารถติดต่อกับดินแดนต่าง ๆ ได้อย่างกว้างขวางเช่นนี้ย่อมมีผลต่อชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ในบริเวณภาคกลางทั้งด้านเศรษฐกิจตลอดจนการสร้างสรรค์ทางวัฒนธรรมอย่างมาก

ร่องรอยชุมชนสมัยทวารวดี

นักวิชาการด้านโบราณคดีได้มีการศึกษาขุดค้นเรื่องชุมชนโบราณในภาคต่าง ๆ ของประเทศไทยไว้มาก ทำให้ภาพของชุมชนสมัยทวารวดีแจ่มชัดขึ้นและเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาเป็นหลักฐานยืนยันให้เห็นถึงสภาพสังคมสมัยทวารวดีว่า มีอยู่จำนวนมาก และกินบริเวณอย่างกว้างขวางและทำให้ทราบถึงความเก่าแก่ของแหล่งชุมชนต่าง ๆ ว่า ในอดีตได้เคยมีกลุ่มชนอยู่อาศัยมาแล้วในทุกภาคของประเทศไทย

บริเวณภาคกลาง

ภาคกลางเป็นบริเวณที่เหมาะสมแก่การตั้งถิ่นอาศัย ประกอบอาชีพเกษตรเป็นต้น ทำให้มีกลุ่มชนตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์จนเข้าสู่สมัยทวารวดี บางแห่งได้

---

[๓๓] ดี.จี.อี.ฮอลล์,**ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เล่ม ๑**,แปลโดย อานันท์ กาญจนพันธ์, (กรุงเทพฯ , มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษย์ศาสตร์, ๒๕๒๒), หน้า ๓๑.

[๓๔] จี. เซเดส์, **ชนชาติต่าง ๆ ในแหลมอินโดจีน**,แปลโดย ปัญญา บริสุทธิ์,(กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษย์ศาสตร์, ๒๕๒๑), หน้า ๘.

พัฒนาสืบเนื่องเข้าสู่สมัยสุโขทัย บางแห่งก็ขาดช่วงไป ผู้วิจัยขอแบ่งเป็น ๒ กลุ่ม คือกลุ่มที่พบร่องรอยตั้งแต่ก่อนพุทธศตวรรษที่ ๘-๑๐ และกลุ่มที่พบตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๑- ๑๖ เป็นต้น

กลุ่มชนที่อาศัยอยู่ก่อนพุทธศตวรรษที่ ๘-๑๐ ได้แก่ชุมชนบริเวณ

๑.กลุ่มชนที่ตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยบริเวณเมืองจันเสน[๓๕]อำเภอตาคลี จังหวัดนครสวรรค์ มีผู้อยู่อาศัยมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๔

๒.บ้านคูเมือง [๓๖] อำเภออินทร์บุรี จังหวัดสิงห์บุรี มีคนอยู่อาศัยมาตั้งแต่สมัยฟูนัน (พุทธศตวรรษที่๘-๑๐)และอยู่อาศัยต่อเนื่องมาจนถึงสมัยอยุธยา

๓.บ้านคูบัว อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี พบโบราณวัตถุมีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๕ หลักฐานชี้ให้เห็นถึงการแต่งกาย วิถีชีวิต สภาพสังคมของคนสมัยทวารวดีได้เป็นอย่างดี เช่น ประติมากรรมปูนปั้นรูปบุคคล รูปสตรีพร้อมเครื่องดนตรี เป็นต้น [๓๗]

กลุ่มชนที่อาศัยอยู่ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๖ ได้แก่ชุมชนบริเวณ

๑. นครปฐมสมัยโบราณ [๓๘]เจริญรุ่งเรืองอยู่ในที่ราบภาคกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๖

๒.บ้านดงเมือง [๓๙] อำเภอหนองแซง จังหวัดสระบุรี อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๖ มีการติดต่อกับเมืองโบราณอื่น ๆ ในภาคกลางตะวันตกด้วย

๓.บ้านดอนตาเพชร [๔๐] อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี เป็นชุมชนที่ประกอบอาชีพเกษตรกรรมและการเลี้ยงสัตว์ ติดต่อกับชุมชนภายนอกใกล้เคียงและชุมชนที่อยู่ไกลออกไป เช่น อินเดีย เวียดนามและจีนเป็นต้น

---

[๓๕] วรรณี ภูมิจิตร,**โบราณคดีนครสวรรค์ : หลักฐานเก่า-ใหม่; นครสวรรค์: รัฐกึ่งกลาง**, (กรุงเพทฯ: อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๘), หน้า ๘๒-๘๓.

[๓๖] ดำรงพันธ์ อินฟ้าแสง, "การจัดระบบฐานข้อมูลของผลการศึกษาลักษณะดินที่ได้จากการขุดค้นทางโบราณคดีในประเทศไทย", **รายงานการวิจัย**, ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๗, หน้า ๓๑-๓๒.

[๓๗] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๒๖-๓๐.

[๓๘] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๑๕-๑๖./ ผาสุข อินทราวุธ, **รายงานการขุดค้นที่ตำบลพระประโทน อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม**,(กรุงเทพฯ: คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๖).

[๓๙] ดำรงพันธ์ อินฟ้าแสง, "การจัดระบบฐานข้อมูลของผลการศึกษาลักษณะดินที่ได้จากการขุดค้นทางโบราณคดีในประเทศไทย", หน้า ๓๗-๓๘.

[๔๐] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๔๑-๔๔.

๔.เมืองพงตึก [๔๑] อำเภอท่ามะกา จังหวัดกาญจนบุรี เป็นชุมชนที่มีผู้อยู่อาศัยมาตั้งแต่ก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๑ เรื่อยมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๖

๕.บ้านโป่งมะนาว [๔๒] อำเภอพัฒนานิคม จังหวัดลพบุรี มีการอยู่อาศัยมาอย่างน้อย ๒ ระยะ คือระยะแรกประมาณ ๓,๐๐๐- ๓,๕๐๐ ปี ระยะที่สองประมาณ ๑,๕๐๐-๒,๓๐๐ ปีมาแล้ว

๖. เมืองลพบุรีหรือเมืองละโว้ [๔๓] จังหวัดลพบุรี เป็นชุมชนโบราณแห่งเดียว ที่มีผู้อยู่อาศัยมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์จนถึงปัจจุบัน บ้านพรหมทินใต้ [๔๔] อำเภอโคกสำโรง จังหวัดลพบุรี มีคนอยู่อาศัยตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ยุคโลหะ จนถึงสมัยทวารวดี

๗. อู่ตะเภา [๔๕] อำเภอมโนรมย์ จังหวัดชัยนาท มีกลุ่มชนอยู่อาศัยมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์มีความชัดเจนในสมัยทวารวดี

๘. เมืองศรีเทพ อำเภอศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ มีกลุ่มชนอยู่อาศัยมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์รับวัฒนธรรมทวารวดีราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ต่อมาพุทธศตวรรษที่ ๑๖ รับอิทธิพลวัฒนธรรมขอม

บริเวณฝั่งทะเลเดิมของที่ราบภาคกลางยังตรวจพบเมืองโบราณที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบแบบทวารวดี จากภาพถ่ายทางอากาศอีก ๕๔ เมือง ในเขต นครสวรรค์ ชัยนาท อุทัยธานี สิงห์บุรี ลพบุรี สระบุรี อ่างทอง สุพรรณบุรี นครปฐม ราชบุรี เพชรบุรี ชลบุรี ฉะเชิงเทราและปราจีนบุรี [๔๖] และกรมศิลปากร ได้สำรวจพบร่องรอยของเมืองโบราณสมัยทวารวดีในภาคกลางเพิ่มขึ้นอีก ๑๖ เมือง ในเขตนครสวรรค์ ชัยนาท สิงห์บุรี ลพบุรี ราชบุรี นครปฐมและชลบุรี [๔๗]

---

[๔๑] สมศักดิ์ รัตนกุล, **โบราณคดีเมืองคูบัว**, (กรมศิลปากรพิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพว่าที่ ร.ต.สมศักดิ์ รัตนกุล เมื่อวันที่ ๒๗ เมษายน ๒๕๓๕),หน้า ๑๕.

[๔๒] ดำรงพันธ์ อินฟ้าแสง, **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๔๕-๕๐.

[๔๓] ราศี บุรุษรัตนพันธุ์, “ความสำคัญของเมืองลพบุรีในฐานะเป็นแหล่งกระจายวัฒนธรรมทวารวดีบริเวณลุ่มแม่น้ำป่าสัก”, **วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๙), หน้า ๑๑-๑๒.

[๔๔] ดำรงพันธ์ อินฟ้าแสง,**เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๕๑-๕๖.

[๔๕] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๖๗-๗๐.

[๔๖] ผ่องศรี วนาสิน และทิวา ศุภจรรยา,**เมืองโบราบริเวณชายฝั่งทะเลเดิมของที่ราบภาคกลางประเทศไทย: การศึกษาตำแหน่งที่ตั้งและภูมิศาสตร์สัมพันธ์,** (กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕), ภาคผนวก.

[๔๗] กรมศิลปากร,**แหล่งโบราณคดีประเทศไทย**,(กรุงเทพฯ: ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย, ๒๕๓๑), เล่ม ๑ หน้า ๑๒๑-๒๙๑; เล่ม ๒ หน้า ๙๐-๒๕๐.

จากข้อมูลดังกล่าว ทำให้ทราบว่าได้มีกลุ่มชนอาศัยอยู่เป็นระยะและเป็นกลุ่ม ๆ ในบริเวณภาคกลางสืบต่อกันมาอย่างต่อเนื่องตั้งแต่สมัยพุทธศตวรรษที่ ๔ เป็นต้นมา สอดคล้องกับคัมภีร์พระพุทธศาสนาที่ระบุถึงการเข้ามาของพระพุทธศาสนาในดินแดนทวารวดีโบราณ ที่เรียกว่าดินแดนสุวรรณภูมิ มีความชัดเจนมากยิ่งขึ้นเมื่อเริ่มมีหลักฐานด้านโบราณคดีรองรับ แม้ว่าหลักฐานจะมีเก่าไปเพียงพุทธศตวรรษที่ ๘-๙ ก็ตาม ก็ยังชี้ให้เห็นร่องรอยว่า กลุ่มชนที่อยู่ในบริเวณภาคกลาง มีพัฒนาการและความเจริญมากพอที่จะสามารถรับวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนาได้ และพบว่าพระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองในสมัยทวารวดีอย่างมากระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๖ รวมทั้งเป็นศูนย์กลางเผยแผ่พระพุทธศาสนาไปยังภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคเหนือ และภาคใต้

ผู้วิจัยสรุปได้ว่า บริเวณภาคกลางมีชุมชนเมืองมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๔ เป็นต้นมา แต่มีหลักฐานทางโบราณคดีชัดเจนตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๘-๙ ช่วงที่เจริญสูงสุดอยู่ในพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๖

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือหรือภาคอีสานของประเทศไทย พบว่า มีพัฒนาการมาก่อนสมัยประวัติศาสตร์จนถึงปัจจุบัน เห็นได้จากหลักฐานทางโบราณคดีที่มีการศึกษาแล้วจำนวนมาก แบ่งเป็น ๒ กลุ่ม คือกลุ่มที่อาศัยอยู่ก่อนสมัยประวัติศาสตร์ราวพุทธศตวรรษที่ ๓–๑๐ และกลุ่มที่อาศัยอยู่ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๖

กลุ่มชนที่อาศัยอยู่ราวพุทธศตวรรษที่ ๓–๑๐ ได้แก่กลุ่มชนบริเวณ

๑. เมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ [๔๘] มีการอยู่อาศัยตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๓-๗ ราวพุทธศตวรรษที่ ๗ มีพัฒนาการมากขึ้นถึงขั้นรู้จักผลิตภาชนะดินเผา ถลุงเหล็กทำเป็นเครื่องใช้ เป็นต้น เป็นชุมชนเกษตรกรรม [๔๙] มีความเชื่อในพิธีกรรมเกี่ยวกับความตาย มีการติดต่อกับชุมชนอื่น พบหลักฐานสถาปัตยกรรมและประติมากรรมพุทธศาสนาเป็นจำนวนมาก

---

[๔๘] ดำรงพันธ์ อินฟ้าแสง, "การจัดระบบฐานข้อมูลของผลการศึกษาลักษณะดินที่ได้จากการขุดค้นทางโบราณคดีในประเทศไทย", หน้า ๑๒๒-๑๔๗.

[๔๙] ประยอร ศิลาพันธุ์, "ภาชนะดินเผาในแหล่งโบราณคดีลุ่มแม่น้ำชี กรณีศึกษาภาชนะดินเผาที่ได้รับจากการขุดค้นเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์", **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต** สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๖).

เป็นโบราณสถาน ๑๔ แห่ง พระพิมพ์ดินเผา และภาชนะดินเผาแบบต่าง ๆ [๕๐] มีการอยู่อาศัยติดต่อกันมาถึง ๕ ระยะ คือราวพุทธศตวรรษที่ ๔-๗ ระยะที่สองราวพุทธศตวรรษที่ ๗-๑๒ ระยะที่สามราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๖ รับวัฒนธรรมทวารวดี และพุทธศาสนาจากลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ระยะที่สี่ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗-๑๘ รับอิทธิพลวัฒนธรรมขอมและระยะสุดท้ายราวพุทธศตวรรษที่ ๑๙-๒๒ [๕๑]

๒. บ้านกระเบื้องนอก [๕๒] อำเภอชุมพวง จังหวัดนครราชสีมา มีการอยู่อาศัยมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย มีการอยู่อาศัย ๓ ระยะคือระยะแรกราวพุทธศตวรรษที่ ๓-๘ ระยะที่สองราวพุทธศตวรรษที่ ๘-๑๕ และระยะที่สามราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕-๑๘

๓. บ้านโนนเมือง [๕๓] อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น มีการอยู่อาศัยตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายจนถึงสมัยประวัติศาสตร์ตอนต้น

กลุ่มที่อาศัยอยู่ช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๖ ได้แก่กลุ่มชนบริเวณ

๑. เมืองจำปาศรี อำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม มีผู้คนอาศัยอยู่ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ได้รับวัฒนธรรมทวารวดีราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๖ ภายหลังได้รับอิทธิพลวัฒนธรรมขอมถูกทิ้งร้างในพุทธศตวรรษที่ ๑๘ [๕๔]

๒. บ้านด่านทองหลาง [๕๕] อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา มีการอยู่อาศัยตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายประมาณ ๑,๖๑๐ ปีมาแล้ว มีการอยู่อาศัยต่อเนื่องมาถึงสมัยทวารวดีและสมัยลพบุรี

---

[๕๐] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๑-๖.

[๕๑] ผาสุข อินทราวุธ, **ยุคปรับเปลี่ยนทางวัฒนธรรมในลุ่มแม่น้ำชี :กรณีศึกษาเมืองฟ้าแดดสงยาง,** การประชุมทางวิชาการระดับชาติฝรั่งเศส-ไทย ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพฯ: อทิตตาพริ้นติ้ง, ๒๕๓๘), หน้า ๑๓๒-๑๓๕.

[๕๒] ดำรงพันธ์ อินฟ้าแสง, **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๑๐๔-๑๑๑.

[๕๓] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๙๗-๑๐๓.

[๕๔] มยุรี วีระประเสริฐ , **การขุดค้นทางโบราณคดีที่เมืองโบราณนครจำปาศรีตำบลบ้านกู่ อำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม**, การประชุมทางวิชาการระดับชาติฝรั่งเศส-ไทย ครั้งที่ ๓, หน้า ๘๓-๘๔.

[๕๕] ดำรงพันธ์ อินฟ้าแสง, **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๑๑๒-๑๑๖.

๓. บริเวณลุ่มแม่น้ำชีและลำน้ำสาขา ในเขตจังหวัดชัยภูมิ ขอนแก่นและกาฬสินธุ์ สำรวจพบร่องรอยเมืองโบราณเพิ่มอีก ๒๕ เมือง [๕๖] และพบหลักฐานทางโบราณคดีอื่นที่แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์กับภาคกลาง สันนิษฐานว่าบริเวณลุ่มแม่น้ำชีและลำน้ำสาขาต่าง ๆ ได้แก่ ลำน้ำพรม ลำน้ำพอง ลำน้ำปาว ได้รับวัฒนธรรมศิลปกรรมที่แพร่หลายผ่านช่องเขาเพชรบูรณ์มาจากเมืองศรีเทพซึ่งตั้งอยู่บนลุ่มแม่น้ำป่าสัก จากภาคกลางของประเทศไทย [๕๗]

จากหลักฐานการขุดค้นแหล่งโบราณคดีสรุปได้ว่า ภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีการตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยมาอย่างน้อยตั้งแต่สมัยพุทธศตวรรษที่ ๓ ก่อนที่พระพุทธศาสนาจะเข้าไปมีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตชาวบ้าน พบมีประเพณีการฝังศพและอุทิศสิ่งของเครื่องใช้ในหลุมฝังศพด้วย เมื่อนับถือพระพุทธศาสนาแล้วจึงเกิดประเพณีการเผาศพ พระพุทธศาสนารุ่งเรืองสูงสุดระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๖ โดยมีศูนย์กลางอยู่บริเวณลุ่มแม่น้ำชี และสืบต่อมาจนถึงปัจจุบัน

ภาคเหนือ

บริเวณภาคเหนือก็เช่นกัน พบร่องรอยการตั้งถิ่นฐานของชุมชนโบราณจำนวนมาก และมีอายุร่วมสมัยทวารวดีเป็นอย่างน้อย เป็นเครื่องสนับสนุนเรื่องการรับนับถือพระพุทธศาสนาของคนในบริเวณดังกล่าวได้เป็นอย่างดี ภาคเหนืออาจจัดได้กลุ่มเดียวคือกลุ่มที่อาศัยอยู่ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๘ ได้แก่กลุ่มชนบริเวณ

๑. บ้านวังไฮ อำเภอเมือง จังหวัดลำพูน มีการอยู่อาศัยตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย ได้รับวัฒนธรรมสมัยทวารวดีจากภาคกลาง และพัฒนามาเป็นชุมชนวัฒนธรรมหริภุญไชย ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ [๕๘]

๒. วัดพระธาตุหริภุญชัย อำเภอเมือง จังหวัดลำพูน มีการอยู่อาศัยตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔ มีการติดต่อแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมกับชุมชนทวารวดีในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา [๕๙]

---

[๕๖] กรมศิลปากร, **แหล่งโบราณคดีประเทศไทย**,(กรุงเทพฯ: ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย, ๒๕๓๑), เล่ม ๓ หน้า ๒๑๐-๓๒๐, เล่ม ๔, หน้า ๕-๓๙ และ ๑๘๗-๒๕๐.

[๕๗] ศรีศักร วัลลิโภดม,**แอ่งอารยธรรมอีสาน**,(กรุงเทพฯ: พิฆเณศพริ้นติ้ง, ๒๕๓๓), หน้า ๑๓๘.

[๕๘] ดำรงพันธ์ อินฟ้าแสง, “การจัดระบบฐานข้อมูลของผลการศึกษาลักษณะดินที่ได้จากการขุดค้นทางโบราณคดีในประเทศไทย”, หน้า ๑๔๙-๑๕๓.

[๕๙] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๑๕๘-๑๖๒.

จากการศึกษาพัฒนาการทางวัฒนธรรมของชุมชน บริเวณลุ่มแม่น้ำน่านตอนล่าง ก่อนพุทธศตวรรษที่ ๒๔ พบว่า [๖๐] มีชุมชนโบราณบริเวณลุ่มแม่น้ำน่านตอนล่างทั้งหมด ๔๐ แห่ง เป็นเมืองและชุมชน ๑๘ แห่ง เป็นแหล่งโบราณคดี ๒๒ แห่ง แสดงให้เห็นว่า มีพัฒนาการมาอย่างยาวนาน ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ร่วมสมัยกับวัฒนธรรมทวารวดีในภาคกลาง ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๘ และสมัยประวัติศาสตร์ไทย

บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำแม่กวง พบกลุ่มเมืองโบราณที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ รูปรีสี่เหลี่ยมมุมมนแบบทวารวดี พร้อมทั้งพบหลักฐานทางวัฒนธรรมที่มีอายุระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๙ ถึง ๔ เมือง ที่เมืองหริภุญไชย [๖๑] พบการอยู่อาศัยมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔ มีสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมกับชุมชนทวารวดีในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา จนถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๗-๑๘ มีความเจริญสูงสุด [๖๒] หริภุญไชยเป็นบ้านเมืองกลุ่มแรก ๆ ที่มีพัฒนาการเกิดขึ้นของสังคมเมืองและรัฐที่เก่าแก่ที่สุดในเขตภาคเหนือ ตั้งอยู่บริเวณที่ราบลุ่มของแม่น้ำ ๒ สาย คือที่ราบลุ่มแม่น้ำปิง มีเมืองหริภุญไชยหรือเมืองลำพูนเป็นศูนย์กลาง และที่ราบลุ่มแม่น้ำวังมีเมืองเขลางค์นครหรือนครลำปางเป็นศูนย์กลาง [๖๓] ความเจริญดังกล่าวส่วนหนึ่งมาจากการขยายตัวทางการค้าไปจากเครือข่ายของเมืองการค้าต่าง ๆ ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา

ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๓ – ๑๙ [๖๔] รัฐทางภาคเหนือโดยเฉพาะหริภุญไชยมีความมั่นคงเป็นอิสระ แม้จะมีสงครามการเมืองอยู่บ้างก็ตาม แต่ความเป็นศูนย์กลางของพระพุทธศาสนายังมีความสำคัญอยู่ตลอด ปรากฏร่องรอยของพระพุทธศาสนาเป็นมรดกทางวัฒนธรรมแบบหริภุญไชยที่เป็นโบราณวัตถุและโบราณสถานอยู่เป็นอันมาก

จากหลักฐานดังกล่าว สรุปได้ว่า ภาคเหนือของประเทศไทยได้มีกลุ่มคนตั้งถิ่นฐานอาศัยอยู่มาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะบริเวณบ้านวังไฮ วัดพระธาตุหริภุญไชย เป็นต้น และมีพัฒนาการขึ้นจนเจริญรุ่งเรืองในสมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๓ เป็นต้นมา ได้รับอิทธิพลอารยธรรมทวารวดีจากภาคกลาง มีความสัมพันธ์ด้านการแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมกับประเทศข้างเคียง

---

[๖๐] วาทินี คุ้มแสง, “การศึกษาพัฒนาการทางวัฒนธรรมของชุมชนบริเวณลุ่มแม่น้ำน่านตอนล่างในช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ ๒๔”, ๒๕๔๖.

[๖๑] กรมศิลปากร, **โบราณคดีสี่ภาค**, หน้า ๓๕.

[๖๒] ผาสุข อินทราวุธ และคณะ,**อารยธรรมโบราณในจังหวัดลำพูน**,(กรุงเทพฯ: ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๖), หน้า ๙๓.

[๖๓] สุรพล ดำริห์กุล,**ประวัติศาสตร์และศิลปะหริภุญไชย**, หน้า ๑๘๕-๑๘๖.

[๖๔] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๑๘๕.

แสดงให้เห็นว่าบริเวณประเทศไทยปัจจุบันได้เคยเป็นแหล่งที่ตั้งชุมชนกระจายกันอยู่ทั่วไปมาแล้วตั้งแต่อดีตเนื่องจากสภาพภูมิศาสตร์ที่เอื้ออำนวยสำหรับการตั้งถิ่นอาศัยและดำรงอาชีพเกษตรกรรมเป็นต้นได้อย่างเหมาะสมเช่นเดียวกันกับภาคต่าง ๆ ของประเทศ

ภาคตะวันออก

บริเวณภาคตะวันออก มีการตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยตั้งแต่สมัยประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะสมัยทวารวดี จากร่องรอยชุมชนสมัยทวารวดี [๖๕] บริเวณเมืองดงละคร จังหวัดนครนายก เมืองศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรีและเมืองพระรถ จังหวัดชลบุรี พบว่าสิ่งแวดล้อมธรรมชาติมีผลต่อการตั้งถิ่นฐาน เหมาะต่อการปลูกข้าว อยู่ใกล้ลุ่มแม่น้ำใหญ่ และยังอยู่ใกล้ชายฝั่งทะเล มีลำน้ำที่สามารถติดต่อระหว่างเมืองกับทะเลได้เป็นอย่างดี นำไปสู่ข้อสรุปว่า เมืองโบราณแถบนี้เป็นเมืองท่าติดต่อกับชาวต่างประเทศที่มาทางทะเล และจากการศึกษาพบร่องรอยชุมชนทวารวดีในภาคตะวันออก ได้แก่

๑. บ้านโคกพนมดี [๖๖] อำเภอพนัสนิคม จังหวัดชลบุรี พบเพียงหลักฐานด้านความเชื่อเกี่ยวกับความตายคือการฝังศพเท่านั้น พบหลักฐานความเชื่อเรื่องการอุทิศสิ่งของให้ผู้ตาย เช่น ขวานหิน ภาชนะดินเผา เมล็ดข้าวเปลือก กระดูกสัตว์ เปลือกหอย เป็นต้น

๒. เมืองศรีมโหสถ [๖๗] อำเภอศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี หรือเมืองพระรถ มีผู้อยู่อาศัยมาตั้งแต่ก่อนพุทธศตวรรษที่๑๑-๑๙ ได้รับวัฒนธรรมอินเดียแบบอมราวดี วัฒนธรรมทวารวดี และวัฒนธรรมขอม ผสมผสานกับลักษณะพื้นเมือง[๖๘] และตั้งอยู่ในบริเวณที่เป็นศูนย์กลางคมนาคมเศรษฐกิจเช่นเดียวกับเมืองอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี เพราะอยู่ในตำแหน่งที่จะติดต่อกับต่างประเทศได้ทั้งทางทะเล และบรรดาเมืองโบราณอื่น ๆ ภายในได้ทางบก [๖๙]

---

[๖๕] สัมฤทธิ์ สุขเมือง "ปัจจัยทางสิ่งแวดล้อมที่มีผลต่อการตั้งถิ่นฐานของเมืองโบราณสมัยทวารวดีบริเวณชายฝั่งทะเลด้านตะวันออก", ๒๕๓๑.

[๖๖] ดำรงพันธ์ อินฟ้าแสง, "การจัดระบบฐานข้อมูลของผลการศึกษาลักษณะดินที่ได้จากการขุดค้นทางโบราณคดีในประเทศไทย", หน้า ๗๒-๗๘.

[๖๗] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๗๙-๘๔.

[๖๘] พีรพน พิสณุพงศ์, **ประวัติศาสตร์และโบราณคดีเมืองศรีมโหสถ**,(กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สมาพันธ์, ๒๕๓๕), หน้า ๒๓ และ ๑๓๙.

[๖๙] ศรีศักร วัลลิโภดม, **แอ่งอารยธรรมอีสาน**,หน้า ๑๑๙.

๓.บ้านคลองบอน อำเภอโป่งน้ำร้อน จังหวัดจันทบุรี มีการอยู่อาศัยมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ยุคหินใหม่ อายุประมาณ ๓,๐๐๐- ๔,๐๐๐ ปี มีประเพณีการฝังศพโดยอุทิศสิ่งของเครื่องใช้ไปให้กับผู้ตาย [๗๐]

๔. เมืองดงละคร อำเภอเมือง จังหวัดนครนายก พบโบราณสถานตั้งอยู่นอกเมือง ๓ แห่ง เมืองนี้เริ่มขึ้นเมื่อพุทธศตวรรษที่ ๑๔ และได้ถูกทิ้งร้างไปราวพุทธศตวรรษที่ ๑๙ [๗๑]

สรุปได้ว่า เนื่องจากภาคตะวันออก มีทำเลเหมาะแก่การตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยมาตั้งแต่สมัยโบราณ มีพัฒนาการที่ดี และจัดตั้งเป็นเมืองท่าสำคัญสำหรับการค้าขาย การติดต่อแลกเปลี่ยนสินค้า วัฒนธรรมทางศาสนา มีเมืองศรีมโหสถเป็นศูนย์กลางทางศาสนาและวัฒนธรรมทวารวดีในพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๔ ก่อนที่วัฒนธรรมเขมรจะเข้ามามีอิทธิพล

บริเวณภาคใต้

ภาคใต้มีสภาพภูมิศาสตร์เอื้อต่อการติดต่อโดยตรงกับภูมิภาคอื่น มีการค้าขายเป็นสื่อสำคัญ ภาคใต้ได้พัฒนาตัวเองขึ้นเป็นชุมชนเมืองท่าทำการค้า ติดต่อและรับเอาวัฒนธรรมต่างถิ่นเข้ามาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๕-๗ [๗๒] มีการค้นพบหลักฐานทางการค้า และลักษณะชุมชนเมืองท่าทั้งสองฝั่งทะเล เขาสามแก้ว ชุมพร เป็นแหล่งตัวแทนทางฝั่งตะวันออกและควนลูกปัด คลองท่อม กระบี่ เป็นแหล่งตัวแทนทางฝั่งตะวันตก

ภาคใต้ของประเทศไทยตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๐-๑๔ กล่าวได้ว่า พระพุทธศาสนาได้เจริญรุ่งเรืองควบคู่กับศาสนาพราหมณ์ทั้งนี้เพื่ออำนวยประโยชน์สุขแก่ประชาชน

การเข้าสู่สมัยทวารวดี

ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๖-๑๐ ชาวอินเดียได้เข้ามาตั้งหลักแหล่งในดินแดนแหลมอินโดจีนและนำวัฒนธรรมและศาสนา ทั้งพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์เข้ามาเผยแพร่ ทำให้

---

[๗๐] ดำรงพันธ์ อินฟ้าแสง, “การจัดระบบฐานข้อมูลของผลการศึกษาลักษณะดินที่ได้จากการขุดค้นทางโบราณคดีในประเทศไทย”, หน้า ๘๕-๘๘.

[๗๑] กรมศิลปากร, **รายงานการขุดค้นและขุดแต่งเมืองคงละคร อำเภอเมือง จังหวัด นครนายก**, (กรุงเทพ: สำนักพิมพ์สมาพันธ์, ๒๕๓๖), หน้า ๗, ๘, ๘๕, ๘๖.

[๗๒] กรมศิลปากร,**โบราณคดีสี่ภาค**, หน้า ๑๘.

ดินแดนลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา เจริญรุ่งเรืองกลายเป็นดินแดนพุทธศาสนาที่สำคัญ ในชื่อวัฒนธรรมทวารวดี[๗๓] วัฒนธรรมทวารวดีส่วนใหญ่ปรากฏเป็นวัฒนธรรมโบราณที่ใช้ศิลาจารึกบันทึกเรื่องราว พบจารึกภาษามอญโบราณจำนวนหนึ่ง ศิลปะทวารวดีได้แพร่กระจายไปทั่วประเทศไทยระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๖ กระแสหนึ่งขึ้นไปถึงจังหวัดลำพูนมีความเจริญรุ่งเรืองอยู่นานถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๘

ช่วงพุทธศตวรรษที่ ๘ รัฐโบราณแรกรับวัฒนธรรมอินเดียโดยเฉพาะวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนาถือกำเนิดขึ้นในบริเวณภาคกลางของประเทศไทย เจริญรุ่งเรืองสูงสุดในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๖ คือ"รัฐทวารวดี" [๗๔] ชื่อทวารวดีเป็นที่รับทราบว่า หมายถึงชื่อของบ้านเมือง รูปแบบของทางศิลปกรรม และเป็นชื่อยุคสมัยทางประวัติศาสตร์ ใช้เรียกบ้านเมืองในบริเวณภาคกลางของประเทศไทยระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๖ ว่าแคว้นทวารวดี เรียกศิลปกรรมที่ไม่ใช่แบบขอมว่าศิลปะแบบทวารวดี และเรียกประวัติศาสตร์ยุคต้นในประเทศไทยว่า สมัยทวารวดี [๗๕] สอดคล้องกับที่อาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม ได้ตีความหมายของทวารวดีไว้ ๒ ประการ [๗๖] ว่าหมายถึงทวารวดีในลักษณะที่เป็นอาณาจักรมีตำแหน่งที่ตั้งแน่นอนอยู่ในดินแดนลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและหมายถึงทวารวดีในลักษณะที่เป็นสกุลช่าง ซึ่งอาจแพร่อิทธิพลไปยังดินแดนอื่น ๆ ได้

นักปราชญ์ด้านโบราณคดีต่างประเทศหลายท่าน ได้ทำการศึกษาเรื่องราวเกี่ยวกับทวารวดีตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๒๗ เป็นต้นมา ทั้งนักโบราณคดีจากต่างประเทศ เช่น นายเอดัวร์ ซาวานและนายตากากุสุ [๗๗] ปอล เปลลิโยต์ (Paul Pellit) และ ลูเนท์ เดอ ลาฌองกิแยร์ (Lunet de Lajonquiere) [๗๘] ยอร์ช เซเดส์ [๗๙] ควอริช เวลล์ (Dr.Quaritch Wales)[๘๐] เป็นต้น

---

[๗๓] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๓๒.

[๗๔] ผาสุข อินทราวุธ, **สุวรรณภูมิจากหลักฐานโบราณคดี**, หน้า ๑๐๕.

[๗๕] ศรีศักร วัลลิโภดม,**สยามประเทศ**,(กรุงเทพฯ:พิฆเณศพริ้นติ้งเซนเตอร์, ๒๕๓๔), หน้า ๑๔๗.

[๗๖] ศรีศักร วัลลิโภดม,**โบราณคดีไทยในทศวรรษที่ผ่านมา**,(กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, ๒๕๒๕), หน้า ๑๗.

[๗๗] หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล,**ประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์ถึง พ.ศ.๒๐๐๐**, หน้า ๒๑-๒๒. / กรมศิลปากร,**โบราณคดีเมืองอู่ทอง**, หน้า ๑.

[๗๘] ศักดิ์ชัย สายสิงห์, **ศิลปะทวารวดี:วัฒนธรรมพุทธศาสนายุคแรกเริ่มในดินแดนไทย**,หน้า ๑๕

[๗๙] กรมศิลปากร,**โบราณวิทยาเมืองอู่ทอง,**(กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๐๘), หน้า ๓.

[๘๐] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๔.

นักปราชญ์ทางโบราณคดีของไทย อาทิ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล [๔๑]นายฉ่ำ ทองคำวรรณ อาจารย์ชิน อยู่ดี มานิต วัลลิโภดม [๔๒] ศรีศักร วัลลิโภดม [๔๓] สืบแสง พรหมบุญและคณะ[๔๔] อาจารย์ผาสุข อินทราวุธ [๔๕] เป็นต้น

จากการค้นคว้าของนักโบราณคดีดังกล่าว ชี้ให้เห็นว่า ภาคกลางของไทยโดยเฉพาะเมืองอู่ทองได้เคยเป็นเมืองท่าโบราณที่เจริญรุ่งเรืองสืบต่อมากลายเป็นเมืองท่าสำคัญของรัฐทวารวดีเป็นศูนย์กลางพุทธศาสนาที่เก่าที่สุดทั้งยังเป็นศูนย์กลางหรือเมืองหลวงของรัฐทวารวดีในระยะแรก

บริเวณจังหวัดราชบุรี นครปฐม สุพรรณบุรี ลพบุรีและนครสวรรค์เป็นต้น ล้วนแต่เคยเป็นที่ตั้งของอาณาจักรทวารวดีมีศูนย์กลางระยะแรกอยู่ที่เมืองอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี ระยะที่สองอยู่ที่เมืองนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม ในทางศิลปะกำหนดระยะของศิลปะสมัยทวารวดีอยู่ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๖ ศิลปะทวารวดี ได้แผ่ขยายอิทธิพลออกไปอย่างกว้างขวางเกือบทุกภูมิภาค พบหลักฐานโบราณคดีกระจายอยู่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำบางปะกง แม่น้ำชี-มูล ป่าสัก ท่าจีน เจ้าพระยา รวมทั้งแม่น้ำปิง วัง ยม และแม่น้ำน่านซึ่งเป็นต้นกำเนิดของแม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำแม่กลอง และเรื่อยไปทางใต้ตลอดแหลมมลายู [๔๖]

ศูนย์กลางของทวารวดีอยู่ในภาคกลาง พบการใช้หลายภาษาได้แก่ ภาษามอญ [๔๗] ภาษาบาลีและสันสกฤตตามโอกาส โดยภาษาสันสกฤตใช้ในการจารึกเรื่องราวทางบ้านเมืองและศาสนา ภาษาบาลีใช้ในเรื่องเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา [๔๘] สอดคล้องกับความเชื่อของอาจารย์ผาสุข

---

[๔๑] กรมศิลปากร,**โบราณคดีเมืองอู่ทอง**, (นนทบุรี: สหมิตรพริ้นติ้ง จำกัด, ๒๕๔๕), หน้า ๑-๒.

[๔๒]มานิต วัลลิโภดม,**สุวรรณภูมิอยู่ที่ไหน**,(กรุงเทพฯ: เมืองโบรารณ,ปีที่๑ฉบับที่๑,๒๕๑๘),หน้า ๕๑-๖๐.

[๔๓]ศรีศักร วัลลิโภดม,**โบราณคดีไทยในทศวรรษที่ผ่านมา**,(กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, ๒๕๒๕), หน้า๒๔-๒๕.

[๔๔] กรมศิลปากร,**โบราณคดีเมืองอู่ทอง**,หน้า ๙ -๑๐.

[๔๕] ผาสุข อินทราวุธ, **ทวารวดี: การศึกษาเชิงวิเคราะห์จากหลักฐานทางโบราณคดี**, หน้า ๖. / และ **สุวรรณภูมิจากหลักฐานทางโบราณคดี**,หน้า ๑๐๕-๑๐๖.

[๔๖] กรมศิลปากร,**จารึกในประเทศไทย เล่ม ๒ อักษรปัลลวะ อักษรมอญ พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๒๑,** (กรุงเทพฯ: ภาพพิมพ์, ๒๕๒๙), หน้า ๑๒-๑๓.

[๔๗] กรมศิลปากร, **สมุดนำชมโบราณวัตถุสถานสมัยทวารวดี ตำบลคูบัว อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี**,(กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๐๙), หน้า ๓๑.

[๔๘] สุภัทรดิศ ดิศกุล, ม.จ.,**โบราณคดีวิจารณ์**, โบราณคดี,ปีที่ ๕ ฉบับที่ ๓ (สิงหาคม ๒๕๑๗), หน้า ๓๑๖.

อินทราวุธ ที่ว่าทวารวดีบริเวณภาคกลางของไทยเป็นรัฐแรกที่รับวัฒนธรรมอินเดีย โดยเฉพาะวัฒนธรรมทางพุทธศาสนาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๘ เจริญรุ่งเรืองสูงสุดในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๖[๕๙] และอาจารย์ผาสุข ได้ให้ความสำคัญไปที่เมืองสำคัญสมัยทวารวดี ๓ เมือง คือ (๑)เมืองอู่ทอง (๒) เมืองนครปฐมโบราณ และ (๓) เมืองลพบุรี

ผู้วิจัยจึงเห็นว่า ศูนย์กลางของอาณาจักรทวารวดี อยู่ในพื้นที่ภาคกลางของประเทศไทย โดยแบ่งเป็น ๒ ระยะ กล่าวคือ ระยะแรกศูนย์กลางตั้งอยู่ที่เมืองอู่ทองโบราณราวพุทธศตวรรษที่ ๘-๑๒ และระยะที่สองตั้งอยู่ที่เมืองนครปฐมโบราณระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๖

๒.๓ กำเนิดและการเข้ามาของพระพุทธศาสนาในสมัยทวารวดี

กำเนิดพระพุทธศาสนาในอินเดียโดยย่อ

พระพุทธศาสนาคือคำสอนของพระพุทธเจ้า เมื่อพระพุทธเจ้าทรงออกประกาศพระศาสนายังไม่มีพระพุทธศาสนานั้น ต่อเมื่อมีผู้มาเป็นสาวกของพระพุทธเจ้าโดยต้องการมาฟังคำสอนของพระพุทธองค์ เรียกว่าเป็นสาวก หมายถึงผู้ฟัง [๖๐]

เมื่อมีผู้ต้องการมาฟังคำสอนของพระพุทธเจ้าเพิ่มจำนวนมากขึ้น ๆ ก็ขยายออกเป็นองค์กร เป็นสถาบัน มีการศึกษาเล่าเรียน ปฏิบัติตามกันอย่างจริงจัง ทำให้พระพุทธศาสนาแพร่หลายไปสู่ภูมิภาคต่าง ๆ ของประเทศอินเดีย เมื่อพระพุทธเจ้าปรินิพพานไปแล้ว พระมหากัสสปเถระประสงค์จะให้คำสอนของพระพุทธองค์ดำรงอยู่อย่างถูกต้องมั่นคง จึงคิดที่จะให้มีการสังคายนา คือการรวบรวมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าไว้เป็นแบบแผนอันเดียวกันโดยการรวบรวมไว้เป็นหลักและทรงจำถ่ายทอดสืบมาเป็นอย่างเดียวกัน [๖๑]

ครั้นงานถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระเสร็จสิ้นแล้วพระมหากัสสปเถระก็ดำเนินการเรื่องการทำสังคายนา มีการเตรียมการอยู่ ๓ เดือน ประชุมที่ถ้ำสัตตบรรณคูหา ณ ภูเขาเวภาระ เมืองราชคฤห์ พระเจ้าอชาตศัตรูทรงให้การอุปถัมภ์ มีการคัดเลือกพระอรหันต์จำนวน ๕๐๐ องค์ที่มีความรู้ความสามารถเป็นหัวหน้าคณะได้จำคำสอนของพระพุทธเจ้าไว้ได้มากและชัดเจน พระ

---

[๕๙] ผาสุข อินทราวุธ,**สุวรรณภูมิ จากหลักฐานโบราณคดี**, หน้า ๑๐๕.

[๖๐] พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต),**รู้จักพระไตรปิฎกเพื่อเป็นชาวพุทธที่แท้**,พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ: เอดิสัน เพรส โปรดักส์, ๒๕๔๓) หน้า ๒๑-๒๒.

[๖๑] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๒๔-๒๕./ ดูรายละเอียดเรื่องแนวทางการสังคายนาใน **สังคีติสูตร** ที.ปา. ๑๑/๒๒๕-๓๖๓/๒๒๔-๒๘๖.

มหากัสสปเถระเป็นประธานในการสังคายนาโดยเป็นผู้ซักถามในส่วนของพระธรรม[๖๒] ได้พระอานนท์เป็นผู้ตอบคำถาม ในส่วนพระวินัยได้พระอุบาลีเถระ ผู้เป็นเอตทัคคะด้านพระวินัย เป็นผู้นำในการตอบคำถาม การประชุมเพื่อทำสังคายนาครั้งประวัติศาสตร์นี้ดำเนินอยู่เป็นเวลา ๗ เดือนจึงเสร็จสิ้น [๖๓]

กำเนิดพระพุทธศาสนาเถรวาท

จากการที่พระอรหันต์เถระได้กระทำปฐมสังคายนาดังกล่าวมา ก็ได้มีการรวบรวมคำสอนที่ลงมติที่เรียกกันว่า เถรวาท แปลว่าคำสอนที่วางไว้เป็นหลักการของพระเถระ (หมายถึงพระเถระ ๕๐๐ องค์ผู้ประชุมทำสังคายนาครั้งที่ ๑) ดังนั้น พระพุทธศาสนาซึ่งถือตามหลักที่ได้สังคายนาครั้งแรกนี้เรียกว่าพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท หมายถึง คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าคือพระธรรมวินัย ทั้งถ้อยคำและเนื้อความอย่างที่ท่านสังคายนากันไว้และทรงจำกันมาอย่างนั้น ถือตามนั้นโดยเคร่งครัด โดยใช้ภาษาบาลีรักษาพระธรรมวินัยให้คงอยู่ตามที่ท่านได้สังคายนาไว้[๖๔] เมื่อมีสถานการณ์กระทบต่อความมั่นคงของพระพุทธศาสนาเกิดขึ้น จึงได้มีการสังคายนาพระธรรมวินัยอีกหลายครั้ง [๖๕] ดังนี้

ครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๑๐๐ โดยปรารภพวกภิกษุวัชชีบุตรแสดงวัตถุ ๑๐ ประการ นอกธรรมวินัย มีพระยศกากัณฑกบุตรเป็นผู้ชักชวนได้พระอรหันต์ ๗๐๐ องค์ พระเรวตะเป็นผู้ถาม พระสัพพกามีเป็นผู้ตอบ ประชุมทำที่วาลิการาม เมืองเวสาลี พระเจ้ากาลาโศกราชทรงอุปถัมภ์ใช้เวลา ๘ เดือน

ครั้งที่ ๓ เมื่อประมาณ พ.ศ. ๒๓๔ ปรารภเดียรถีย์ปลอมบวช เนื่องจากมีลาภสักการะ

---

[๖๒] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๒๖-๓๐./ดูรายละเอียดใน วิ.จู.(บาลี) ๗/๔๓๗-๔๔๕/๒๗๔-๒๘๔.

[๖๓] พระธรรมปิฎก(ป.อ.ปยุตฺโต), **พระไตรปิฎกสิ่งที่ชาวพุทธต้องรู้**(ฉบับสองภาษา), (กรุงเทพฯ: บริษัทเอส.อาร์.พริ้นติ้ง แมส โปรดักส์จำกัด, ๒๕๔๕),หน้า ๑๖-๑๗./ นิกายเถรวาท ปัจจุบันได้แก่พระพุทธศาสนาที่นับถือกันในประเทศไทย ศรีลังกา พม่า เขมร และลาว เป็นหลัก(ปัจจุบันมีการเผยแผ่ในยุโรปแล้วหลายประเทศ) และคำว่านิกายเถรวาท มีชื่อเรียกอย่างอื่นอีกคือ หีนยานและทักษิณนิกาย แต่คำว่าหินยานนั้นทราบว่ามีมติให้เลิกใช้แล้ว เนื่องจากเป็นคำที่เสมือนดูถูกนิกายเถรวาทนั่นเอง

[๖๔] พระธรรมปิฎก(ป.อ.ปยุตฺโต),**เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๑๗.

[๖๕] พระธรรมปิฎก(ป.อ.ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐ , (กรุงเทพฯ: บริษัท เอส.อาร์.พริ้นติ้ง แมส โปรดักส์จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า๒๖๑-๒๖๒.

เกิดขึ้นมากพระอรหันต์๑,๐๐๐ องค์ พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระเป็นประธาน ประชุมทำที่อโศการาม เมืองปาฏลีบุตร มีพระเจ้าอโศกหรือศรีธรรมาโศกราช เป็นองค์ศาสนูปถัมภ์ใช้เวลา ๙ เดือน

ครั้งที่ ๔ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖ ปรารภให้พระพุทธศาสนาประดิษฐานมั่งคงในลังกาทวีป พระสงฆ์ ๖๘,๐๐๐ รูปเข้าร่วม มีพระมหินทเถระเป็นประธานและเป็นผู้ถาม พระอริฏฐะเป็นผู้ตอบ ประชุมทำที่ถูปาราม เมืองอนุราธบุรี โดยพระเจ้าเทวานัมปิยติสสะ ทรงอุปถัมภ์ ใช้เวลา ๑๐ เดือน

ครั้งที่ ๕ เมื่อ พ.ศ. ๔๕๐ ปรารภพระสงฆ์แตกกันเป็น ๒ พวกคือ พวกมหาวิหารกับพวกอภัยคีรีวิหาร และคำนึงถึงภัยในอนาคตที่ว่าสืบไปภายหน้ากุลบุตรจะถอยปัญญา จึงควรมีการจารึกพระธรรมวินัยลงในใบลาน พระอรหันต์ ๕๐๐ องค์ ประชุมกันสวดซ้อมแล้วจารพุทธพจน์ลงในใบลาน ณ อาโลกเลณสถาน ในมลยชนบท ลังกาทวีป มีพระเจ้าวัฏฏคามณีอภัย เป็นศาสนูปถัมภ์

พระพุทธศาสนาในสมัยทวารวดี

พระมหาโมคคัลลีบุตรสังฆเถระได้ดำเนินการสังคายนาครั้งที่ ๓ ณ กรุงปาฏลีบุตร เสร็จสิ้นเมื่อปีพุทธศักราช ๒๓๖ [๖๖] ได้เสนอให้มีการจัดส่งพระเถระไปประกาศพระพุทธศาสนาในดินแดนต่างๆพระเจ้าอโศกมหาราชทรงเห็นด้วย การส่งสมณทูตไปประกาศพระพุทธศาสนาในดินแดนต่าง ๆ ถึง ๙ สายจึงเกิดขึ้น พระโสณะและพระอุตตระอรหันต์ พร้อมด้วยพระอรหันต์สหายกันอีก ๕ รูป เป็นสายที่ ๘ ได้เดินทางมุ่งสู่รัฐสุวรรณภูมิ ทำให้พระพุทธศาสนามีโอกาสแผ่ไปไกลที่สุดเท่าที่เคยมีมา [๖๗]

สอดรับกับตำนานหรือเอกสารทางศาสนาที่กล่าวว่า ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๓ พระเจ้าอโศกมหาราชทรงส่งสมณทูตสายที่ ๘ มีพระโสณะและพระอุตตระเป็นหัวหน้ามายังดินแดนสุวรรณภูมิ [๖๘] เพื่อเผยแผ่พระพุทธศาสนา ซึ่งไทยเชื่อว่าได้แก่จังหวัดนครปฐม [๖๙] แล้วประดิษฐานพระพุทธศาสนาจนเป็นปึกแผ่นแพร่หลาย

---

[๖๖] พระพรหมโมลี(วิลาศ ญาณวโร ป.ธ.๙),**วิปัสสนาวงศ์**: พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระพรหมโมลี (วิลาศ ญาณวโร), ม.ป.พ., หน้า ๓๒.

[๖๗] พระอุดรคณาธิการ ,**ประวัติวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในอินเดีย** ,หน้า ๒๙๐-๓๐๒., มหาวํส.(บาลี).๑๒/๑-๑๑/๘๑-๘๒.

[๖๘] วิ.อ.(บาลี) ๑/๕๘, มหาวํส.(บาลี) ๑/๖/๘๒.

[๖๙] พระธรรมปิฎก, (ป.อ. ปยุตฺโต), **จาริกบุญ – จารึกธรรม,** หน้า ๔๙๔.

ในการเดินทางมานั้น อาจารย์ธนิต อยู่โพธิ์ [๑๐๐] ได้สันนิษฐานว่า พระเจ้าอโศกมหาราชน่าจะทรงฝากพระโสณเถระกับพระอุตตรเถระให้เดินทางมากับนายเรือ และพ่อค้าพาณิชที่ท่าตามรลิปติ เช่นเดียวกับที่โปรดส่งพระมหินทเถระและพระสังฆมิตตาเถรีมายังลังกาทวีป หรือบางทีอาจทรงมอบหมายให้ผู้รู้ภูมิประเทศและรู้จักประชาชนแถบนี้ดี และเคยไปมาติดต่ออยู่ก่อนให้เป็นผู้กำกับนำมาด้วยก็ได้หรืออาจมีชาวอินเดียที่มาตั้งภูมิลำเนาอยู่ และเป็นที่นับถือยกย่องของประชาชนในถิ่นนี้ได้ติดต่อกันไว้ก่อน หรือบางทีอาจมีหัวหน้าในท้องถิ่นที่เคยไปอินเดียคอยต้อนรับอยู่ก็ได้ พระเถระทั้งสอง อาจใช้เวลาเดินทางแรมปีและมาขึ้นฝั่ง ณ เมืองท่าทางฝั่งทะเลตะวันตกแห่งใดแห่งหนึ่ง ตั้งแต่อ่าวเมาะตะมะลงไปจนท้องที่จังหวัดตรัง

อาจารย์ผาสุข อินทราวุธ [๑๐๑] ได้ค้นพบหลักฐานว่า ที่เมืองอู่ทองมีร่องรอยการติดต่อแลกเปลี่ยนสินค้ากับอินเดียตั้งแต่สมัยราชวงศ์โมริยะ-ศุงคะ(พุทธศตวรรษที่๓-๕) และเป็นเมืองร่วมสมัยกับชุมชนโบราณที่บ้านดอนตาเพชร เจริญสืบต่อมาจนกลายเป็นศูนย์กลางการค้าสำคัญในสมัยอินโด-โรมัน(พุทธศตวรรษที่๖-๘) จนถึงสมัยคุปตะ(พุทธศตวรรษที่๙-๑๑) และสมัยหลังคุปตะ(พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓)

พ่อค้าชาวพุทธจากลุ่มแม่น้ำกฤษณา-โคทาวรี เดินทางเข้ามาติดต่อค้ากับชาวทวารวดี ได้นำเอาพระพุทธศาสนาจากศูนย์กลางพุทธศาสนาในอินเดียใต้ เข้ามาเผยแพร่ให้ชุมชนโบราณที่เมืองอู่ทองด้วย หลักฐานคือประติมากรรมดินเผารูปพระภิกษุ ๓ องค์อุ้มบาตร ศิลปะแบบอมราวดี และประติมากรรมปูนปั้นรูปพระพุทธรูปนาคปรกศิลปะแบบอมราวดี

ขณะที่ทางภาคใต้ก็มีการค้นพบจารึกคาถา เย ธมฺมา [๑๐๒] ๒ หลักที่ไทรบุรี อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๘-๑๑ อาจจัดเป็นจารึกของไทยด้วยก็ได้เนื่องจากบริเวณที่พบเคยเป็นดินแดนส่วนหนึ่งของไทยมาก่อน [๑๐๓]

อย่างไรก็ตาม เมื่อวิเคราะห์แล้วอาจกล่าวเป็น ๒ กรณี โดยไม่อาจทิ้งประเด็นทั้ง ๒ นี้ไปได้คือ (๑) จากหลักฐานตำนาน อาจกล่าวได้ว่ามีการกล่าวถึงการเข้ามาของพระพุทธศาสนาตั้งแต่ครั้งพระเจ้าอโศกมหาราช อยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๓-๖ (๒) หลักฐานทางศิลปกรรมที่พบมีอายุเก่าที่สุดราวพุทธศตวรรษที่ ๘-๑๑ เท่านั้น จึงยังไม่อาจยุติได้ขณะนี้

---

[๑๐๐] ธนิต อยู่โพธิ์, **สุวัณณภูมิ**, (พระนคร: ห้างหุ้นส่วน จำกัด, ๒๕๑๐), หน้า ๗๕.

[๑๐๑] ผาสุข อินทราวุธ, **สุวรรณภูมิจากหลักฐานทางโบราณคดี**,หน้า ๑๐๕-๑๐๙.

[๑๐๒] วิ.ม.(บาลี)๔/๖๐/๕๒,ขุ.อป.(บาลี) ๓๒/๒๘๖/๓๖.

[๑๐๓] ดูรายละเอียดใน สุภาพรรณ ณ บางช้าง รศ., **วิวัฒนาการงานเขียนบาลีในประเทศไทย: จารึก ตำนาน พงศาวดาร สาส์น ประกาศ**, (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๙), หน้า ๑๖.

๒.๔ ทวารวดีและความสัมพันธ์กับภาคต่าง ๆ

ประเทศไทยสมัยโบราณ มีความเกี่ยวข้องกับอาณาจักรหรือกลุ่มบ้านเมืองต่าง ๆ อยู่ในช่วงเวลานั้นไม่ทางใดก็ทางหนึ่ง แม้ในทางการปกครองกลุ่มอาณาจักรจะแยกเป็นอาณาจักรพนมหรือฟูนัน อาณาจักรเจนละ อาณาจักรทวารวดี และอาณาจักรศรีวิชัย [๑๐๔] ก็ตาม ต่อมาประเทศไทยสมัยทวารวดีก็ได้มีอำนาจแผ่คลุมไปทั่วอาณาจักรเหล่านั้นด้วย

ทวารวดีถือได้ว่า มีความสัมพันธ์เป็นอย่างดีทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรมกับกลุ่มเมืองทั้งบริเวณชายขอบทางตะวันตกและตะวันตกเฉียงเหนือ ในขณะที่ทางเหนือและทางตะวันออกของลุ่มน้ำเจ้าพระยา มีความสัมพันธ์กับกลุ่มเมืองหรือรัฐร่วมสมัยอีกหลายกลุ่ม มีเมืองละโว้ ศรีเทพ บริเวณลุ่มน้ำลพบุรี-ป่าสัก วัฒนธรรมทวารวดี มีพระพุทธศาสนานิกายเถรวาทเป็นหลักได้แพร่หลายจากทวารวดีผ่านเมืองสำคัญเหล่านี้ขึ้นไปทั้งทางเหนือและภาคอีสาน เป็นการบูรณาการทางวัฒนธรรมที่สำคัญแก่บ้านเมืองร่วมสมัยที่เป็นรัฐใหญ่-น้อย แก่ผู้คนหลากเผ่าพันธุ์ให้มีความคล้ายคลึงกัน จนกล่าวได้ว่า ดินแดนประเทศไทยเป็นบ้านเมืองที่นับถือพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาสำคัญมาแต่โบราณ [๑๐๕] เพราะพระพุทธศาสนา เป็นศาสนาที่มีพลังในการรวมเผ่าพันธุ์เชื้อชาติที่หลากหลาย ให้มีความกลมเกลียวเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันและร่วมกันพัฒนาสังคมให้เจริญรุ่งเรือง[๑๐๖] จึงกล่าวได้ว่า เมืองทวารวดีได้มีความสัมพันธ์ทางด้านเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมกับกลุ่มเมืองที่ติดต่อกันอยู่อย่างฉันท์มิตร โดยมีพระพุทธศาสนาเป็นตัวเชื่อมสัมพันธ์อย่างดีเยี่ยม

ทวารวดีมีอาณาเขตด้านวัฒนธรรมแผ่กระจายไปในเกือบทุกภูมิภาค เครือข่ายของอู่ทอง นครปฐม คูบัว เชื่อมโยงลุ่มน้ำท่าจีนและลุ่มน้ำแม่กลองเข้าด้วยกัน จึงปรากฏปริมณฑลแห่งอำนาจของศูนย์กลางหลายแห่งซึ่งรับอิทธิพลศิลปะทวารวดี [๑๐๗] แต่อยู่ไกลเกินอิทธิพลครอบคลุมของรัฐทวารวดี อาทิศรีเทพ ละโว้ ศรีมโหสถ

---

[๑๐๔] ขุนวิจิตรมาตรา,**ประวัติการค้าไทย**,พิมพ์ครั้งที่๔,(กรุงเทพฯ:บัณฑิตการพิมพ์,๒๕๑๖),หน้า๖.

[๑๐๕] ศรีศักร วัลลิโภดม,คำนำในธิดาสาระยา, **(ศรี)ทวารวดี: ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ**, ๒๕๓๒).

[๑๐๖] ศรีศักร วัลลิโภดม,รศ., **สยามประเทศ ภูมิหลังของประเทศไทยตั้งแต่ยุคดึกดำบรรพ์จนถึงสมัยกรุงศรีอยุธยาราชอาณาจักรสยาม**,พิมพ์ครั้งที่ ๓,(กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๓๙), หน้า ๘๒.

[๑๐๗] ธิดา สาระยา, **(ศรี)ทวารวดี: ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ**, หน้า ๕๑.

เส้นทางที่ใช้ในการติดต่อระหว่างกันภายในแว่นแคว้น เป็นเส้นทางใช้ไป-มาระหว่างดินแดนสองฝั่งโขงทางอีสาน กับบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยามีอย่างน้อย ๒ ทางคือ [๑๐๘] ทางแม่น้ำน่าน ผ่านจังหวัดน่าน เลยอุตรดิตถ์ กับ พิษณุโลก และทางแม่น้ำป่าสัก ผ่านต้นลำน้ำชีที่ชัยภูมิกับต้นน้ำมูล ที่นครราชสีมา ลงมาทางเพชรบูรณ์ (เมืองศรีเทพ) กับทางลำนารายณ์-ชัยบาดาล (เมืองละโว้) ทำให้ความสัมพันธ์ของทวารวดีที่มีต่อแคว้นและบ้านเมืองต่าง ๆ เป็นไปอย่างกว้างขวางและทั้งด้านเศรษฐกิจ การเมือง วัฒนธรรม ประเพณี ดังที่ได้พบหลักฐานที่ได้รับอิทธิพลสมัยทวารวดีมีอยู่ทั่วทุกภาคของประเทศไทย โดยเฉพาะความสัมพันธ์ด้านพระพุทธศาสนา

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ร่องรอยที่ได้จากแหล่งโบราณคดีบ้านโนนชัย อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น หลักฐานการทำเหล็ก-สำริด เป็นอุตสาหกรรม แสดงให้เห็นถึงวิวัฒนาการความเป็นอยู่ก่อนที่จะก้าวเข้าสู่สมัยแรกเริ่มประวัติศาสตร์ อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑-๗ [๑๐๙]

ต่อมาระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๘-๑๒ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือพบว่ามีชุมชนที่นับถือพุทธศาสนาและศาสนาฮินดูแล้ว มีการใช้อักษรปัลลวะของอินเดียภาคใต้ เขียนตัวหนังสือบันทึกเรื่องราวด้วยภาษาต่าง ๆ ส่วนรูปแบบทางศิลปกรรมทางศาสนาที่ค้นพบมีอายุเก่าแก่ถึงพุทธศตวรรษที่ ๘-๑๑ เช่น พระพุทธรูปแบบอมราวดี ที่นครราชสีมา เป็นต้น [๑๑๐]

จึงกล่าวได้ว่า พระพุทธศาสนาเป็นที่เลื่อมใสศรัทธาของกลุ่มชนต่าง ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือสืบมาไม่น้อยกว่าพุทธศตวรรษที่ ๘ หลักฐานโบราณคดีจำนวนมากตามแหล่งโบราณคดีเป็นต้นว่าเมืองฟ้าแดดสูงยาง จังหวัดกาฬสินธุ์ เมืองฝ้าย จังหวัดบุรีรัมย์ แหล่งนาดูน จังหวัดมหาสารคาม แหล่งหินขอน จังหวัดนครราชสีมา และใบเสมาบางแผ่นสลักเป็นลวดลายสัญลักษณ์ชาดก และพุทธประวัติ บางแผ่นมีอักษรจารึก สถูป พระพิมพ์ดินเผา พระพุทธรูปลักษณะคล้ายคลึงกับศิลปะทวารวดีที่พบในแหล่งโบราณคดีภาคกลาง ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๒ จนกระทั่งร่วมสมัยเดียวกัน และได้พบรูปพระโพธิสัตว์ของฝ่ายมหายานในบางแห่งด้วย [๑๑๑]

---

[๑๐๘] สุจิตต์ วงศ์เทศ,**คนไทยมาจากไหน?,** หน้า ๒๕๓-๒๕๔.

[๑๐๙] ธิดา สาระยา, **(ศรี)ทวารวดี: ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ**, หน้า ๕๘.

[๑๑๐] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๕๙.

[๑๑๑]ธิดา สาระยา, **(ศรี)ทวารวดี: ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ**, หน้า ๖๒-๖๓.

เมืองที่เป็นชุมชนพุทธศาสนาอีกหลายแห่ง เช่น เมืองคงโคก หรือเมืองโบราณบ้านหลุบโมก อำเภอราศีไศล จังหวัดศรีสะเกษ และเมืองเพีย อำเภอบ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่น เป็นเมืองในเขตลุ่มแม่น้ำชี โดยเฉพาะที่เมืองเพียพบร่องรอยศาสนสถานมีใบเสมาล้อมรอบ หรือเนินดินที่มีใบเสมาปักเป็นเขตสังฆกรรมตามคติในพุทธศาสนา บริเวณภายในเมืองหรือในชั้นดินทางวัฒนธรรมที่ได้มีการขุดค้นแล้ว ก็มักจะพบประติมากรรมที่เป็นพระพิมพ์ พระพุทธรูป สถูป บางแห่งยังพบเสมาธรรมจักร สัญลักษณ์สำคัญทางพระพุทธศาสนาอีกด้วย [๑๑๒]

สรุปได้ว่า กลุ่มชนภาคตะวันออกเฉียงเหนือตั้งชุมชนเมืองขึ้นมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑-๗ เป็นต้นมาและได้นับถือพระพุทธศาสนามาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๘ เป็นอย่างน้อย โดยมีความ สัมพันธ์ทางด้านวัฒนธรรมกับภาคกลางของประเทศเช่นกัน และมีความเจริญรุ่งเรืองด้วยวัฒนธรรมแบบทวารวดีช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๖ โดยได้รับวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนาไปจากภาคกลาง

ภาคเหนือ

การตั้งถิ่นฐานอยู่มีมาตั้งแต่สมัยประวัติศาสตร์ มีกลุ่มชนที่อยู่มาก่อน และกลุ่มชนที่เคลื่อนย้ายเข้ามาอยู่ในภายหลังมีการผสมผสานกันมากขึ้นตามลำดับ รับวัฒนธรรมพระพุทธศาสนาแล้วจึงเกิดประเพณี ศิลปวัฒนธรรมร่วมกันขึ้น มีความสัมพันธ์กับบ้านเมืองข้างเคียงและเมืองที่อยู่ห่างไกลในภูมิภาค คือเครือข่ายวัฒนธรรมในที่สุดเมืองหริภุญไชย หรือลำพูนก็เจริญรุ่งเรืองกลายเป็นศูนย์กลางทางภาคเหนือและนับถือพระพุทธศาสนาเมื่อพุทธศตวรรษที่ ๑๔ หรือก่อนนั้นจนถึง พ.ศ. ๑๘๓๖ [๑๑๓]

สังคมมนุษย์ภาคเหนือแถบที่ราบลุ่มแม่น้ำปิงและแม่น้ำวัง ช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อสมัยประวัติศาสตร์ มีลักษณะเป็นแบบชนเผ่าต่าง ๆ ตั้งหลักแหล่งกระจายกันอยู่ [๑๑๔] ต่อมามีพัฒนาการขึ้นเป็นชุมชนบ้านเมือง กลุ่มชนบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำปิงตอนบนก่อนสมัยหริภุญไชย มีกลุ่มชนหลายเผ่าพันธุ์อาศัยอยู่ เช่น พวกลัวะ พวกเม็งหรือชาวมอญโบราณ [๑๑๕] ต่อมาพุทธศตวรรษที่ ๑๓ มีการสร้างเมืองหริภุญไชย และเชิญพระนางจามเทวีจากเมืองละโว้ขึ้นมาครอง พร้อมคณะนักปราชญ์

---

[๑๑๒] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๖๓.

[๑๑๓] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๒๓.

[๑๑๔] สุรพล ดำริห์กุล, **ประวัติศาสตร์และศิลปะหริภุญไชย**,หน้า ๑๔.

[๑๑๕] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๑๖.

ตามเสด็จขึ้นมาด้วย สะท้อนให้เห็นว่า มีอารยธรรมจากภาคกลางแพร่ขึ้นมาถึงระยะแรกของบ้านเมืองในภาคเหนือช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๖ นั้น เมืองละโว้เป็นเมืองสำคัญเมืองหนึ่งทางภาคกลาง และเป็นเจ้าของวัฒนธรรมทวารวดีในพุทธศาสนาเถรวาท [๑๑๖]

ความสัมพันธ์ทางด้านศิลปะกับทวารวดีในภาคกลาง [๑๑๗] ภาคเหนือพบหลักฐานเป็นเศียรพระพุทธรูป สลักหินทรายสามเศียร มีลักษณะใกล้เคียงกับทวารวดีมากที่สุด พระพุทธรูปมีลักษณะที่สำคัญคือพระขนงต่อกันเป็นรูปปีกกา พระเนตรโตเหลือบลงต่ำ พระนาสิกใหญ่ พระโอษฐ์หนาและกว้างเล็กน้อย รูปแบบนี้ใกล้เคียงกับทวารวดีที่มีอิทธิพลของศิลปะคุปตะของอินเดีย อีกชิ้นหนึ่งเป็นกวางหมอบในท่าเหลียวหลังจากการขุดค้นบริเวณกลางเมืองลำพูน แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนที่สุดถึงการติดต่อรับอารยธรรมจากภาคกลางขึ้นมายังลำพูน

ภาคตะวันออก

การค้นพบแหล่งก่อนประวัติศาสตร์โคกพนมดี บริเวณจังหวัดชลบุรี เป็นดินแดนที่มีคนอาศัยตั้งแต่สมัยหินใหม่แล้ว [๑๑๘] เมืองในลุ่มน้ำพานทอง [๑๑๙] พบโบราณวัตถุคล้ายกับที่พบที่โคกพนมดี ณ วัดหน้าพระธาตุ ทางวัดรวบรวมไว้เป็นจำนวนมาก มีพระพุทธรูปแบบทวารวดี ปางนาคปรก หินบดยา กังสดาล และฐานพระพุทธรูป เป็นต้น

ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๗-๘ ชุมชนภาคตะวันออกมีการติดต่อกับอินเดียแล้ว บริเวณเขตชายทะเลอ่าวไทย โดยเฉพาะในเขตลุ่มน้ำท่าจีนและบริเวณลุ่มน้ำบางปะกง บริเวณอื่นต่ำลงไปทางใต้ บางแห่งในจังหวัดชุมพรและสุราษฎร์ธานี หลายแห่งเคยมีการติดต่อทางทะเลกับชุมชนในเขตอ่าวไทย และทะเลจีนด้วยกันมาก่อนแต่ครั้งพุทธกาล [๑๒๐]

สรุปได้ว่า ภาคตะวันออก ได้มีชุมชนตั้งถิ่นฐานอาศัยอยู่มาตั้งแต่สมัยหินใหม่ มีการติดต่อกับชุมชนอื่น ๆ ตลอดจนมีการติดต่อค้าขาย และรับอารยธรรมจากภายนอก พบแหล่งโบราณคดีสมัยก่อนทวารวดีและศาสนวัตถุที่เป็นของตั้งแต่สมัยทวารวดี(พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓)

---

[๑๑๖] สันติ เล็กสุขุม,ศ.ดร.,**ศิลปะภาคเหนือ: หริภุญชัย-ล้านนา**,หน้า ๒๕.

[๑๑๗] ศักดิ์ชัย สายสิงห์,ผศ.ดร., **ศิลปะทวารวดีวัฒนธรรมพุทธศาสนายุคแรกเริ่มในดินแดนไทย**, หน้า ๑๕๐.

[๑๑๘] ศรีศักร วัลลิโภดม, **อารยธรรมฝั่งทะเลตะวันออก**, หน้า ๑๙๔.

[๑๑๙] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๑๙๕.

[๑๒๐] ศรีศักร วัลลิโภดม,**นครหลวงของไทย**,(กรุงเทพฯ: ด่านสุทธาการพิมพ์, ๒๕๔๐), หน้า ๓๑.

ถึงสมัยลพบุรี (พุทธศตวรรษที่๑๗-๑๘) ชี้ให้เห็นภาพความเชื่อมโยง และความสัมพันธ์กันทางวัฒนธรรมในช่วงเวลาดังกล่าวได้เป็นอย่างดี

ภาคใต้

มีสภาพภูมิศาสตร์เอื้อต่อการติดต่อโดยตรงกับภูมิภาคอื่น มีการค้าขายเป็นสื่อสำคัญ จึงพบว่าภาคใต้ได้พัฒนาตัวเองขึ้นเป็นชุมชนเมืองท่าทำการค้า และติดต่อและรับเอาวัฒนธรรมต่างถิ่นเข้ามาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๕-๗ [๑๒๑] แล้ว ทั้งนี้มีการค้นพบหลักฐานทางการค้าและลักษณะชุมชนเมืองท่าทั้งสองฝั่งทะเล เขาสามแก้ว จังหวัดชุมพร เป็นแหล่งตัวแทนทางฝั่งตะวันออกและควนลูกปัด คลองท่อม จังหวัดกระบี่เป็นแหล่งตัวแทนทางฝั่งตะวันตก มีความสัมพันธ์กับภาคกลาง รับอิทธิพลวัฒนธรรมและพระพุทธศาสนาจากศูนย์กลางลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาโดยเฉพาะอิทธิพลการสร้างพระพิมพ์ตามแบบเถรวาท อยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๐-๑๒ [๑๒๒]

สรุปได้ว่าสมัยทวารวดีกลุ่มชนตามอาณาจักรหรือบ้านเมืองต่าง ๆ ได้มีความสัมพันธ์กันอย่างดี ทั้งในด้านเศรษฐกิจ การเมือง การปกครอง ศิลปวัฒนธรรมโดยเฉพาะวัฒนธรรมพระพุทธศาสนา

๒.๕ เชื้อชาติ เผ่าพันธุ์ของกลุ่มชนสมัยทวารวดี

เรื่องเชื้อชาติหรือเผ่าพันธุ์ของกลุ่มชน ที่เคยอาศัยอยู่ในประเทศไทย ตั้งแต่สมัยทวารวดี โดยทั่วไป อาจหมายถึงคนพูดภาษาไทย มีวิถีชีวิต ทัศนะต่อโลก ระบบคุณค่า อุดมการณ์ ตลอดจนมีจิตสำนึกร่วมทางประวัติศาสตร์ไทย ที่มีผลประโยชน์ร่วมกันทางเศรษฐกิจ การเมือง และสังคมวัฒนธรรมอยู่ในขอบเขตรัฐไทยอันเป็นประเทศไทยปัจจุบัน

คำว่า“ไทย” ไม่ใช่ชื่อเชื้อชาติ เพราะเชื้อชาติบริสุทธิ์ไม่มีจริงในโลกและไม่ใช่ชนชาติแต่แรก เพิ่งสมมุติเรียกกันขึ้นหลังช่วงใดช่วงหนึ่งของประวัติศาสตร์ [๑๒๓] นี้เอง การที่จะเข้าใจความเป็นมาในประวัติศาสตร์ไทยได้ ต้องเข้าใจภาพรวมของคนในสุวรรณภูมิกับประวัติศาสตร์

---

[๑๒๑] กรมศิลปากร,**โบราณคดีสี่ภาค**, หน้า ๑๘.

[๑๒๒] สุรสวัสดิ์ สุขสวัสดิ์ ณ อยุธยา, ม.ล., “ การศึกษาพระพิมพ์ภาคใต้ของประเทศไทย”, หน้า ๑๘๔-๑๘๖

[๑๒๓] สุจิตต์ วงศ์เทศ, **คนไทยมาจากไหน?**, หน้า ๑๘.

อุษาคเนย์ไปพร้อม ๆ กัน จะแยกเรื่องคนไทยกับประวัติศาสตร์ไทยออกไปโดด ๆ ไม่ได้ เพราะ คนสุวรรณภูมิต่างเป็นเครือญาติชาติพันธุ์และชาติภาษาที่ต่างก็พึ่งพาและพึ่งพิงกันสืบมาแต่ดึกดำบรรพ์ทั้งนั้น[๑๒๔]

เรื่องเชื้อชาติ เผ่าพันธุ์ของกลุ่มคนในสมัยทวารวดีนั้น นักปราชญ์ไทยสมัยก่อนยอมรับเรื่องความหลากหลายทางเชื้อชาติไว้ว่า "แหลมอินโดจีนสมัยโบราณ มีชนเชื้อชาติต่าง ๆ ที่ยกเข้ามาตั้งอยู่มากมายหลายภาษาและเป็นหลายแคว้น มีเหลื่อมล้ำซับซ้อนกันในทางเจริญเป็นหลายยุคหลายสมัย" [๑๒๕] แบ่งเป็น ๔ เผ่าพันธุ์ตามกลุ่มภาษา

๑. ไทย-จีน ได้แก่พวกไทยและจีน บางทีก็รวมญวนเข้าด้วย

๒. มอญ-เขมร ได้แก่พวกมอญ เขมร ข่า ขมุ ละว้า ปะหล่อง ช่อง กะโซ่ และชาวป่าชาวเขาอีกหลายพวก

๓. ทิเบต-พม่า ได้แก่พวกทิเบต พม่า กะจิ่น จีน ปะด่วง มูเซอร์และชาวป่าชาวเขาอีกหลายสิบพวก

๔. พวกที่ยังไม่รู้ได้แน่นอน ได้แก่พวกกะเหรียง ยางแดง ยางขาว ต้องซู่ (ในทางภาษาพวกเหล่านี้เป็นกลุ่มเดียวกัน) แม้ว เย้า และอื่น ๆ [๑๒๖]

สอดคล้องกับแนวคิดที่อาจารย์สุจิตต์ วงศ์เทศ ที่ระบุว่าภาษาเป็นสิ่งแสดงความแตกต่างกัน แม้จะเป็นเครือญาติมีรากเหง้าเดียวกัน เรียกตามตระกูลภาษาได้ ๕ ตระกูล [๑๒๗] คือ

๑. ตระกูลมอญ-เขมร หรือออสโตรเอเชียติก (Austroasiatic Language family) เช่น พวกมอญ เขมร ลัวะ ละว้า และบรรดากลุ่มที่คนอื่น ๆ เรียกอย่างดูถูกว่า ข่า ส่วย ม้อย ฯลฯ แยกเป็นภาษาหลักและภาษาถิ่นย่อยอีกมาก ล้วนมีหลักแหล่งดั้งเดิมบนผืนแผ่นดินใหญ่ของอุษาคเนย์

๒. ตระกูลชวา–มลายู หรือออสโตรนีเซียน หรือมาลาโยโพลินีเซียน (Austronesian or Malayo-Polynesian Language family) เช่น พวกชวา และหมู่เกาะอินโดนีเซีย มลายู จาม ฯลฯ มีหลักแหล่งตามชายฝั่งและหมู่เกาะทางตอนใต้ของอุษาคเนย์ รวมทั้งมอเก็นหรือ ชาวเล และ เงาะ

---

[๑๒๔] กรมศิลปากร, **จารึกในประเทศไทยเล่ม ๒ฯ** ,หน้า ๑๙-๒๐.

[๑๒๕] เสถียรโกเศศ (พระยาอนุมานราชธน), **แหลมอินโดจีนสมัยโบราณ**,(กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๓๒), หน้า ๕.

[๑๒๖] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๗.

[๑๒๗] กรมศิลปากร,**จารึกในประเทศไทยเล่ม ๒ ฯ** ,หน้า ๒๐-๒๓.

๓. ตระกูลไทย-ลาว(Tai-Lao Language family) เช่น พวกไทย ลาว จ้วงหรืออาหม ฯลฯ มีหลักแหล่งทั้งหุบเขาและทุ่งราบบนผืนแผ่นดินใหญ่ของอุษาคเนย์บริเวณตะวันออก-ตะวันตก สองฝั่งโขง

๔. ตระกูลจีน-ทิเบต (Sino-Tibetan Language family) เช่นกะเหรี่ยง อาข่า (อีก้อ) ปะดอง ฯลฯ นอกจากนั้นยังมีพวกพม่า-ทิเบตด้วย

๕. ตระกูลม้ง-เมี่ยน หรือแม้ว-เย้า (Hmong-Mien or Miao-Yao Language family) เช่น ม้ง (แม้ว) เมี่ยน (เย้า) มีหลักแหล่งอยู่บนดอยสูงทางตอนเหนือของผืนแผ่นดินใหญ่อุษาคเนย์

คนทั้ง ๕ พวกนี้ล้วนเป็นเครือญาติที่ต่างก็พึ่งพาและพึ่งพิงกันไม่ทางใดก็ทางหนึ่ง เช่น เครือญาติชาติพันธุ์ เครือญาติชาติภาษา เป็นต้น

มีการพบหลักฐานเรื่องกลุ่มชนสองฝั่งโขงเคลื่อนลงสู่สองฝั่งเจ้าพระยา โดยแกนของตระกูลไทย-ลาว คือแม่น้ำโขง [๑๒๘] ซึ่งเป็นแม่น้ำสายใหญ่และยาวที่สุดของผืนแผ่นดินใหญ่อุษาคเนย์ มีต้นน้ำอยู่ทางเหนือในดินแดนทิเบตไหลลงทางใต้ออกสู่ทะเลจีนทางดินแดนกัมพูชา-เวียดนาม ทำให้มี ๒ บริเวณสำคัญคือ ฟากตะวันออกของแม่น้ำโขงมีกลุ่มที่เรียกกันภายหลังว่าไทยน้อย กับฟากตะวันตกของแม่น้ำโขง มีกลุ่มชนที่เรียกกันภายหลังว่า ไทยใหญ่

แม่น้ำโขงเป็นแกนสำคัญของผืนแผ่นดินใหญ่อุษาคเนย์ มีความอุดมสมบูรณ์ทุกด้าน ข้าวปลา อาหาร สมุนไพรรักษาโรค และแร่ธาตุ ทำให้มีกลุ่มชนเผ่าต่าง ๆ เคลื่อนย้ายเข้ามาตั้งแหล่งเต็มไปหมดทั้งสองฝั่งโขง โดยเฉพาะบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนืออย่างไม่ขาดสายตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ฉะนั้น ในแคว้นทวารวดีที่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาเมื่อหลังพ.ศ.๑๑๐๐ จึงมีตระกูลไทย–ลาว เป็นประชากรพื้นฐานรวมอยู่ด้วย จนถึงยุคกรุงศรีอยุธยาแล้วก็ยังมีการเคลื่อนไหวอยู่เป็นปกติ

ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๖-๗ ลงมา บรรดาชุมชนที่อยู่ใกล้ชายทะเลส่วนใหญ่ได้พัฒนาขึ้นเป็นบ้านเมือง และรัฐที่รับอิทธิพลอารยธรรมอินเดียแล้ว [๑๒๙]

นอกจากนี้ยังพบว่ารัฐทวารวดีอยู่ในศูนย์กลางแห่งการเคลื่อนไหวของกลุ่มชนต่าง ๆ ทั้งทางบกและทางทะเล และของกลุ่มชนภายในเอง ตลอดจนการแวะเวียนมาของกลุ่มชนต่างประเทศ ทำให้เกิดการผสมผสานกันในทางเชื้อชาติ เผ่าพันธุ์และวัฒนธรรมขึ้นจนไม่อาจกำหนดเป็นเชื้อชาติหรือสายเลือดเพียงกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งเป็นการเฉพาะได้ รัฐของทวารวดีจึงมีหน้าที่สำคัญยิ่ง[๑๓๐] คือสร้างบูรณาการทางวัฒนธรรมและการเมือง ท่ามกลางความหลากหลายของคน

---

[๑๒๘] สุจิตต์ วงศ์เทศ,**คนไทยมาจากไหน?,** หน้า ๒๕๒-๒๕๓.

[๑๒๙] ศรีศักร วัลลิโภดม, **ความหมายพระบรมธาตุในอารยธรรมสยามประเทศ**, หน้า ๓๕.

[๑๓๐] ธิดา สาระยา,**(ศรี)ทวารวดี: ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ**, หน้า ๒๔๖-๒๔๗.

หลายเผ่าพันธุ์ จนเกิดเป็นชนชาติผสม ลักษณะผสมผสานของชนเผ่าชนชาติดังกล่าวทำให้รัฐทวารวดีในลุ่มน้ำเจ้าพระยาเปรียบเสมือนเบ้าหลอมทางสังคม วัฒนธรรม

จากการศึกษาโครงกระดูกของมนุษย์จากแหล่งโบราณคดีจำนวน ๕ แหล่ง [๑๓๑] คือ

(๑.) แหล่งโบราณคดีทัพหลวง อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม (๒) แหล่งโบราณคดีคุ้งขี้เหล็ก อำเภอกำแพงแสน จังหวัดนครปฐม (๓) แหล่งโบราณคดี อำเภออู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี(๔) แหล่งโบราณคดีซับจำปา อำเภอชัยบาดาล จังหวัดลพบุรี และ(๕) แหล่งโบราณคดีโคกพนมดี ตำบลท่าข้าม อำเภอพนัสนิคม จังหวัดชลบุรี

ได้ข้อสรุปว่า โครงกระดูกของคนสมัยทวารวดีที่พบนั้น มีลักษณะทางกายภาพไม่แตกต่างไปจากโครงกระดูกของคนไทยสมัยปัจจุบันแต่ประการใด จึงสรุปได้ว่าได้มีคนที่มีลักษณะทางร่างกายที่ไม่แตกต่างไปจากคนไทยปัจจุบันเคยอาศัยอยู่ในสมัยทวารวดีมาแล้ว [๑๓๒] จากการศึกษาลักษณะและรูปแบบของเครื่องประดับกายพบว่าการแบ่งชนชั้นยังไม่เด่นชัด กษัตริย์และขุนนางมีความคล้ายคลึงกัน ส่วนประชาชนก็พยามยามแต่งกายเลียนแบบขุนนาง ความเป็นอยู่ของประชาชนโดยทั่วไปมีความสุขสบาย เห็นได้จากการแต่งกายที่ใช้เครื่องประดับอย่างสวยงามและการยิ้มแย้มแจ่มใสของประชาชนที่ปรากฏอยู่ในประติมากรรมรูปคนทั่ว ๆ ไป [๑๓๓]

ชาวพื้นเมืองสมัยนั้น มีลักษณะร่วมกันคือหน้ากลมแป้น ตากลมโต จมูกค่อนข้างใหญ่ปลายแบน ปากแบะเล็กน้อย ขอบปากหนา ผมเหยียดตรง เป็นกลุ่มชนในตระกูลมอญ-เขมร สันนิษฐานว่าชนกลุ่มนี้เป็นเจ้าของวัฒนธรรมทวารวดี และเป็นบรรพบุรุษของกลุ่มชนในภาคกลางของประเทศไทย [๑๓๔]

จากหลักฐานและข้อคิดเห็นดังกล่าวสรุปได้ว่า กลุ่มชนที่เคยอยู่ในบริเวณประเทศไทยตั้งแต่สมัยโบราณล้วนแต่เป็นบรรพบุรุษของคนไทยสมัยปัจจุบัน บางส่วนได้มีมาแล้วตั้งแต่สมัยสุวรรณภูมิ มีพัฒนาการจนถึงสมัยทวารวดีและสมัยปัจจุบัน มีสายใยแห่งความเชื่อความศรัทธาเกี่ยวกับศาสนาเดียวกันเป็นเครื่องสานสายสัมพันธ์ เห็นได้จากหลักฐานที่สนับสนุนเรื่องนี้ได้แก่

---

[๑๓๑]วัฒนา สุภวัน, "การศึกษาโครงกระดูกที่ได้จากการขุดค้นแหล่งโบราณคดี ทัพหลวง คุ้งขี้เหล็ก อู่ทอง ซับจำปาและโคกพนมดี", **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร), ๒๕๒๙.

[๑๓๒] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๑๓๐.

[๑๓๓] เกษม ชำนาญดี, "เครื่องประดับกายประติมากรรมรูปคนที่เจดีย์จุลประโทน", **วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปะศาสตร์มหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๓).

[๑๓๔] ศักดิ์ชัย สายสิงห์,รศ.ดร., **ศิลปะทวารวดีวัฒนธรรมพุทธศาสนายุคแรกเริ่มในดินแดนไทย**, หน้า ๑๗๙.

ความหลากหลายด้านศิลปกรรมต่าง ๆ ที่พบอยู่เกือบทุกภูมิภาค และสิ่งที่เป็นเครื่องยืนยันได้เป็นอย่างดีก็คือพระพุทธศาสนา เห็นได้จากมีการสืบต่อและการปฏิบัติตามคำสอนพระพุทธศาสนามาอย่างต่อเนื่องและยาวนาน แม้ว่าจะมีความหลากหลายทางเชื้อชาติก็ตาม เมื่อมาอยู่รวมกันในวัฒนธรรมเดียวกันก็เกิดการลงตัวมีความสวยงามบนความหลากหลายเปรียบเหมือนดอกไม้ในแจกันฉะนั้น

๒.๖ อิทธิพลอารยธรรมอินเดียต่อภูมิภาคเอเชียอาคเนย์สมัยทวารวดี

อารยธรรมอินเดียเข้าสู่ดินแดนไทยยุคแรก

จากข้อมูลเอกสารพบว่า ดินแดนประเทศไทยและประเทศใกล้เคียง แม้มีการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมเข้าสู่ยุคประวัติศาสตร์ราวพุทธศตวรรษที่ ๘ ลงมา แต่ก็ยังไม่พบร่องรอยของโบราณสถาน ที่เป็นศิลปะสถาปัตยกรรมทางศาสนาและโบราณวัตถุที่เป็นรูปเคารพซึ่งผู้คนในท้องถิ่นสร้างขึ้นมาแต่ประการใด จนกระทั่งราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ลงมา จึงแลเห็นพัฒนาการของศาสนสถานและศาสนวัตถุที่ทำขึ้นด้วยวัสดุถาวร [๑๓๕] เช่น อิฐ ศิลาแลงและหินในรูปแบบที่บ้านเมืองหรือรัฐแต่ละแห่งสร้างขึ้น ในที่สุดรูปแบบทางสถาปัตยกรรมและศิลปกรรมเหล่านั้น ก็กลายเป็นสิ่งที่แสดงเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมของบ้านเมือง และกลุ่มชนที่อยู่ภายในรัฐเดียวกันไป

นอกจากนี้กลุ่มชนที่เคยอยู่ในบริเวณแถบนี้ยังใช้ภาษาเขมรโบราณ ภาษามอญโบราณและภาษาไทยโบราณ เพราะได้รับอิทธิพลการศึกษา ด้านอารยธรรมวัฒนธรรม อักษรภาษาและศาสนา มาจากประเทศอินเดีย [๑๓๖] ภาษาสันสกฤตและภาษาบาลีเป็นภาษาสำคัญที่ใช้สื่อความหมายกันในเรื่องศาสนาและได้มีการจารึกบันทึกเหตุการณ์บนแผ่นหิน เอ่ยถึงพระนามของกษัตริย์เป็นภาษาสันสกฤต รากเหง้าอารยธรรมที่เป็นมรดกบนผืนแผ่นดินไทยเป็นผลสืบเนื่องมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ เสริมต่อโดยการติดต่อกับภายนอก ได้เผชิญกับสิ่งของแปลกใหม่รวมทั้งแนวความคิดต่าง ๆ จากพ่อค้าชาวอินเดีย ที่เข้ามาค้าขายตามบริเวณชายฝั่งของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ [๑๓๗]

---

[๑๓๕] ศรีศักร วัลลิโภดม,**อารยธรรมฝั่งทะเลตะวันออก**, หน้า ๑๔-๑๕.

[๑๓๖] กรมศิลปากร, **จารึกในประเทศไทยเล่ม ๑**ฯ, หน้า ๓-๔.

[๑๓๗] ชาร์ลส ไฮแอมและรัชนี ทศรัตน์,**สยามดึกดำบรรพ์ยุคก่อนประวัติศาสตร์ถึงสมัยสุโขทัย**, (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พลับลิชชิ่ง, ๒๕๔๒), หน้า ๑๗๔-๑๗๕.

สรุปได้ว่า เมื่อแรกเข้ามาของอารยธรรมอินเดียมาในรูปของภาษา ศาสนา การค้า และการปกครอง เป็นต้น ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๓ เป็นอย่างน้อย แต่จากหลักฐานจารึกแบบแรกที่พบในประเทศไทยมีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๒ [๑๓๘] เท่านั้น ที่ระบุศักราชไว้ได้แก่ จารึกเขารัง สร้างเมื่อ พ.ศ. ๑๑๘๒ ว่าด้วยรายการสิ่งของถวายแก่วิหาร

บทบาทอารยธรรมอินเดียในประเทศไทย

การที่ผู้คนบริเวณประเทศไทย ได้รับความรู้ ศิลปะวิทยาการ ศาสนา ประเพณีมาจากอินเดียสมัยโบราณ เพราะว่าประเทศอินเดียมีความเจริญทางอารยธรรมอย่างสูง และมีการเผยแผ่อารยธรรมออกสู่ประเทศข้างเคียงอย่างกว้างขวางทั้งทางบกและทางทะเล [๑๓๙] ผู้เผยแพร่คือพวกพ่อค้าวาณิชที่เดินทางไปมาค้าขาย ได้นำความเจริญที่มีอยู่ในประเทศของตนไปบอกเล่าถ่ายทอดสู่ชนพื้น เมืองในแต่ละท้องถิ่น ทำให้สังคมในท้องถิ่นนั้นมีการพัฒนาเปลี่ยนแปลงไปสู่ความเจริญยุคใหม่ [๑๔๐] การเดินทางของชาวอินเดียอาจแบ่งได้เป็น ๓ กลุ่ม คือ

(๑) นักปกครอง ประเทศอินเดียโบราณมีรัฐอิสระใหญ่น้อย ต่างตั้งตนเป็นอิสระไม่ขึ้นแก่กัน บางครั้งมีการทำสงครามกัน ทำให้ผู้แพ้จำนวนหนึ่งต้องอพยพหลบหนีไปตั้งหลักแหล่งในดินแดนอื่น ซึ่งดินแดนสุวรรณภูมิเป็นแหล่งหนึ่งที่ชาวอินเดียเข้ามาตั้งหลักและจัดตั้งการปกครองโดยนำเอาวัฒนธรรมอินเดียมาใช้ด้วย

(๒) พวกพ่อค้าชาวอินเดียโบราณทราบดีว่า ดินแดนสุวรรณภูมิ เป็นแหล่งรวมสินค้าใหญ่หรือศูนย์กลางการค้า จึงพากันมาติดต่อค้าขายอยู่เสมอ และ

(๓) นักเผยแผ่ศาสนา เนื่องจากอินเดียเป็นแหล่งเกิดศาสนาใหญ่ ๒ ศาสนาคือ ศาสนาพราหมณ์และพุทธศาสนา นักเผยแผ่ศาสนาจึงได้นำศาสนาเข้ามาเผยแผ่ วัฒนธรรมของอินเดียก็ได้ติดตามเข้ามาด้วย [๑๔๑]

---

[๑๓๘] กรมศิลปากร,**จารึกในประเทศไทย เล่ม ๑ฯ ,** หน้า ๓๕-๓๙.

[๑๓๙] ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล,**ประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์ถึงพ.ศ.๒๐๐๐**, หน้า ๕-๑๐.

[๑๔๐] กรมศิลปากร,**จารึกในประเทศไทย เล่ม ๑ฯ,** หน้า ๑๕.

[๑๔๑] กรมศิลปากร,**เผยแพร่ศิลปวัฒนธรรมเนื่องในโอกาสเปิดศูนย์วัฒนธรรมแห่งประเทศไทย,** (กรุงเทพฯ: บริษัท วิคตอรี่เพาเวอร์พอยท์จำกัด, ๒๕๓๑), หน้า ๒๓-๒๔.

ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๓-๖ [๑๔๒] เริ่มมีการติดต่อกับอินเดียทางทะเล เกิดมีการกลุ่มพ่อค้าชาวอินเดีย ชาวกรีก โรมันและพวกเปอร์เซียกลางเข้ามาค้าขายด้วย ช่วงเวลานั้นบริเวณดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เรียกกันว่า สุวรรณภูมิ เป็นเป้าหมายของการเดินทางเพื่อเข้ามาซื้อสินค้าและเผชิญโชคของกลุ่มบุคคลดังกล่าว ทำให้บรรดาชุมชนบ้านเมืองที่อยู่ชายทะเลมีความมั่งคั่ง และหนาแน่นขึ้นกว่าแต่ก่อน

การติดต่อกับสังคมที่อยู่ใกล้และไกล กระตุ้นให้สังคมมีโครงสร้างการรับศิลปวิทยา ศาสนา อักษรศาสตร์วรรณคดี และขนบธรรมเนียมประเพณีจากภายนอกเข้ามาปรุงแต่งทำให้เกิดความเจริญที่เรียกว่าอารยธรรมดินแดนไทยซึ่งตั้งอยู่บนแผ่นดินใหญ่และคาบสมุทรเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เส้นทางการค้าขายทางทะเลระหว่างอินเดียกับจีน การติดต่อไปมาระหว่าง ๒ ดินแดนดังกล่าว ต้องผ่านและจอดแวะประเทศไทยก่อนเดินทางต่อไปยังจุดหมาย [๑๔๓] เมื่อมีการติดต่อกับชาวอินเดียก็เป็นเหตุให้มีโอกาสติดต่อแลกเปลี่ยนในเชิงการค้าซึ่งกันและกัน มีโอกาสเรียนรู้แบบแผนทางวัฒนธรรมจากภายนอกที่มีความเจริญก้าวหน้ากว่าแล้วนำมาผสมผสานปรุงแต่งให้เข้ากับพื้นฐานวัฒนธรรมพื้นเมืองของตน [๑๔๔]

จากเหตุผลดังกล่าว ทำให้อิทธิพลของวัฒนธรรมทางศาสนาพุทธและฮินดูได้แพร่เข้ามาทำให้เกิดเป็นรัฐที่ใหญ่โตขึ้น [๑๔๕] การรับอารยธรรมอินเดียโดยเฉพาะศาสนาฮินดูทำให้บุคคลที่เป็นหัวหน้าหรือกษัตริย์มีฐานะสูงส่งเสมอด้วยเทพเจ้า แวดล้อมด้วยปุโรหิต ชีพราหมณ์ ขุนนางข้าราชการน้อยใหญ่ [๑๔๖] เส้นทางที่อินเดียติดต่อค้าขายผ่านดินแดนไทยไปจีนเป็นเส้นทางทะเลเรียกว่าเส้นทางเครื่องเทศหรือเส้นทางการค้าขายทางทะเล และเปลี่ยนชื่อเป็นเส้นทางสายไหม [๑๔๗] ในสมัยต่อมา

จากการได้รับอารยธรรมอินเดียตั้งแต่สมัยแรก ๆ ไม่ว่าจะเป็นด้านภาษา ศาสนา ขนบธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ ตลอดจนความก้าวหน้าในการปกครองบ้านเมือง ก่อให้เกิดความ

---

[๑๔๒] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๓๑.

[๑๔๓] ศรีศักร วัลลิโภดม, “การค้ากับการเกิดของรัฐในประเทศไทย”, **เมืองโบราณ**, ปีที่ ๑๐ ฉบับที่ ๒ (เมษายน-มิถุนายน ๒๕๒๗), หน้า ๕.

[๑๔๔] กรมศิลปากร,**ศรีวิชัย**,(กรุงเทพฯ: รพ.การศาสนา, ๒๕๓๑), หน้า ๑๔.

[๑๔๕] ศรีศักร วัลลิโภดม, “การค้ากับการเกิดของรัฐในประเทศไทย”, หน้า ๑๐.

[๑๔๖] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๑๑.

[๑๔๗] วุฒิชัย มูลศิลป์, “เส้นทางสายไหมกับเส้นทางเครื่องเทศ”, **ศิลปวัฒนธรรม,** ปีที่ ๑๒ ฉบับที่ ๔ (กุมภาพันธ์ ๒๕๓๔), หน้า ๒๙.

เจริญในด้านต่าง ๆ ตามมา โดยเฉพาะความรู้ทางอักษรศาสตร์ ศิลปะวิทยาการ ศาสนาและประเพณี ทำให้อารยธรรมของอินเดียมีบทบาทอย่างสำคัญต่อผู้คนในบริเวณเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ รวมทั้งประเทศไทยสมัยนั้นด้วย

อารยธรรมอินเดียในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา

จากการที่อารยธรรมอินเดียได้เข้าสู่ดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. ๕๐๐ เป็นอย่างน้อย และมีพัฒนาการในดินแดนประเทศไทยเวลาหลายศตวรรษ การติดต่อกับอินเดียเริ่มด้วยการติดต่อทางการค้า ศาสนาและการเมือง ภาษาสันสกฤต ภาษาบาลี และภาษาเขียนได้พัฒนามาจากอินเดีย โดยเฉพาะภาษาบาลีได้กลายเป็นภาษาที่ใช้ในพระพุทธศาสนาสืบมา และวิชาธรรมศาสตร์ของอินเดีย ได้เป็นแบบอย่างของการตรากฎหมายและการปกครองในดินแดนประเทศไทยสมัยโบราณ [๑๔๘]

เห็นได้ว่าราวพุทธศตวรรษที่ ๘-๙ [๑๔๙] บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นแหล่งที่มีความเจริญรุ่งเรืองมากที่สุดแห่งหนึ่ง เพราะนอกจากบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาจะเป็นที่เหมาะแก่การเพาะปลูกพืชพันธุ์ต่าง ๆ โดยเฉพาะข้าวแล้ว ยังเป็นแหล่งที่สามารถติดต่อกับภายนอกโดยทางทะเลได้สะดวกอีกด้วย

ประชาชนส่วนใหญ่จึงได้รับวัฒนธรรมอินเดีย ผ่านทางพระพุทธศาสนาเถรวาท [๑๕๐] ที่เข้ามาหลังสมัยพระเจ้าอโศกมหาราชแห่งชมพูทวีป พร้อมด้วยพ่อค้าที่ได้เข้ามาค้าขายและนำเอาคติความเชื่อทางศาสนาวัฒนธรรมประเพณีและภาษาเข้ามาเผยแพร่ในดินแดนไทย ทำให้ภาษาบาลีและภาษาสันสกฤตที่ใช้ในศาสนาได้ถูกนำมาใช้เป็นชื่อบ้านเมืองด้วย ชาวอินเดียบางพวกก็เข้ามารับใช้เป็นที่ปรึกษาให้ความรู้ในเรื่องศาสนา การเมือง การปกครอง และอักษรศาสตร์ แก่พวกชนชั้นหัวหน้า [๑๕๑] ศัพท์ภาษาบาลีและภาษาสันสกฤตได้ถูกนำมาใช้ในภาษาไทยจนชาวไทยเข้าใจว่าเป็นภาษาไทย

---

[๑๔๘] กรมศิลปากร, **นำชมพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร**, หน้า ๒๖.

[๑๔๙] สุจิตต์ วงษ์เทศ,**คนไทยอยู่ที่นี่**, หน้า ๖๒.

[๑๕๐] ชลธิรา สัตยาวัฒนา,**แนวคิดการสืบสานประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ในสังคมและวัฒนธรรมในประเทศไทย**, (กรุงเทพฯ: เรือนแก้วการพิมพ์, ๒๕๔๒), หน้า ๒๔๓.

[๑๕๑] ศรีศักร วัลลิโภดม และสุจิตต์ วงษ์เทศ,**วิวัฒนาการของวัฒนธรรมจากมิติทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี**, หน้า ๗๓.

โดยเฉพาะอิทธิพลเรื่องภาษาบาลีที่มากับพระพุทธศาสนา เห็นได้จากมีการพบจารึกภาษาบาลีคาถา เย ธมฺมา จำนวน ๒๐ หลักในพื้นที่ภาคกลาง ภาคเหนือตอนล่างและภาคใต้ของประเทศไทยที่มีอายุอยู่ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๘-๑๕ วัสดุที่จารึกต่างกัน เป็นหลักหินแผ่นอิฐ พระพุทธรูป สถูปศิลา แม่หินบด เป็นต้น ชิ้นที่เก่าแก่ที่สุดพบที่ไทรบุรี อันเป็นดินแดนของสยามประเทศมาก่อน มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๘-๑๑ [๑๕๒]

นับได้ว่าอารยธรรมอินเดียได้แพร่หลายเข้ามาเป็นแม่บทและแบบแผนของความเจริญทางอักษรศาสตร์ วรรณกรรม [๑๕๓] อย่างแน่นแฟ้นและมั่นคง ต่อมาได้พัฒนาเป็นเอกลักษณ์เฉพาะของตนไปในที่สุด

หลักฐานศิลาจารึกภาษาบาลีที่พบชี้ให้เห็นนัยว่า ได้มีการศึกษาภาษาบาลีกันมาแล้ว ผู้ที่ศึกษาภาษาบาลีโดยตรงและเป็นหลักได้แก่พระภิกษุสงฆ์ ทั้งนี้อาจมีฆราวาสที่อยู่ในชนชั้นปกครอง ร่วมศึกษาภาษาบาลีด้วย เห็นได้จากจารึก เย ธมฺมา ที่พบเป็นภาษาบาลีอันเป็นคาถาหัวใจของพระพุทธศาสนา เกือบทั้งหมดจารึกเป็นภาษาบาลีอักษรปัลลวะ ที่มีใช้กันทางตอนใต้ของประเทศอินเดียในสมัยโบราณ และเป็นที่ทราบกันดีว่า เป็นคาถาที่พบอยู่เสมอบนจารึกทวารดี [๑๕๔]

สรุปได้ว่า พัฒนาการในภูมิภาคนี้ส่วนใหญ่เพราะพลังและศักยภาพของ อารยธรรมอินเดีย ที่เป็นเครื่องช่วยทำให้ผู้คนที่มีความแตกต่างกันทางชาติพันธุ์ทั้งหลายและมีลักษณะต่างคนต่างอยู่ให้ยอมรับและมีความต้องการร่วมกันได้ โดยเฉพาะพระพุทธศาสนาได้แพร่หลายเป็นที่เลื่อมใสของกลุ่มชนทุกหมู่เหล่าในระยะเวลาต่อมา [๑๕๕]

---

[๑๕๒] H.S.Quaritich Wales,“Archaeological Research on Ancient Indian Colonization,Journal of Malayan Research Branch of the Royal Asiatic Society,p.7.” อ้างถึงในสุภาพรรณ ณ บางช้าง, **วิวัฒนาการงานเขียนภาษาบาลีในประเทศไทย:จารึก ตำนาน พงศาวดาร สาส์น ประกาศ**,(กรุงเทพฯ:มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๙),หน้า ๑๖.

[๑๕๓] ศรีศักร วัลลิโภดม และสุจิตต์ วงษ์เทศ, **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๓๔-๓๖.

[๑๕๔] รศ.ดร.สุภาพรรณ ณ บางช้าง, **วิวัฒนาการงานเขียนภาษาบาลีในประเทศไทย : จารึก ตำนาน พงศาวดาร สาส์น ประกาศ,** (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๙), หน้า ๒๒.

[๑๕๕] บี.อาร์.เพิร์น, **ประวัติศาสตร์อาเซียอาคเนย์**,หน้า ๖.

เหตุที่การค้าของอินเดียเจริญรุ่งเรืองในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

การค้าขายระหว่างประเทศอินเดียกับภูมิภาคเอเชียอาคเนย์ได้เจริญรุ่งเรืองมากในพุทธศตวรรษที่ ๗-๘ อาจมาจากสาเหตุ ๔ ประการ [๑๕๖]

๑.มีการค้าขาย “สินค้าฟุ่มเฟือย” มากขึ้นระหว่างประเทศอินเดียและอาณาจักรโรมัน สินค้าที่ชาวอินเดียต้องการจากเอเชียอาคเนย์ คือ ทอง เครื่องเทศ ไม้หอม และยางไม้หอม โดยเฉพาะทองนั้นต้องการมาก เพราะตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๔ อินเดียมีปัญหาการค้าทองกับไซบีเรีย

๒.ความเจริญด้านการต่อเรือของชาวอินเดียและชาวจีนดีขึ้นกว่าแต่ก่อน สามารถต่อเรือใหญ่ ๆ บรรจุคน ได้ตั้งแต่ ๖๐๐-๗๐๐ คน

๓.รู้จักวิถีลมมรสุมทำให้การเดินทางทางเรือระหว่างประเทศอินเดีย และเอเชียอาคเนย์ตลอดจนจากประเทศอินเดียไปยังทะเลแดงทางทิศตะวันตก สะดวกรวดเร็วและแม่นยำกว่าแต่ก่อน

๔.พุทธศาสนาเจริญแพร่หลาย ทำให้ชาวอินเดียไม่รังเกียจในการเดินทางออกไปต่างประเทศ วรรณคดีในพุทธศาสนาเช่นชาดกต่าง ๆ ได้กล่าวถึงการเดินเรือระหว่างประเทศอินเดียและเอเชียอาคเนย์ไว้หลายแห่ง พระพุทธรูปแบบอมราวดีที่พบในภาคอาคเนย์ ก็เป็นรูปพระพุทธทีปังกร ปางห้ามสมุทรเป็นที่นับถือของชาวเรือด้วย

สุวรรณภูมิ เป็นดินแดนที่มีชื่อเสียงกล่าวถึงในชาดกทางพระพุทธศาสนาโดยเฉพาะชาดกที่ชาวพุทธคุ้นเคยดีได้แก่ มหาชนกชาดก [๑๕๗] กล่าวถึงพระมหาชนกต้องการหาทุนทรัพย์ในการชิงราชสมบัติจึงต้องเดินทางมาค้าขายที่สุวรรณภูมิ สังขพราหมณชาดก [๑๕๘] กล่าวถึงพราหมณ์พ่อค้าชื่อสังขะ ทำบุญวันละ ๖ แสน คิดจะหาทุนทรัพย์ในการทำบุญมิให้ขาด จึงเดินทางมาค้าขายที่สุวรรณภูมิ สุสันธีชาดก [๑๕๙] กล่าวถึงพระเจ้าตัมพะเมืองพาราณสี เล่นสกากับครุฑ ๆ มีจิตเสน่หาในชายาพระเจ้าตัมพะและพาไปอยู่ในนาคทวีป พระเจ้าตัมพะให้บริวารตามหา โดยอาศัยพ่อค้าที่จะเดินทางมาสุวรรณภูมิ เป็นต้น

---

[๑๕๖] ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล , **ประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์ถึง พ.ศ. ๒๐๐๐**, หน้า ๕-๖.

[๑๕๗] ขุ.ชา.อ.(บาลี) ๙/ ๕๘-๕๙.

[๑๕๘] ขุ.ชา.อ.(บาลี) ๕/๓๘๕.

[๑๕๙] ขุ.ชา.อ.(บาลี) ๔/๔๖๓.

ชื่อ**สุวรรณภูมิ**ยังปรากฏในคัมภีร์ของลังกาอีกหลายคัมภีร์ เช่น สีหลวัตถุปกรณ์ในคัมภีร์มหานิเทศ [๑๖๐] สมนฺตปาสาทิกา [๑๖๑] กล่าวถึงการที่พระเจ้าอโศกมหาราชให้ส่งพระโสณเถระกับพระอุตตรเถระเป็นหัวหน้ามาเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่สุวรรณภูมิ

ศูนย์กลางอารยธรรมอินเดียในลุ่มน้ำเจ้าพระยา

ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๘-๙ บริเวณแม่น้ำเจ้าพระยาได้เป็นเสมือนเส้นกลางแบ่งดินแดนแห่งความเจริญออกเป็น ๒ กลุ่ม คือ [๑๖๒]

กลุ่มฟากตะวันตก มีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองอู่ทอง ตั้งอยู่ที่เขาท่าเทียม บ้านเมืองบริวารของกลุ่มนี้กระจายอยู่แถบริมแม่น้ำท่าจีนและอยู่ตามริมแม่น้ำต่าง ๆ ประชาชนนอกจากจะมีความเชื่อพื้นเมืองแล้วยังมีการนับถือพระพุทธศาสนาด้วย

กลุ่มฟากตะวันออก มีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองศรีมโหสถ อยู่บนที่ดอนอันกว้างใหญ่ที่เอียงลาดลงที่ราบลุ่มเวิ้งว้างที่ต่อเนื่องไปถึงชายทะเลอ่าวไทยที่จังหวัดชลบุรี บ้านเมืองบริวารของกลุ่มนี้ส่วนใหญ่กระจายกันอยู่ในบริเวณแม่น้ำบางปะกง แม่น้ำลพบุรีและแม่น้ำป่าสัก โดยดินแดนแถบนี้ต่อเนื่องกับที่ราบสูงภาคตะวันออกเฉียงเหนือด้วย มีเส้นทางติดต่อกับบ้านเมืองภายในดินแดนภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้ง่ายและติดต่อได้ถึงเขมรด้วย

การแพร่หลายของศิลปกรรมและวัฒนธรรมทวารวดีมีพระพุทธศาสนาเป็นแกนหลักดำเนินอยู่ในช่วงระยะเวลาตั้งแต่ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๒ จนถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๕-๑๖ ทำให้เกิดการรวมกลุ่มของบ้านเมืองขึ้น โดยมีศูนย์กลางอยู่ที่บริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นแหล่งในการติดต่อทางด้านเศรษฐกิจ การเมืองและเป็นจุดรวมในการสร้างสรรค์วัฒนธรรม

หลักฐานทางศิลปกรรมสมัยทวารวดี ที่เกิดขึ้นในบริเวณดินแดนประเทศไทยระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๖[๑๖๓] ไม่ว่ารูปแบบการตั้งถิ่นฐานเมืองโบราณ ศาสนาและความเชื่อรวมทั้งงานศิลปกรรมที่มีลักษณะร่วมหรือเหมือนกัน ชี้ให้เห็นถึงการเชื่อมโยงและบอกให้ทราบถึงการแพร่ กระจายของวัฒนธรรมทวารวดีไปทั่วทุกภาคของประเทศ กล่าวได้ว่าเป็นวัฒนธรรมที่พบ

---

[๑๖๐] ขุ.ม.(บาลี) ๒๙/๕๕/๑๒๙.

[๑๖๑] วิ.อ.(บาลี)๑/๕๘-๙๕.

[๑๖๒] สุจิตต์ วงษ์เทศ,**คนไทยอยู่ที่นี่**, หน้า ๖๒-๖๓.

[๑๖๓] ศักดิ์ชัย สายสิงห์,ผศ.ดร., **ศิลปะทวารวดีวัฒนธรรมพุทธศาสนายุคแรกเริ่มในดินแดนไทย**, หน้า ๘๕-๘๖.

หลักฐานการแพร่กระจายครอบคลุมพื้นที่มากที่สุด ในบรรดางานศิลปกรรมที่พบในประเทศไทย โดยเฉพาะตามลุ่มแม่น้ำที่สำคัญเช่น ในเขตภาคตะวันออก ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคเหนือ และภาคใต้

ทำให้อิทธิพลทางวัฒนธรรมทวารวดี ต้องเกี่ยวข้องผูกพันอยู่กับพระพุทธศาสนาโดยปรากฏหลักฐานในแหล่งต่าง ๆ [๑๖๔] ได้แก่

๑. แหล่งใหญ่ของวัฒนธรรม กำเนิดจากบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา มีเมืองสำคัญ คือ นครปฐม อู่ทอง พงตึก คูบัว ลพบุรี และสิงห์บุรี

๒. แผ่กระจายจากลพบุรีไปยังนครสวรรค์ ตาก ลำพูน

๓.แผ่กระจายไปทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ผ่านที่ราบสูงโคราชไปยังจังหวัดต่าง ๆ เช่น จังหวัดมหาสารคาม กาฬสินธุ์

๔.ทางภาคตะวันออกผ่านปราจีนบุรีไปยังอรัญประเทศออกไปยังพระตะบองกัมพูชา

๕.ทางภาคใต้ผ่านเพชรบุรีลงไปถึงสุราษฎร์ธานีและยะลา

ต่อมาพบร่องรอยศิลปะทวารวดีที่ขยายไปสู่ภูมิภาคต่าง ๆ โดยมีเมืองในบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาเป็นศูนย์กลาง [๑๖๕] ได้แก่

เมืองโบราณอู่ทองและนครชัยศรี ในลุ่มน้ำท่าจีน

เมืองโบราณคูบัว ลุ่มน้ำแม่กลอง

เมืองละโว้ลุ่มน้ำลพบุรี

เมืองโบราณจันเสน ตอนบนของลุ่มน้ำเจ้าพระยา

เมืองศรีวัตสปุระ ทางซีกตะวันออกของลุ่มน้ำเจ้าพระยา

ไกลทางไปตะวันออกเฉียงเหนือได้แก่ ศรีเทพ ในลุ่มน้ำป่าสัก

บริเวณลุ่มน้ำปิงตอนล่างพบลักฐานเกี่ยวกับศิลปะทวารวดีที่เมืองหริภุญชัย(ลำพูน)

เมืองสำคัญในภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่ปรากฏศิลปะทวารวดีมาก คือ เมืองเสมา เมืองฟ้าแดดสงยาง เมืองกันทรวิชัย เมืองนครจัมปาศรี

ลงไปทางใต้ ร่องรอยของศิลปะทวารวดีมีอยู่ที่ไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี เมืองยะรัง จังหวัดปัตตานีและจังหวัดนครศรีธรรมราช

---

[๑๖๔] จิรา จงกล ,**คู่มือนำชมการจัดแสดงชั่วคราวเรื่องศิลปะทวารวดี ณ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติอู่ทอง** ,(พระนคร: ศิวพร, ๒๕๑๙), หน้า ๗.

[๑๖๕] ธิดา สาระยา, **(ศรี)ทวารวดี: ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ**, หน้า ๒๔๐-๒๔๑.

จากการค้นพบหลักฐานโบราณคดีตามเมืองโบราณต่าง ๆ ดังกล่าว จึงวิเคราะห์ได้ว่า เมืองในเครือข่ายทวารวดีต่างได้รับอิทธิพลอารยธรรมทวารวดีโดยเฉพาะที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา สันนิษฐานได้ว่าพระพุทธศาสนาได้รับความสนใจ และเลื่อมใสจากประชาชนชาวทวารวดีอย่างกว้างขวาง ถึงขั้นนำไปปฏิบัติในชีวิตประจำวัน จึงได้ทิ้งร่องรอยไว้ตามแหล่งโบราณคดีต่าง ๆ ไว้

จากหลักฐานจารึกพระคาถา เย ธมฺมา จำนวนมากในภูมิภาคต่าง ๆ โดยเฉพาะบริเวณภาคกลางและภาคอีสานของไทยทำให้สันนิษฐานได้ว่า อารยธรรมทวารวดีได้แพร่หลายออกจากอาณาจักรทวารวดีไปตามภูมิภาคต่าง ๆ อย่างกว้างขวาง ชี้ให้เห็นว่า พระพุทธศาสนาเถรวาทมีความรุ่งเรืองไปทั่วดินแดนประเทศไทยปัจจุบัน ตามสภาพการณ์ของบ้านเมืองอย่างกว้างขวางถึงขั้นมีการจารึกหัวใจพระพุทธศาสนาอย่างแพร่หลาย

๒.๗ เส้นทางการเผยแผ่พระพุทธศาสนาสู่ทวารวดี

พระพุทธศาสนาเข้าสู่ประเทศไทยอย่างไร?คำถามนี้น่าจะต้องมีผู้ต้องการทราบคำตอบอยู่ไม่น้อย โดยเฉพาะชาวพุทธไทยได้เชื่ออย่างสนิทใจแล้วว่า พระพุทธศาสนาได้เข้าสู่ประเทศไทยตั้งแต่สมัยที่พระเจ้าอโศกมหาราชได้ทรงให้การสนับสนุนการส่งสมณทูตไปเผยแผ่พระพุทธศาสนายังภูมิภาคต่าง ๆ ของโลก

การที่จะกล่าวถึงการเดินทางเข้ามาของพระพุทธศาสนาสู่ทวารวดี จำต้องกล่าวย้อนขึ้นไปถึงเรื่องที่พระพุทธศาสนานิกายเถรวาทเข้าสู่สุวรรณภูมิตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๓ และพุทธศาสนาเมื่อได้ตั้งมั่นแล้ว “คงจะรุ่งเรืองอยู่นาน” [๑๖๖] เรื่องราวการเข้ามาเผยแผ่พระพุทธศาสนาของคณะพระโสณเถระและพระอุตตรเถระนั้น มีปรากฏในคัมภีร์ศาสนวงศ์ตำนานพระพุทธศาสนาฉบับของพม่าเช่นกัน [๑๖๗]

จากการที่ประชากรในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีการติดต่อค้าขายกับชาวอินเดีย มาตั้งแต่สมัยราชวงศ์โมริยะ-ศุงคะราวพุทธศตวรรษที่ ๓-๕ [๑๖๘] เป็นช่วงที่อินเดียเริ่มเปิดประตูการค้ากับโลกตะวันตกและตะวันออก ทั้งนี้มีการพบสินค้าจากกลุ่มประเทศดังกล่าวอยู่ตาม

---

[๑๖๖] น. ณ ปากน้ำ, **ศาสนาและศิลปะในสยามประเทศและแหลมอินโดจีนสมัยโบราณ**, (กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วน จำกัด สุนทรกิจการพิมพ์, ๒๕๑๗), หน้า ๑๔-๑๖.

[๑๖๗] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๑๕.

[๑๖๘] ผาสุข อินทราวุธ,รศ.ดร.,**ทวารวดี: การศึกษาเชิงวิเคราะห์จากหลักฐานทางโบราณคดี**, หน้า ๗๓.

แหล่งโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายหลายแห่ง ทั้งในพม่า ไทย กัมพูชา เวียดนาม มาเลเซีย อินโดนีเซียและฟิลิปปินส์ กล่าวโดยเฉพาะไทยพบถึง ๓ แหล่ง ด้วยกัน คือ "แหล่งโบราณคดีบ้านดอนตาเพชร พงตึก และแหล่งโบราณคดีควนลูกปัด" [๑๖๙]

เส้นทางที่ใช้ในการเดินทางเข้าสู่ดินแดนสุวรรณภูมิสมัยโบราณพบว่ามีหลายเส้นทางไม่ทางใดก็ทางหนึ่ง คือ

๑. ทางบกโดยผ่านเบงกอล ข้ามเทือกเขาปาดไก่เข้าสู่พม่าตอนบน

๒.ลงเรือข้ามอ่าวเบงกอลขึ้นที่อ่าวเมาะตะมะ หรือมาขึ้นฝั่งที่มะริด ทวาย ตะนาวศรี แล้วเดินทางบกเข้าสู่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา โดยผ่านจังหวัดกาญจนบุรี

๓.ลงเรือข้ามมหาสมุทรเข้าช่องแคบมะละกามา ขึ้นบกบนแหลมมลายู หรืออาจจะอ้อมเลยไปเข้าอ่าวญวนไปกัมพูชาและจามปา [๑๗๐]

๔.ลงเรือข้ามมหาสมุทร มาขึ้นฝั่งที่บริเวณทางตอนใต้ของไทย แถบเมืองตะกั่วป่า เมืองไชยา เมืองนครศรีธรรมราช [๑๗๑]

จากการศึกษาความสัมพันธ์ของอาณาจักรในเอเชียอาคเนย์ที่มีต่อจีนและอินเดีย ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๕ พ่อค้าจีนและอินเดียได้ติดต่อค้าขายกับชาวเอเชียอาคเนย์มาตั้งแต่โบราณ ส่วนมากเดินทางโดยทางเรือ มีบางส่วนเดินทางมาทางบก โดยผ่านดินแดนพม่าตอนเหนือ [๑๗๒] เห็นได้จากประวัติศาสตร์เกี่ยวกับประเทศกัมพูชา ในช่วงที่พระพุทธศาสนาเถรวาทเข้าสู่ประเทศโดยทางบกจากอินเดียผ่านทางพม่าและเข้าสู่อาณาจักรกัมพูชา [๑๗๓]

การใช้เส้นทางบกผ่านพม่าเพราะอยู่ใกล้กับประเทศอินเดียนั้น สอดคล้องกับความเห็นของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส "...สันนิษฐานตามภูมิประเทศ

---

[๑๖๙] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๗๓.

[๑๗๐] พระโสภณคณาภรณ์ (ระแบบ ฐิตญาโณ),**ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา**,หน้า ๓๗๗., เสถียร โพธินันทะ, **ภูมิประวัติพระพุทธศาสนา**,หน้า ๑๕., เสถียร โพธินันทะ, **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา ฉบับมุขปาฐะ ภาค๒**, (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๘), หน้า ๙๑-๙๒.

[๑๗๑] สุภาพรรณ ณ บางช้าง, **พุทธธรรมที่เป็นรากฐานสังคมไทย ก่อนสมัยสุโขทัยถึงก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง**, หน้า ๑๖. อ้างถึงใน พระมหาสนิท อนุจารี,(สุมหิรัมย์), "พระพุทธศาสนากับวรรณคดีไทยสมัยสุโขทัย: ศึกษาเฉพาะกรณีศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหงและสุภาษิตพระร่วง", หน้า ๑๓.

[๑๗๒] บี.อาร์.เพิร์น,เขียน, ม.ร.ว.จีรวัฒน์ จักรพันธุ์ แปล, **ประวัติศาสตร์อาเซียอาคเนย์**,หน้า ๕.

[๑๗๓] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๑๔.

น่าจะเห็นว่านำมาโดยทางบกในทิศตะวันออกเฉียงเหนือผ่านแดนพม่ามา ด้วยว่าประเทศอินเดียซึ่งเป็นที่เกิดแห่งศาสนาพราหมณ์และพระพุทธศาสนาอยู่ต่อแดนพม่าออกไป...” [๑๗๔]

การเดินทางเข้าสู่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ของชาวชมพูทวีป เมื่อต้นพุทธกาลนั้น อาจารย์สุจิตต์ วงษ์เทศ เห็นว่าใช้ ๒ เส้นทาง [๑๗๕] บางกลุ่มเดินทางเรือเลียบชายฝั่งอ่าวเบงกอล-อันดามันเข้ามา กลุ่มหนึ่งเดินทางล่องเข้าไปแลกเปลี่ยนค้าขายกับหัวหน้าเผ่าที่เป็นผู้หญิงในชุมชนถลุงโลหะ บริเวณที่เรียกว่าลุ่มน้ำแม่กลอง-ท่าจีน ตรงกับบริเวณบ้านดอนตาเพชร อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี ต่อเนื่องกับสองฝั่งลำน้ำจระเข้สามพันหรือเมืองอู่ทอง อำเภออู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี

หรืออาจจะมาทางเรือขึ้นที่เมืองท่าตะโกละหรือตะกั่วป่า และเดินทางย้อนขึ้นมาทางเขาภูเขาธงไชย ภูเขาตะนาวศรี เขตแดนระหว่างไทยกับอินเดีย อันเป็นเส้นทางที่ชาวอินเดีย ชาวป่าชาวเขาเคยใช้เป็นเส้นทางเดินมาแล้วในสมัยโบราณ เพราะเป็นเส้นทางที่มีความสะดวกมากกว่าเส้นทางอื่น และน่าจะได้รับความสะดวกด้วย ทั้งนี้เพราะพระพุทธศาสนาได้เข้ามาสู่ดินแดนสุวรรณภูมิ ก่อนที่พระเจ้าอโศกมหาราชจะได้จัดส่งสมณทูตไปเผยแผ่พระพุทธศาสนายังทวีปต่าง ๆ อย่างเป็นทางการก็ได้ [๑๗๖]

สรุปประเด็นเส้นทางการเข้ามาของพระพุทธศาสนาได้ว่าพระพุทธศาสนาแพร่หลายเข้ามาสู่ประเทศไทยสมัยโบราณ ด้วยการเข้ามาสองทางหลักคือ ทางบก ซึ่งผ่านแคว้นเบงกอลเข้ามาทางพม่าตอนเหนือและทางทะเล แม้ว่าทางบกและทางทะเลนั้นจะมีเส้นทางปลีกย่อยซึ่งสามารถเข้ามาได้อีกหลายเส้นทางก็ตาม

---

[๑๗๔] สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส,**ประมวลพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ประวัติศาสตร์-โบราณคดี**,(พระนคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔), หน้า ๑๐-๑๑.

[๑๗๕] สุจิตต์ วงษ์เทศ,**สุวรรณภูมิต้นกระแสประวัติศาสตร์ไทย**,หน้า ๗๐.

[๑๗๖] พร้อม สุทัศน์ ณ อยุธยา, **การฝังรากฐานพระพุทธศาสนาลงที่บ้าน “คูบัว” อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี สมัยพระเจ้าอโศกมหาราชถึงพระเจ้ากนิษกะจาก พ.ศ.๒๗๓ – ๗๐๓,** พิมพ์ครั้งที่ ๒,(พระนคร: เจริญธรรม,๒๕๑๑),หน้า๑๓๐ – ๑๔๐.

การเข้ามาของพระพุทธศาสนาสู่ดินแดนไทยสมัยทวารวดี

หลักฐานว่าด้วยการเข้ามาของพระพุทธศาสนาอาจแยกได้เป็น ๒ ส่วนคือส่วนที่เป็นหลักฐานจากตำนานหรือข้อมูลเอกสารและส่วนที่เป็นหลักฐานทางโบราณคดี

หลักฐานจากตำนานหรือข้อมูลเอกสาร ส่วนมากระบุว่าพระพุทธศาสนาได้เข้ามาสู่ประเทศไทยตั้งแต่สมัยพุทธศตวรรษที่ ๓ เป็นหลักที่ระบุว่าเข้ามาประมาณพุทธศตวรรษที่ ๖-๗ ก็มี

๑.การฝังรากฐานพระพุทธศาสนาลงที่บ้านคูบัว อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี สมัยพระเจ้าอโศกมหาราชถึงพระเจ้ากนิษกะจากพ.ศ. ๒๗๓-๗๐๓[๑๗๗] อาจารย์พร้อม สุทัศน์ เชื่อว่ามีผู้ที่เคารพนับถือพระพุทธศาสนาอยู่ในดินแดนสุวรรณภูมิก่อนพระเจ้าอโศกมหาราช จะทรงให้ส่งพระโสณเถระกับพระอุตตรเถระเข้ามา ชนชาติไทยสมัยสุวรรณภูมิหรือทวารวดีส่วนใหญ่เป็นพวกมอญคนฟูนันอยู่อาศัยและนับถือพระพุทธศาสนาด้วยกัน เมืองหลวงของสุวรรณภูมิ อยู่ที่เมืองกาญจนบุรีเก่าทางด้านเดียวกันกับบ้านคูบัวโดยมาขึ้นที่เมืองท่าเมืองตะโกละ[๑๗๘] แล้วเดินทางขึ้นมาทางเหนือเข้าสู่สุวรรณภูมิตอนกลาง

๒. ตำนานพระพุทธเจดีย์ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ [๑๗๙] ทรงอธิบายว่าพระพุทธศาสนาเข้าสู่ดินแดนประเทศไทย ๔ ยุค ยุคแรกเป็นนิกายเถรวาท ประดิษฐานครั้งแรกที่นครปฐม เพราะทรงพบหลักฐานธรรมจักร จารึก พระสถูปเจดีย์ต่าง ๆ จำนวนมาก และว่าพระพุทธศาสนาเข้ามาก่อน พ.ศ. ๕๐๐ อายุสมัยทวารวดีนับตั้งแต่ พ.ศ. ๕๐๐ เป็นต้นมา

๓.พระพุทธศาสนาไทยกับโลกชาวพุทธ [๑๘๐] พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) กล่าวว่าพระพุทธศาสนาเข้าสู่ไทยเมื่อกว่า ๒,๐๐๐ ปีมาแล้ว ตั้งแต่สมัยสุวรรณภูมิ ครั้งที่พระเจ้าอโศกมหาราชทรงส่งพระอรหันต์ชื่อพระโสณเถระกับพระอุตตรเถระ เข้ายังเผยแผ่พระพุทธศาสนาในดินแดนสุวรรณภูมิบริเวณเมืองนครปฐมโบราณ

---

[๑๗๗] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๑๖๓-๑๖๖.

[๑๗๘] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๑๒-๒๓.

[๑๗๙] สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ,**ตำนานพระพุทธเจดีย์**,(กรุงเทพฯ: เจริญธรรม, ๒๕๑๗), หน้า ๑๒๔-๑๒๗.

[๑๘๐] Phra Brahmagunabhorn [P.A.Payutto],**Thai Buddhism in the Buddhist world**, [Bangkok Thailand, Mahachulalongkornrajvidyalaya Press, 2548/2005], p. 24.

๔. กรุงสุโขทัยมาจากไหน? [๑๘๑] ระบุว่า พระพุทธศาสนาจากประเทศอินเดียสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช ทรงส่งพระโสณเถระและพระอุตตรเถระ มาเผยแผ่พุทธศาสนาครั้งแรกที่สุวรรณภูมิ บริเวณลุ่มแม่น้ำท่าจีน-แม่กลอง(ที่อู่ทอง อำเภออู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี ปัจจุบัน) พระพุทธศาสนาเถรวาทได้เจริญรุ่งเรืองสืบเนื่องมาจนถึงทุกวันนี้

๕.สยามประเทศ ภูมิหลังของประเทศไทย ตั้งแต่ยุคดึกดำบรรพ์จนถึงสมัยกรุงศรีอยุธยาราชอาณาจักรสยาม [๑๘๒] ระบุถึงอิทธิพลของศาสนาพุทธและพราหมณ์ว่าน่าจะแพร่หลายเข้ามาในดินแดนไทย เป็นที่นิยมกันอย่างแพร่หลายไม่น้อยกว่าพุทธศตวรรษที่ ๗-๘

๖.ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา[๑๘๓] ให้ข้อมูลตามตำนานว่า พระพุทธศาสนาเถรวาทได้เข้าสู่ประเทศไทยตั้งแต่สมัยสุวรรณภูมิ เมื่อครั้งที่พระเจ้าอโศกมหาราช ทรงส่งพระโสณเถระกับพระอุตตรเถระพร้อมด้วยบริวาร มาประกาศพระพุทธศาสนาที่บริเวณสุวรรณภูมิ ซึ่งมีศูนย์กลางอยู่ที่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาบริเวณจังหวัดนครปฐมปัจจุบัน ได้รับความสะดวกในการประกาศพระพุทธศาสนาเนื่องจากมีชาวอินเดียที่เข้ามาอยู่ก่อนให้การอุปถัมภ์

๗. สังคีติยวงศ์ พงศาวดารเรื่องสังคายนาพระธรรมวินัย [๑๘๔] กล่าวว่าพระพุทธศาสนาเข้าสู่ประเทศไทยตั้งแต่สมัยสุวรรณภูมิคือหลังจากทำสังคายนาครั้งที่ ๓ พระเจ้าอโศกมหาราชทรงให้ส่งพระโสณเถระกับพระอุตตรเถะพร้อมด้วยพระสงฆ์อีก ๕ รูปมาทำการเผยแผ่พระพุทธศาสนา

๘. จาริกบุญจารึกธรรม [๑๘๕] ระบุว่า บริเวณที่พระเจ้าอโศกทรงอุปถัมภ์การส่งพระศาสนทูตมีพระโสณเถระและพระอุตตรเถระเป็นหัวหน้ามาเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่สุวรรณภูมิ บริเวณจังหวัดนครปฐมโบราณ

๙. สุวรรณภูมิต้นกระแสประวัติศาสตร์ไทย [๑๘๖] ให้ข้อมูลว่าประมาณพุทธศตวรรษที่ ๓ พระโสณเถระกับพระอุตตรเถระ อาศัยเรือพ่อค้ามาเผยแผ่พระพุทธศาสนาเป็นครั้งแรกที่ดินแดน

---

[๑๘๑] สุจิตต์ วงษ์เทศ,**กรุงสุโขทัยมาจากไหน?**,(กรุงเทพฯ:บริษัท พิมพ์ดี จำกัด, ๒๕๔๘),หน้า ๑๒.

[๑๘๒] ศรีศักร วัลลิโภดม,รศ.ศ.,**สยามประเทศ ภูมิหลังของประเทศไทยตั้งแต่ยุคดึกดำบรรพ์จนถึงสมัยกรุงศรีอยุธยาราชอาณาจักรสยาม**, หน้า ๑๓๑.

[๑๘๓] เสถียร โพธินันทะ,**ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา**, หน้า ๖๑๘-๖๕๑.

[๑๘๔] สมเด็จพระวันรัตน,(แต่ง,พระยาปริยัติธรรมธาดา(แพ ตาลลักษณ) แปล), **สังคีติยวงศ์ : พงศาวดารเรื่องสังคายนาพระธรรมวินัย,** พิมพ์ครั้งที่ ๒,(กรุงเทพฯ:ห้างหุ้นส่วนจำกัด ศิวพร,๒๕๒๑),หน้า๔๖-๗๕.

[๑๘๕] พระธรรมปิฎก(ป.อ.ปยุตฺโต),**จาริกบุญ-จารึกธรรม**, หน้า ๔๙๑-๕๑๙.

[๑๘๖] สุจิตต์ วงษ์เทศ,**สุวรรณภูมิ ต้นกระแสประวัติศาสตร์ไทย**, หน้า ๗๔-๗๗.

สุวรรณภูมิ บริเวณที่อยู่ระหว่างลำน้ำแม่กลอง-ท่าจีน ปัจจุบันคือเขตอำเภออู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี กับบ้านดอนตาเพชร อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญนบุรี

๑๐. ศาตราจารย์ประกิต(จิตร) บัวบุศย์ เชื่อว่า ประเทศไทยได้พระพุทธศาสนาเข้ามา ๔ คลื่นด้วยกัน [๑๘๗] มีทั้งนิกายเถรวาทและมหายานโดยเฉพาะคลื่นที่๑ สมัยสุวรรณภูมิรุ่นแรก ระหว่าง พ.ศ. ๓๐๐-๖๐๐ หลังการทำสังคายนาครั้งที่ ๓ พระพุทธศาสนานิกายเถรวาทได้เข้าสู่ดินแดนประเทศไทย

หลักฐานทางโบราณคดีและศิลปกรรม ผู้ที่อ้างถึงหลักฐานทางโบราณคดี และหลักฐานศิลปกรรมมีหลายท่าน อาทิเช่น

๑. หลวงบริบาลบริภัณฑ์ [๑๘๘] เห็นว่า วัฒนธรรมอินเดียได้เข้ามามีบทบาทในประเทศไทยและประเทศใกล้เคียงตั้งแต่สมัยโบราณ เริ่มปรากฏหลักฐานตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๖ เป็นต้นมา และพระพุทธศาสนาได้เข้ามาสู่ประเทศไทยคลื่นลูกแรกสุดตั้งแต่สมัยอมราวดี (พุทธศตวรรษที่ ๗-๘) โดยอ้างถึงหลักฐานโบราณคดีเป็นพระพุทธรูปศิลปะอมราวดี ๓ องค์ ในประเทศไทย ต่อมายังได้พบศิลปะคุปตะ(พุทธศตวรรษที่ ๘-๑๑) อีกด้วย

๒. สุวรรณภูมิจากหลักฐานโบราณคดี [๑๘๙] ระบุว่า พระพุทธศาสนาจากศูนย์กลางในอินเดียใต้ได้เข้าสู่ประเทศไทยสมัยทวารวดีในราวพุทธศตวรรษที่๘-๙ มีหลักฐานเป็นประติมากรรมดินเผารูปภิกษุ ๓ องค์อุ้มบาตร และจารึกคาถา เย ธรรมา บนหัวแหวนพบที่เมืองออกแก้วประเทศเวียดนาม โดยจารึกเป็นภาษาสันสกฤต อักษรพราหมี อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๗-๘ [๑๙๐] พระพุทธรูปสำริด ปางวิตรรกะหรือแสดงธรรม สมัยอมราวดี อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๘-๙ พบที่จังหวัดนครราชสีมา [๑๙๑]

จากข้อมูลหลักฐานด้านตำนานและโบราณคดีศิลปกรรมดังกล่าว ชี้ให้เห็นว่าพระพุทธศาสนาได้เข้าสู่ประเทศไทยสมัยก่อนทวารวดีและสมัยต้นทวารวดีและเจริญตั้งมั่นสืบมา

---

[๑๘๗] ประกิต(จิตร) บัวบุศย์,ศ., **"จริงหรือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้รับคลื่นพุทธศาสนาคลื่นแรกจากพระเจ้าอโศกมหาราช",** (กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒), หน้า ๑๐๗-๑๒๔.

[๑๘๘] หลวงบริบาลบริภัณฑ์,ศ., **เรื่องโบราณคดีฯ** ,(พระนคร: รุ่งเรืองรัตน์, ๒๕๐๓) หน้า ๑๓๙-๑๔๘.

[๑๘๙] ผาสุข อินทราวุธ,ศ.ดร.,**สุวรรณภูมิจากหลักฐานโบราณคดี**, หน้า ๑๐๕-๑๑๑.

[๑๙๐] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๒๐๒.

[๑๙๑] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๒๑๙.

ถึงกระนั้นชาวพุทธไทยโดยมาก ก็ยังเชื่อว่า พระพุทธศาสนาเข้าสู่ประเทศไทยครั้งแรกเมื่อพระโสณเถระและพระอุตตรเถระพร้อมคณะ ๕ รูปได้เดินทางมาประกาศพระพุทธศาสนายังดินแดนสุวรรณภูมิ เพราะมีหลักฐานคือการขุดพบโบราณวัตถุร่วมสมัยพระเจ้าอโศกมหาราชหลายอย่าง สันนิษฐานว่าราวพ.ศ.๓๐๐[๖๒] แต่ก็ยังมีนักประวัติศาสตร์บางคนเชื่อว่า พระพุทธศาสนาเข้าสู่ประเทศไทยประมาณ พ.ศ. ๕๔๔ ถึง พ.ศ.๗๔๓

การที่ศาสตราจารย์ประกิต บัวบุศย์ เสนอไปนั้น สอดรับกับแนวคิดของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ที่ว่าพุทธศิลปะสมัยทวารวดีนั้นเริ่มตั้งแต่ พ.ศ.๕๐๐ เป็นต้นมา ต่อมาแนวคิดทั้งสองได้รับการสนับสนุนมากยิ่งขึ้น เมื่ออาจารย์ผาสุข อินทราวุธ เสนอว่าพระพุทธศาสนาเข้าสู่ทวารวดี ๒ ช่วง ช่วงแรกพระพุทธศาสนาจากศูนย์กลางในอินเดียใต้สมัยราชวงศ์สาตวาหนะราวพุทธศตวรรษที่ ๕-๘ ช่วงที่สองพระพุทธศาสนาจากศูนย์กลางที่เมืองอมราวดีและเมืองนาคารชุนโกณฑะ ราวพุทธศตวรรษที่ ๘-๙ โดยเข้ามาที่บริเวณชุมชนเมืองโบราณอู่ทอง หลักฐานคือประติมากรรมดินเผาเป็นพระภิกษุ ๓ องค์อุ้มบาตรและพระพุทธรูปนาคปรก

ผู้วิจัยเห็นด้วยกับความเชื่อตามแนวของอาจารย์ผาสุข อินทราวุธ เนื่องจากมีหลักฐานประติมากรรมเป็นเครื่องสนับสนุนให้มีน้ำหนักน่าเชื่อถือมาก สอดคล้องกับหลักฐานทางภาคใต้เป็นจารึกภาษาบาลีคาถา เย ธมฺมา สมัยทวารวดี พบที่ไทรบุรีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๘-๑๑

เส้นทางคมนาคมของคนโบราณ

ในการเดินทางติดต่อค้าขายของพ่อค้าต่างประเทศในสมัยโบราณใช้เรือเป็นส่วนมาก ชาวอินเดียที่ไปตั้งอาณานิคมที่ศรีวิชัยหรือชวาหรือจามหรือพวกเจนละรุ่นแรก ๆ ก็มาทางเรือ เพราะสะดวกปลอดภัยกว่าทางบก เพราะทางบกจะต้องผ่านป่าดงดิบ ผ่านภูเขา ได้รับความลำบากมาก [๖๓] แม้แต่สมัยที่พระภิกษุจีนจะเดินทางไปศึกษาพระพุทธศาสนาในอินเดียก็ไปได้สองทางคือทางบก ดังเช่นพระถังซำจั๋งหรือหลวงจีนเฮี่ยนจัง และทางเรือก็มีหลวงจีนอี้จิง โดยอ้อมแหลมมลายูหรืออ้อมเกาะ สุมาตราเข้าสู่มหาสมุทรอินเดีย

เส้นทางภายในที่ใช้ติดต่อกันของคนไทยด้วยกันเองก็มีหลายเส้นทาง มีผู้รวบรวมเส้นทางสมัยโบราณไว้ ๕ เส้นทางด้วยกัน คือ

---

[๖๒] สุชีพ ปุญญานุภาพ,**ประวัติศาสตร์ศาสนา**,พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเพทฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัดกิ่งจันทร์การพิมพ์, ๒๕๓๐), หน้า ๓๑๒-๓๑๓.

[๖๓] น. ณ ปากน้ำ, **ศาสนาและศิลปะในสยามประเทศและแหลมอินโดจีนสมัยโบราณ**,หน้า ๒๗.

๑.เส้นทางช่องสิงขรหรือช่องสันพร้าว เป็นทางข้ามเอกเขาตะนาวศรีเขตแดนไทยกับพม่า(ปัจจุบัน)อยู่ในตำบลเกาะหลัก อำเภอเมือง จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ เข้าในเขตพม่าเป็นทางเท้า ช่องสิงขรนี้เป็นเส้นทางสำคัญมาตั้งแต่โบราณถึงปัจจุบัน เพราะเป็นเส้นทางติดต่อค้าขายกับเมืองตะนาวศรีและเมืองมะริด

๒. เส้นทางจากแม่น้ำกระบุรี อำเภอกระบุรี จังหวัดระนอง อยู่ที่คอคอดกระ เป็นส่วนที่แคบที่สุดของแหลมมลายู สมัยโบราณเคยเป็นศูนย์กลางสำหรับเดินข้ามจากตะวันตกมาตะวันออก ผ่านทางจังหวัดชุมพร

๓. เส้นทางตะกั่วป่าข้ามมาออกอ่าวบ้านดอน จังหวัดสุราษฎร์ธานี

๔. เส้นทางจากจังหวัดกระบี่มาตามคลองท่อม ข้ามมาลงแม่น้ำตาปี และมาออกบ้านดอน จังหวัดสุราษฎร์ธานี

๕. เส้นทางจากจังหวัดตรังมายังนครศรีธรรมราช

เส้นทางทั้ง ๕ เป็นทางคมนาคมจากฝั่งทะเลตะวันตกที่จะเดินทางเข้าสู่อ่าวไทย และดินแดนลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ตลอดจนผ่านเลยไปทางตะวันออกสู่แผ่นดินแหลมอินโดจีน [๑๔] และยังมีเส้นทางเดินบกอื่นอีกที่นักเดินทางสมัยโบราณใช้กันคือจากแม่น้ำเจ้าพระยาไปสู่แม่น้ำโขง และผ่านที่ราบสูงโคราชผ่านศรีเทพไปยังท้องที่เมืองจำปาศักดิ์เป็นแหล่งกำเนิดอาณาจักรกัมพูชา[๑๕]

ขณะที่เส้นทางการติดต่อรับรูปแบบทางศิลปะนั้น ส่วนใหญ่รับรูปแบบศิลปะมาจากอินเดียผ่านมาทางพม่าตอนใต้ เข้ามาทางเมืองกาญจนบุรีและเดินทางต่อมายังเมืองคูบัวแล้วสามารถติดต่อไปยังแหล่งใกล้เคียงได้เช่นที่เมืองอู่ทองและเมืองนครปฐม เป็นต้น[๑๖]

นอกจากนี้ยังพบว่า บรรพบุรุษไทยแต่โบราณได้สร้างความเจริญขึ้นตามเส้นทางอพยพ ๔ เส้นทาง[๑๗] ได้แก่ เส้นทางสายแม่น้ำสาละวิน เส้นทางสายแม่น้ำเจ้าพระยา เส้นทางสายแม่น้ำโขง และเส้นทางริมชายฝั่งทะเล ผลจากการอพยพของคนไทยใน ๔ เส้นทางอพยพดังกล่าว

---

[๑๔] ธนิต อยู่โพธิ์, **สุวัณณภูมิ**, หน้า ๖๕-๖๖.

[๑๕] A History of South - East Asia, D.G.E. Hall, London, 1960, p. 22.อ้างถึงใน ธนิต อยู่โพธิ์, **สุวัณณภูมิ**, หน้า ๖๗.

[๑๖] สุรีรัตน์ ตั้งพรประเสริฐ, “ประติมากรรมรูปเคารพและรูปบุคคลที่บ้านคูบัว จังหวัดราชบุรี ที่มารูปแบบและแนวทางกำหนดอายุ โดยการวิเคราะห์เปรียบเทียบกับประติมากรรมจากแหล่งอื่น ๆ”, **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๓).

[๑๗] เสนีย์อนุชิต ถาวรเศรษฐ, **สยามประเทศไม่ได้เริ่มต้นที่สุโขทัย**,พิมพ์ครั้งที่ ๓,(กรุงเทพฯ: เอส.พี.เอส. พริ้นติ้ง, ๒๕๔๗),หน้า ๑๕๙-๑๖๑.

เป็นเหตุให้กำเนิดแว่นแคว้นขึ้นตามเส้นทางทั้ง ๔ แล้วพัฒนาต่อเชื่อมกันในภายหลังและค่อย ๆ เกิดกระบวนการพัฒนาก่อกำเนิดอาณาจักรไทยขึ้นมา

ชี้ให้เห็นว่าพระพุทธศาสนาได้เข้าสู่ทวารวดีตั้งแต่ยุคสุวรรณภูมิเป็นช่วงๆ ดังกล่าวข้างต้น โดยอาศัยเส้นทางทั้งทางบกและทางทะเล ทั้งทางตรงคือบริเวณที่ติดต่อทางทะเลได้คือภาคตะวันออก ภาคกลาง ภาคใต้ และทางอ้อมคือทางทะเลอันดามันและทางทะเลจีนตอนใต้โดยเฉพาะบริเวณประเทศเวียดนามและส่งต่อเข้าสู่ภาคตะวันออกเฉียงเหนืออีกด้วย

สรุปท้ายบท

จากหลักฐานข้อมูลเอกสารและโบราณคดีที่ศึกษามาพบว่า ดินแดนประเทศไทยสมัยก่อนทวารวดีและสมัยทวารวดีหรือบางทีเรียกว่าดินแดนสุวรรณภูมินั้น เป็นที่รับทราบและกล่าวขานถึงของพวกพ่อค้า นักแสวงโชคและนักบวช ว่าเป็นดินแดนแห่งความอุดมสมบูรณ์ มั่งคั่งด้วยทรัพยากรธรรมชาติต่าง ๆ มีทำเลที่เหมาะแก่การตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยสามารถติดต่อกับกลุ่มชนทั้งภายในและภายนอกได้อย่างสะดวกทั้งทางบกและทางทะเล และเป็นเป้าหมายในการเดินทางเข้ามาของพ่อค้า นักบวชและนักแสวงโชคดังกล่าวโดยมีการเดินทางแวะเวียนผ่านไปมาอย่างไม่ขาดสาย

พบหลักฐานร่องรอยความหนาแน่นของประชากรกระจายอยู่ในภาคต่าง ๆ ตามแหล่งโบราณคดีมีกระจายอยู่ทั่วไปทั้งภาคกลาง ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคเหนือ ภาคตะวันออก และภาคใต้ ทั้งยังพบว่าคนโบราณสมัยทวารวดีมีหลายเชื้อชาติ เผ่าพันธุ์และมีหลักฐานชัดเจน โดยเฉพาะสมัยทวารวดีมีหลักฐานชัดเจน ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๖ บางแห่งมีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๘-๑๐

จากการศึกษาหลักฐานข้อมูลเอกสารพบว่า ประเด็นการเข้ามาของพระพุทธศาสนามี ๒ ความเชื่อ

๑. เชื่อว่า พระพุทธศาสนาเข้าสู่ดินแดนประเทศไทยก่อนสมัยทวารวดี โดยเข้ามาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๓ - ๗ บริเวณเมืองนครปฐมโบราณและเจริญรุ่งเรืองสืบมาจนถึงปัจจุบัน

๒. เชื่อว่า พระพุทธศาสนาเข้าสู่ประเทศไทยในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๕ ตรงบริเวณภาคกลางและเจริญรุ่งเรืองสูงสุดในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๖ มีศูนย์กลางอยู่บริเวณภาคกลางเป็นแหล่งกำเนิดวัฒนธรรมทวารวดีของประเทศไทยปัจจุบันได้แก่ จังหวัดนครปฐม อู่ทอง พงตึก คูบัว ลพบุรี สิงห์บุรี อาจจัดเป็นยุคทองของสมัยทวารวดี และยังได้แพร่หลายไปทั่วบริเวณประเทศไทยปัจจุบัน

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่างหรือลุ่มแม่น้ำชี-มูล ตลอดจนบริเวณแม่น้ำโขง พบว่า พระพุทธศาสนานิกายเถรวาทแบบทวารวดีเจริญรุ่งเรืองมากในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๖

ภาคเหนือบริเวณลุ่มแม่น้ำน่านตอนล่าง รับวัฒนธรรมทวารวดีช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔ มีความสัมพันธ์กับศูนย์กลางวัฒนธรรมทวารวดีลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา

ภาคตะวันออก มีศูนย์กลางอยู่บริเวณเมืองศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี โดยบริเวณนี้สมัยโบราณสามารถติดต่อได้กับทุกภาค และติดต่อกับกลุ่มชนในเขมรและเวียดนามด้วย

ภาคใต้พบว่าอิทธิพลวัฒนธรรมทวารวดีแพร่ไปถึงก่อนที่วัฒนธรรมศรีวิชัยจะเกิดขึ้นรุ่งเรืองอยู่ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔ จึงพบร่องรอยเกี่ยวกับหลักฐานศิลปะทวารวดี เช่นที่อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี อำเภอยะรัง จังหวัดปัตตานีและอำเภอสุไหงปาดี จังหวัดนราธิวาส

ดังนั้น ดินแดนประเทศไทยสมัยทวารวดี จึงมีความเจริญรุ่งเรืองไปด้วยศิลปะวัฒนธรรมศาสนา ประเพณี พิธีกรรม และคติความเชื่อที่แนบแน่นอยู่กับพระพุทธศาสนาเป็นหลัก ตลอดจนชาวพุทธต่างมีความศรัทธาความเข้าใจและเข้าถึงพระพุทธศาสนาเป็นอย่างดีทั้งนี้เห็นได้จากร่องรอยการพบหลักฐานทางโบราณคดีที่มีอยู่เป็นจำนวนมาก ทั้งซากสถาปัตยกรรม หลักฐานด้านประติมากรรมที่เนื่องในพระพุทธศาสนาทั้งนิกายเถรวาทและอื่น ๆ

บทที่ ๓ :

อิทธิพลและการแพร่หลายของพระพุทธศาสนาในสมัยทวารวดี

ในบทที่ ๒ ผู้วิจัยกล่าวว่า "จากหลักฐานตามตำนานพระพุทธศาสนาได้เข้ามาสู่ดินแดนประเทศไทยตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๓ เป็นอย่างน้อย แต่จากหลักฐานทางศิลปกรรมที่เกี่ยวข้องกับศาสนามีการค้นพบแล้วมีอายุเก่าแก่สุดประมาณพุทธศตวรรษที่ ๖-๗ หรือ ๘-๙ และมาชัดเจนมากที่สุดในสมัยทวารวดีราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ เป็นต้นมา" นั้น ได้ก่อให้เกิดความเจริญรุ่งเรืองด้านจิตใจ วัฒนธรรม อย่างมาก ทั้งด้านสถาปัตยกรรมและประติมากรรมที่ทรงคุณค่าโดยเฉพาะสมัยทวารวดี ปรากฏร่องรอยอยู่ทั่วทุกภูมิภาคของประเทศไทย จนกระทั่งได้กลายเป็นแบบแผนประเพณีอิทธิพลส่งต่อให้กับสุโขทัยและสมัยต่อมา ในบทนี้จะกล่าวถึงหลักฐานทางโบราณคดี ศิลปกรรมทางพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้อง โดยเฉพาะหลักฐานด้านสถาปัตยกรรม ประติมากรรม และจารึกเนื่องในพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดี

๓.๑ หลักฐานด้านสถาปัตยกรรม

จากการพบศิลปะรูปแบบต่าง ๆ ที่แพร่หลายอยู่ตามภูมิภาคต่าง ๆ ของประเทศไทยนั้น สถาปัตยกรรมสมัยทวารวดีพบทั้งอาคารสถานและสถูปเจดีย์ แต่มีสภาพไม่สมบูรณ์เหลือเพียงบางส่วนที่สามารถศึกษาได้ เป็นอาคารสถานที่มักก่อด้วยอิฐล้วน โดยเรียงอิฐให้ด้านยาวกับด้านสกัดอยู่ในแนวเดียวกัน ใช้ดินเป็นตัวประสาน ทับหลังและธรณีประตูทำด้วยศิลา นิยมประดับอาคารด้วยประติมากรรมปูนปั้นและดินเผาที่ทำเป็นรูปต่าง ๆ เครื่องบนของอาคารนั้นไม่อาจทราบรูปทรงที่แท้จริง นอกจากสันนิษฐานจากส่วนที่เหลือ เปรียบเทียบกับศาสนสถานของอินเดียในสมัยคุปตะ พุทธศตวรรษที่ ๙-๑๑ พอประมวลได้ว่า "มีผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ฐานยกสูง ตรงกลางเป็นสถูปใหญ่ รอบสถูปมีมุขยื่นออกมา มีซุ้มสำหรับประดิษฐานพระพุทธรูปขนาดใหญ่สี่ทิศ มีบันไดทอดลงมาทั้งสี่ด้าน" [๑]

---

[๑] กรมศิลปากร, **หนังสือเผยแพร่ศิลปวัฒนธรรมเนื่องในโอกาสเปิดศูนย์วัฒนธรรมแห่งประเทศไทย,**(กรุงเทพฯ: วิคตอรี่เพาเวอร์พอยท์, ๒๕๓๐), หน้า ๓๔.

ประเภทศาสนสถาน

สถาปัตยกรรมสมัยทวารวดีสามารถแยกได้ ๒ ประเภท [๒] คือ

๑.ศาสนสถานกลางแจ้ง พบอยู่ทั่วไปทุกเมืองในสมัยทวารวดี หลักฐานโบราณคดีที่เหลือคือซากเจดีย์พบส่วนใหญ่จะมีผังเป็นสี่เหลี่ยมจัตุรัสกับซากวิหารหรืออาคาร มีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า

๒. ศาสนสถานที่อยู่ในถ้ำ โบราณสถานที่อยู่ตามถ้ำต่าง ๆ นั้น สามารถย้อนศึกษาประวัติศาสตร์ขึ้นไปถึงสมัยที่มนุษย์ยังอาศัยถ้ำอยู่ได้ ภายหลังจึงได้พัฒนาที่อยู่อาศัยและเคลื่อนย้ายออกจากถ้ำโดยมาอาศัยอยู่ตามที่ราบลุ่มต่าง ๆ

สมัยทวารวดีมีการใช้ถ้ำเป็นศาสนสถานหลายแห่ง เช่นที่บริเวณเขางู จังหวัดราชบุรี ถ้ำพระโพธิสัตว์ ตำบลทับกวาง อำเภอแก่งคอย จังหวัดสระบุรี ถ้ำฌมอรัตน์ เมืองศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ ตลอดจนในภาคใต้ เช่นที่ถ้ำคูหาสวรรค์ อำเภอกาญจนดิษฐ์ จังหวัดสุราษฎร์ธานี

เหตุผลในการใช้ถ้ำเป็นศาสนสถานนั้นอาจารย์ศักดิ์ชัย สายสิงห์ สันนิษฐานไว้ ๓ ประการ [๓] กล่าวคือ

๑.เป็นเรื่องธรรมชาติที่ต้องการที่อยู่อาศัยโดยไม่ต้องสร้าง เพียงแต่ดัดแปลงและสร้างอาคารหรือรูปเคารพไว้ภายในเท่านั้น ก็สามารถใช้เป็นศาสนสถานได้เลย

๒.อาจเป็นวัฒนธรรมที่สืบทอดมาจากสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายที่ส่วนหนึ่งของคนกลุ่มนี้ยังมีการทำพิธีกรรมต่าง ๆ ในถ้ำอยู่ เช่นตัวอย่างจากภาพเขียนสีที่ผนังถ้ำดังกล่าวแล้ว ต่อมาเมื่อรับพระพุทธศาสนาเข้ามาจึงได้ใช้ถ้ำและสร้างรูปเคารพขึ้นมาแทน

๓. สมัยทวารวดีคงรับคติการใช้ถ้ำเป็นศาสนสถานมาจากอินเดีย เรียกว่าเจติยสถาน คือศาสนสถานที่เจาะเข้าไปในภูเขาหรือดัดแปลงถ้ำให้เป็นศาสนสถาน พบมาแล้วตั้งแต่สมัยอินเดียโบราณ (พุทธศตวรรษที่ ๓-๖) ที่พบเป็นจำนวนมากและเป็นที่รู้จักกันโดยทั่วไปคือถ้ำในสมัยคุปตะ เช่นที่ถ้ำอชันตา (Ajanta) ถ้ำเอลโลรา (Ellola) เป็นต้น

นอกจากนี้ผู้วิจัยยังพบว่าถ้ำเป็นสถานที่ที่เหมาะแก่ผู้ปฏิบัติธรรมและปฏิบัติศาสนกิจอื่นด้วย เพราะถ้ำมีความร่มรื่นและสงบเย็น

---

[๒] ศักดิ์ชัย สายสิงห์,ผศ.ดร., **ศิลปะทวารวดี : วัฒนธรรมพุทธศาสนายุคแรกเริ่มในดินแดนไทย,** หน้า ๑๐๘.

[๓] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๑๐๘-๑๐๙.

ศิลปะถ้ำในสมัยทวารวดี

เรื่องอิทธิพลการใช้ถ้ำเป็นที่อยู่อาศัยนี้มีในพุทธบัญญัตติที่ให้พระภิกษุใช้เป็นที่อยู่จำพรรษาได้ จึงได้พบถ้ำต่าง ๆ ในประเทศไทยที่เคยใช้เป็นที่อยู่ของพระสงฆ์จำนวนมาก งานช่างในศาสนาถือเป็นงานศิลปะที่มีคุณค่า มีความหมายต่อวิถีชีวิต และแนวคิดของคนในอดีตมาสู่คนรุ่นปัจจุบัน มักสร้างขึ้นจากความเชื่อและความศรัทธาที่มนุษย์มีต่อศาสนาและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ตนนับถือ ในประเทศไทย มีการค้นพบอิทธิพลเรื่องถ้ำที่ใช้เป็นศาสนสถานในพระพุทธศาสนาโดยเฉพาะศิลปะสมัยทวารวดี เป็นเครื่องยืนยันถึงความเจริญรุ่งเรืองและแพร่หลายของพระพุทธศาสนาได้เป็นอย่างดี ในที่นี้จะขอกล่าวถึงเพียงบางส่วนเท่านั้น คือ

ถ้ำงามหรือถ้ำพระโพธิสัตว์[๔] อำเภอแก่งคอย จังหวัดสระบุรี มีภาพใหญ่สลักอยู่บนผนังถ้ำทางด้านซ้ายใกล้กับปากถ้ำ ลักษณะเป็นภาพนูนต่ำพระพุทธรูปทรงแสดงปางประทานธรรมประทับนั่งห้อยพระบาทอยู่บนบัลลังก์ ครองจีวรด้วยการยึดชายจีวรไว้ด้านซ้าย พระพุทธรูปเทวรูปพระอิศวรและพระนารายณ์ในถ้ำพระโพธิสัตว์ อาจจัดอยู่ในศิลปะทวารวดีได้อย่างแท้จริง

ถ้ำฤาษี บริเวณเขางู จังหวัดราชบุรี[๕] มีภาพพระพุทธรูปปางแสดงธรรม ประทับนั่งห้อยพระบาทแบบยุโรป เป็นภาพสลักนูนต่ำขนาดใหญ่บนผนังถ้ำ ลักษณะเดียวกันกับพระพุทธรูปใหญ่พบที่วัดพระเมรุ จังหวัดนครปฐม ใต้พระบาทของพระพุทธรูป มีจารึกว่า “ปุญกรมชระ ศรีสมาธิคุปตะ” หมายถึง พระศรีสมาธิคุปตะผู้มีบุญอันประเสริฐ สันนิษฐานว่า หมายถึงชื่อพระภิกษุที่พำนักอยู่ ณ ที่แห่งนี้เป็นผู้สร้างพระพุทธรูปขึ้น และจารึกเป็นอักษรปัลลวะตอนปลาย ภาษาสันสกฤต อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ อาจารย์ศักดิ์ชัย สายสิงห์ วิเคราะห์รูปแบบศิลปะว่าพระพุทธรูปองค์นี้มีพระพักตร์ที่เป็นแบบพื้นเมืองอย่างแท้จริง อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔

ถ้ำฉมอรัตน์ เมืองศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์[๖] มีภาพสลักที่สำคัญแห่งหนึ่งเมื่อเทียบกับภาพสลักที่ถ้ำพระโพธิสัตว์และที่บริเวณเขางู จังหวัดราชบุรี ลักษณะของถ้ำฉมอรัตน์เป็นคูหาธรรมชาติมีห้องเดียว ปากถ้ำกว้าง ๔.๖ เมตร กว้าง ๒๐ เมตร บริเวณกึ่งกลางคูหามีแท่งหินปูนธรรมชาติขนาดใหญ่ตั้งอยู่สามารถเดินรอบได้ ที่แท่งหินนี้มีงานประติมากรรมสลักอยู่โดยรอบ คือ

---

[๔] ดูรายละเอียดใน สุภัทรดิศ ดิศกุล, ม.จ.,“ความรู้เพิ่มเติมเกี่ยวกับถ้ำพระโพธิสัตว์ อำเภอแก่งคอย จังหวัดสระบุรี”, **เมืองโบราณ**, ปีที่ ๒๐ ฉบับที่ ๔ (ตุลาคม-ธันวาคม ๒๕๓๗), หน้า ๕๗-๖๒.

[๕] ศักดิ์ชัย สายสิงห์,รศ.ดร., **ศิลปะทวารวดี: วัฒนธรรมพุทธศาสนายุคแรกเริ่มในดินแดนไทย**, หน้า ๑๙๙.

๖ **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๒๓๓-๒๓๔.

มีพระพุทธรูปยืนปางแสดงธรรมสองพระหัตถ์ขนาดใหญ่สุดสูง ๒.๕ เมตร เป็นองค์ประธาน ด้านข้างทั้งสอง มีพระพุทธรูปยืนขนาดเล็กประกอบอยู่ด้านขวาขององค์ประธาน มีร่องรอยพระพุทธรูปยืน สูง ๑.๕ เมตร ถูกสกัดทำลายไปเหลือเฉพาะชายจีวรบางส่วน ด้านซ้ายเป็นพระพุทธรูปยืน ส่วนเศียรและองค์พระถูกทำลาย สูงประมาณ ๑.๔๕ เมตร

พระพุทธรูปปางสมาธิสูงประมาณ ๖๐ เซนติเมตร ด้านขวาพระพุทธรูปประกอบด้วยเสาตั้งธรรมจักรเบื้องซ้ายเป็นสถูปทรงระฆัง การทำพระพุทธรูปปางสมาธิอยู่ท่ามกลางเสาตั้งธรรมจักรและสถูปอย่างนี้พบทั่วไปในวัฒนธรรมทวารวดีภาคกลาง ที่ใกล้เคียงที่สุดคือพระพิมพ์ที่เมืองคูบัว จังหวัดราชบุรี

สรุปว่าพระพุทธศาสนามีความเจริญรุ่งเรือง เป็นไปอย่างธรรมชาติและอาศัยความศรัทธาชาวพุทธบริษัท เห็นได้จากศิลปะอาศัยธรรมชาติและด้วยฝีมือช่างต่าง ๆ ที่สร้างขึ้นด้วยศรัทธาในพระพุทธศาสนาเพื่อถวายเป็นพุทธบูชา และเป็นการสืบทอดพระพุทธศาสนาอีกด้วย การที่ช่างและผู้ศรัทธาจะสร้างศิลปะทางศาสนาขึ้นได้นั้น ต้องนับว่าการช่างฝีมือมีความเจริญรุ่งเรืองทั้งต้องอาศัยศรัทธาที่แรงกล้าจึงจะสามารถสร้างสรรค์ผลงานให้ออกมาอย่างเป็นอมตะได้ ชี้ให้เห็นว่าทั้งหมดนี้เป็นร่องรอยแห่งความเจริญรุ่งเรืองของพระพุทธศาสนาในจิตใจของชาวพุทธอย่างแท้จริงและลึกซึ้ง

รูปแบบของสถาปัตยกรรม

งานด้านสถาปัตยกรรมที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนานั้น ถือเป็นหลักฐานสำคัญที่แสดงให้เห็นถึงความเจริญรุ่งเรืองของงานช่าง และชี้ให้เห็นถึงความเคารพเลื่อมใสของประชาชนที่มีต่อพระพุทธศาสนาในสมัยนั้น ๆ ได้เป็นอย่างดีอีกงานหนึ่ง

รูปแบบและผังเจดีย์สมัยทวารวดี[๗] นิยมสร้างมีฐานล่างสุดเรียกว่าฐานเขียงหรือฐานหน้ากระดาน เกือบทั้งหมดจะอยู่ในผังสี่เหลี่ยมจัตุรัส ความแตกต่างของรูปแบบจะอยู่ที่ฐานชั้นถัดขึ้นมา จะประกอบด้วยชุดฐานที่มีลักษณะคล้ายกับกลีบบัวและลูกแก้ว ผสมกันจนเกิดเป็นลักษณะโค้งมน เรียกว่าฐานบัววลัย เป็นลักษณะเฉพาะของฐานเจดีย์สมัยทวารวดี เจดีย์สมัยทวารวดีมี

---

[๗] ศักดิ์ชัย สายสิงห์,รศ.ดร., **ศิลปะทวารวดี: วัฒนธรรมพุทธศาสนายุคแรกเริ่มในดินแดนไทย**, หน้า ๑๑๑.

ลักษณะพิเศษเป็นเอกลักษณ์ของตน ๒ ประการ [๘] คือความนิยมการมีฐานบัววลัย และการทำฐานที่นิยมการยกเก็จหรือยกกระเปาะอย่างมาก เพราะจะทำให้ผนังอาคารเกิดเป็นช่อง ทำให้เกิดความสวยงามและคงมีวัตถุประสงค์เพื่อการประดับงานประติมากรรมด้วย

รูปทรงของเจดีย์สมัยทวารวดี

เจดีย์เป็นสถาปัตยกรรมขนาดใหญ่ที่ชาวพุทธนิยมสร้างขึ้น เพื่อเป็นเครื่องแสดงออกถึงศรัทธาและความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา การที่จะสร้างเจดีย์ต่าง ๆ ได้ ผู้สร้างและชุมชนนั้นต้องมีความสามัคคีเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกันมีศรัทธาอย่างมากจึงจะสร้างขึ้นได้เพราะถือว่าเป็นผลงานของกลุ่มชนในบริเวณนั้นได้อย่างดี

องค์ประกอบที่สำคัญของเจดีย์ [๙] คือส่วนฐานหน้ากระดานหรือฐานเขียงอยู่ล่างสุดและจะยกระดับค่อนข้างสูง ส่วนนี้นิยมทำเป็นท้องไม้ขยายสูง และแบ่งเป็นช่อง ๆ เพื่อใช้ประดับประติมากรรมดินเผาหรือปูนปั้นจำพวกคนแคระ ช้างหรือสิงห์แบก เหนือขึ้นไปมีลักษณะคล้ายฐานคว่ำและโค้งมนคล้ายลูกแก้วเรียกว่าฐานบัววลัย ถือเป็นรูปแบบเฉพาะของเจดีย์สมัยทวารวดีอย่างหนึ่ง เหนือชั้นบัววลัยเป็นฐานที่ซ้อนกันเป็นชั้น ๆ เว้นพื้นที่เป็นท้องไม้ และแบ่งเป็นช่อง ๆ สำหรับประดับงานประติมากรรมเช่นเดียวกัน และเหนือส่วนท้องไม้บางแห่งอาจมีลักษณะคล้ายกับฐานบัวหงายแต่ไม่ใช่เพราะสมัยทวารวดียังไม่รู้จักระเบียบของฐานบัวคว่ำ-บัวหงายเช่นเจดีย์ในสมัยหลัง

สถูปสมัยทวารวดี ๒ แบบ

สถูปเจดีย์ของทวารวดีที่พบส่วนใหญ่มี ๒ แบบ คือ **แบบแรก** เป็นฐานรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส องค์ระฆังทรงโอคว่ำ ส่วนยอดเหนือรัตนบัลลังก์ มีลักษณะยาวเรียว **แบบที่สอง** มีฐานเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสเช่นกัน แต่องค์ระฆังเป็นรูปบาตรคว่ำ ปล้องไฉนเป็นแผ่นกลมแบน วางซ้อนทับกันขึ้นไปคล้ายฉัตร ปลียอดเป็นรูปดอกบัวตูม

ทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือเช่นที่เมืองฟ้าแดดสงยาง สถาปัตยกรรมมีลักษณะเดียวกันคืออาคารสถานมีผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า บางแห่งก่อด้วยศิลาแลง มีใบเสมาปักตามทิศ

---

[๘] ศักดิ์ชัย สายสิงห์,รศ.ดร.**ศิลปะทวารวดี : วัฒนธรรมพุทธศาสนายุคแรกเริ่มในดินแดนไทย**, หน้า ๑๑๒.

[๙] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๑๑๓.

โดยรอบ ส่วนสถูปเจดีย์นั้น ส่วนใหญ่มีฐานเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส มีบันไดขึ้นสี่ด้าน ถ้ามีด้านเดียว อีกสามด้านจะเป็นมุขยื่นออกมาในระดับเดียวกัน ก่อด้วยอิฐขนาดใหญ่ไม่สอปูน ฐานเจดีย์ตกแต่งด้วยประติมากรรมปูนปั้นเป็นภาพเล่าเรื่อง [๑๐]

สถูปจำลองหรือเจดีย์จำลองสมัยทวารวดีนิยมทำด้วยศิลา มีลักษณะที่สำคัญคือเป็นเจดีย์ศิลาองค์ใหญ่สลักลอยตัวองค์ระฆังมีรูปร่างเป็นทรงหม้อกลมคว่ำ มีจารึก ส่วนยอดทำเป็นแผ่นกลม ๆวางซ้อนกันลดหลั่นขึ้นไปหลายชั้นบนยอดสุดมีลูกแก้ว[๑๑] อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓ [๑๒]

กำเนิดและพัฒนาการเกี่ยวกับความเชื่อเรื่องเจดีย์

เจดีย์ หมายถึง สิ่งที่ก่อขึ้นเพื่อเป็นที่เคารพบูชาหรือสิ่งที่ใช้เตือนใจให้ระลึกถึง ในทางศาสนาก็หมายเอาสถานที่หรือสิ่งที่เคารพบูชาเนื่องด้วยพระพุทธเจ้า หรือพระพุทธศาสนา เรียกเต็ม ๆ ว่าสัมมาสัมพุทธเจดีย์หรือพุทธเจดีย์มี ๔ ประเภท [๑๓] คือ

๑. ธาตุเจดีย์ คือ เจดีย์บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ

๒.บริโภคเจดีย์หมายถึงสิ่งหรือสถานที่ที่พระพุทธเจ้าเคยทรงใช้สอยอย่างแคบ หมายถึงต้นโพธิ์ อย่างกว้างหมายถึงสังเวชนียสถาน ๔ ตำบลตลอดจนสิ่งทั้งปวงที่พระพุทธเจ้าเคยทรงบริโภค เช่น บาตร จีวร และบริขารอื่น ๆ เป็นต้น

๓. ธรรมเจดีย์ คือ เจดีย์บรรจุพระธรรม เช่น บรรจุใบลานจารึกพุทธพจน์แสดงหลักปฏิจจสมุปบาท เป็นต้น

---

[๑๐] ผาสุข อินทราวุธ, **รายงานการขุดค้นเมืองโบราณฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์**, (ม.ป.ท: ม.ป.ป.), หน้า ๕๐.

[๑๑] กรมศิลปากร,**ศิลปะในประเทศไทย**,(มูลนิธิเอเชียจัดพิมพ์เนื่องในการจัดแสดงศิลปวัตถุจากสหรัฐอเมริกาและญี่ปุ่น,๒๕๐๖), หน้า๔๔.

[๑๒] นิติพันธ์ ศิริทรัพย์, “พระพิมพ์ดินเผาทวารวดีที่นครปฐม”, **วิทยานิพนธ์ศิลปะศาสตรมหาบัณฑิต,** (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๖), หน้า ๑๕๑.

[๑๓] สารตฺถ.ฏีกา.(บาลี) ๑/๒๑๔,ขุ.ขุ.อ.(บาลี)๑๙๗., พระธรรมปิฎก(ป.อ.ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม,** พิมพ์ครั้งที่๑๑,(กรุงเทพฯ: บริษัทสหธรรมิก จำกัด ๒๕๔๕), หน้า ๑๑๔-๑๑๕., สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพฯ, **ตำนานพุทธเจดีย์, หน้า** ๑-๑๒. ทรงอธิบายว่า **ธาตุเจดีย์** มีความเชื่อมาในสมัยพุทธกาล, **บริโภคเจดีย์** แรก ๆ ได้แก่สังเวชนียสถาน ๔ ตำบล ถ้ารวมกับสถูปเถ้าถ่านและสถูปทะนานตวงก็เป็น ๖, **ธรรมเจดีย์** กำเนิดจากมีพุทธดำรัสให้มีธรรมแทนพระองค์ ส่วนมากนิยมเลือกคาถา เย ธมฺมา, **อุทเทสิกเจดีย์** ไม่กำหนดว่าจะเป็นอะไร เพียงแต่มีศรัทธาทำอุทิศต่อพระพุทธเจ้า เช่น พระแท่น เป็นต้น

๔. อุทเทสิกเจดีย์ คือ เจดีย์ที่สร้างอุทิศพระพุทธเจ้า ได้แก่ พระพุทธรูป

ความเชื่อหรือแนวคิดเกี่ยวกับการสร้างเจดีย์นั้น ได้อิทธิพลมาจากพระพุทธศาสนานิกายเจติยะซึ่งเป็นนิกายที่เกิดขึ้นหลังการทำสังคายนาครั้งที่ ๒ มีหลักคำสอนที่สำคัญเหมือนกับนิกายมหาสังฆิกะ[๑๔] โดยเฉพาะ ๒ ข้อแรกคือ (๑) การสร้าง การประดับแต่ง และการบูชาพระเจดีย์เป็นบุญกุศลอันยิ่งใหญ่ (๒)การถวายดอกไม้ เครื่องประดับตกแต่งเป็นต้นแก่พระเจดีย์ ถือเป็นการได้รับบุญกุศลอันใหญ่หลวง

สอดคล้องกับความคิดเรื่องการบูชาพระสถูปเจดีย์ในนิกายธรรมคุปต์ว่า สังฆทานมีผลมากกว่าทานอื่น แต่การบูชาพระเจดีย์มีผลมากกว่าสังฆทาน [๑๕] ก่อให้เกิดความนิยมในการสร้างพระสถูปเจดีย์บรรจุพระบรมธาตุขึ้นเพื่อให้ประชาชนได้กราบไหว้บูชาในสมัยต่อ ๆ มา

อิทธิพลจากแนวคิดดังกล่าว จึงเกิดความนิยมในการสร้างเจดีย์ในประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนาไม่เฉพาะประเทศไทยเท่านั้น กล่าวได้ว่าประเพณีของชาวพุทธในประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนาเมื่อมีโอกาส และฐานะมักจะนิยมพากันสร้างสถูปเจดีย์ไว้ เพื่อถวายเป็นพุทธบูชาเพื่ออุทิศส่วนกุศลและเพื่อสร้างบารมี ถือได้ว่ามาจากอิทธิพลชาดกในพระพุทธศาสนาเถรวาทโดยเฉพาะคัมภีร์พุทธวงศ์ จริยาปิฎก ซึ่งเป็นพุทธจริยาที่เป็นเหตุให้ได้ตรัสรู้พระสัมมาสัมโพธิญาณ

เจดีย์สำคัญในประเทศไทย

เนื่องจากเจดีย์เป็นหลักฐานโบราณคดีทั้งโบราณสถานและโบราณวัตถุ ที่พบบริเวณต่าง ๆ สะท้อนให้เห็นว่าได้สร้างหรือทำอะไรขึ้นเพื่ออะไรเป็นต้น ตลอดจนเป็นเครื่องชี้ให้เห็นร่องรอยการอยู่อาศัยของชุมชน สังคม วัฒนธรรมประเพณีและศาสนาได้อย่างชัดเจน โดยเฉพาะเจดีย์เป็นโบราณสถานสำคัญ ที่บ่งบอกถึงความเจริญรุ่งเรืองของพระพุทธศาสนาและผู้คนในสมัยทวารวดีได้เป็นอย่างดี

การค้นพบซากโบราณสถานเจดีย์ในภาคต่าง ๆ ของประเทศไทยจำนวนมาก พบว่ามีทั้งที่ปรากฏแต่ซากและมีเค้าโครงหลงเหลืออยู่ บางแห่งเหลืออยู่แต่เพียงเนินดินเป็นต้น ในที่นี้จะกล่าวเฉพาะเจดีย์ที่สำคัญในภาคกลาง ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคตะวันออกและ ภาคเหนือเป็นลำดับไป

---

[๑๔] พระอุดรคณาธิการ(ชวินทร์ สระคำ), **ประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในอินเดีย**, หน้า ๒๗๑-๒๙๐.

[๑๕] เสถียร โพธินันทะ,**ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา** ฉบับมุขปาฐะ เล่ม ๑ ,หน้า ๗๕.

เจดีย์ในภาคกลาง

เจดีย์ในพระพุทธศาสนาถูกสร้างด้วยแรงศรัทธาและความเคารพ แสดงให้เห็นว่าถ้าบ้านเมืองมีความเจริญรุ่งเรือง ประชาชนมั่งคั่งและมีศรัทธามากก็มักสร้างเจดีย์ที่มีขนาดใหญ่สวยงามและมีความมั่นคงถาวร บริเวณภาคกลางมีการค้นพบซากเจดีย์ในหลายพื้นที่โดยเฉพาะบริเวณที่พบมากได้แก่ เมืองโบราณอู่ทอง เมืองนครโบราณปฐม เป็นต้น

เมืองโบราณอู่ทอง สุพรรณบุรี พบซากโบราณสถานเจดีย์สมัยทวารวดีจำนวนมาก ลักษณะเป็นฐานเจดีย์รูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสมีมุข บนฐานแต่ละด้านนิยมประดับด้วยพระพุทธรูปและเทวรูปขนาดต่าง ๆ กันประทับนั่งอยู่ภายในซุ้ม โดยสรุปมี ๓ ขนาด [๑๖] ดังนี้

ขนาดใหญ่ มีลักษณะเป็นเจดีย์รูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ยาวด้านละ ๒๐-๓๖.๕๐ เมตร

ขนาดกลาง มีลักษณะเป็นฐานเจดีย์รูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส กว้างด้านละ ๑๐-๑๖.๖๐ เมตร

ขนาดเล็ก มีลักษณะเป็นฐานเจดีย์รูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส กว้างยาวด้านละ ๑.๕๐-๕ เมตร

จากหลักฐานทางโบราณคดีเกี่ยวกับร่องรอยของเจดีย์ที่พบจำนวนมากดังกล่าว เป็นเครื่องยืนยันและชี้ให้เห็นว่าบริเวณเมืองอู่ทองโบราณนั้น เคยเป็นบ้านเมืองที่มีความเจริญรุ่งเรือง เป็นศูนย์กลางทางวัฒนธรรมทวารวดีในระยะแรกได้อย่างชัดเจน นำไปสู่ข้อสรุปที่ว่า บริเวณเมืองอู่ทองโบราณมีการอยู่อาศัยมาแล้วอย่างหนาแน่นในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๙-๑๑

เมืองโบราณนครปฐมเป็นเมืองสำคัญในสมัยทวารวดี นักวิชาการส่วนใหญ่ลงความเห็นว่าน่าจะเป็นเมืองหลวงของทวารวดีเพราะพบหลักฐานด้านศิลปกรรมเนื่องในพุทธศาสนาจำนวนมากและมีรูปแบบที่งดงามกว่าที่เคยพบในเมืองโบราณสมัยทวารวดีแห่งอื่น ๆ

จากหลักฐานด้านโบราณคดีที่ปรากฏในเมืองนครปฐมโบราณ นำไปสู่ข้อสรุปว่าเมืองโบราณนครปฐมเจริญรุ่งเรืองขึ้นในสมัยทวารวดี มีบทบาทเป็นเมืองหลวงและเมืองท่าที่สำคัญของรัฐทวารวดีในยุคหลัง(พุทธศตวรรษที่๑๒-๑๖) ขณะที่เมืองอู่ทองโบราณ มีบทบาทเป็นเมืองหลวงและเมืองท่าสำคัญของรัฐทวารวดีในยุคแรก(พุทธศตวรรษที่ ๙-๑๑)[๑๗] เนื่องจากเมืองนครปฐมเคยเป็นที่อยู่อาศัยของมนุษย์มาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย และสมัยประวัติศาสตร์

---

[๑๖] ดูรายละเอียดใน สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ ๒ สุพรรณบุรี กรมศิลปากร,**โบราณคดีเมืองอู่ทอง**, หน้า ๓๐-๕๓.

[๑๗] ผาสุข อินทราวุธ, **สุวรรณภูมิ จากหลักฐานโบราณคดี**,หน้า ๑๑๖.

ตอนต้นในสมัยทวารวดี โดยเฉพาะสมัยทวารวดี จึงพบโบราณวัตถุและศิลปวัตถุที่สำคัญที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนากล่าวคือเจดีย์ [๑๘]

เจดีย์สำคัญ บริเวณเมืองโบราณนครปฐมได้พบโบราณสถานสิ่งก่อสร้างที่มีสำคัญทางประวัติศาสตร์โดยเฉพาะโบราณสถานสมัยทวารวดีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๖ จำนวนมาก โดยเฉพาะเจดีย์ที่มีขนาดใหญ่ ได้แก่

๑. **เจดีย์วัดพระเมรุ** มีอายุอยู่ในช่วงทวารวดีราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๖ เป็นศิลปะแบบทวารวดี [๑๙] มีอายุร่วมสมัยกับพระธมหรือพระปฐมเจดีย์ คือสร้างราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒(หรือหลังพ.ศ.๑๑๐๐) เพราะมีสถูปเจดีย์ขนาดใหญ่ ที่สำคัญคือมีร่องรอยที่ตั้งพระพุทธรูปขนาดใหญ่ประจำทิศรวม ๔ องค์[๒๐]

๒.**พระประโทนเจดีย์** เดิมบริเวณพระประโทนเจดีย์เป็นเนินโบราณสถานขนาดใหญ่ สูงประมาณ ๕๐ เมตร เส้นผ่าศูนย์กลางเนินประมาณ ๖๐ เมตรมีอายุร่วมสมัยกับจุลประโทนเจดีย์ วัดพระเมรุและพระปฐมเจดีย์ พระประโทนเจดีย์ตั้งอยู่กลางเมืองโบราณนครปฐม แสดงให้เห็นความสำคัญของพระเจดีย์พระประโทนอย่างมาก [๒๑]

๓. **เจดีย์จุลประโทน** บริเวณของเจดีย์เดิมเรียกว่าเนินหิน เพราะมีซากเนินอิฐหินกระจายอยู่ทั่วไปมีผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสวางตัวอยู่ในแนวแกนทิศตะวันออกเฉียงเหนือ-ตะวันตกเฉียงใต้ เป็นเจดีย์ก่อด้วยอิฐ จากการขุดแต่งพบว่าองค์เจดีย์มีการก่อสร้างและบูรณะถึง ๓ ครั้ง [๒๒]

ผลการขุดค้นบริเวณเจดีย์จุลประโทนพบว่ามีการมีการก่อสร้างในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ในยุคที่วัฒนธรรมทวารวดีกำลังเจริญรุ่งเรือง และมีการบูรณะในสมัยต่อมาอีกสองครั้งคือในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔ และอีกครั้งหนึ่งบูรณะในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๕

---

[๑๘] คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุฯ,**วัฒนธรรม พัฒนาการ ทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์ และภูมิปัญญา จังหวัดนครปฐม,** (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๔๔), หน้า๕๔-๖๐.

[๑๙] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๕๘.

[๒๐] ดูรายละเอียดใน สุจิตต์ วงศ์เทศ, **พระปฐมเจดีย์ไม่ใช่เจดีย์แห่งแรกแต่เป็นมหาธาตุหลวงยุคทวารวดี**,(กรุงเทพฯ: บริษัทพิฆเณศ พริ้นท์ติ้ง เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๔๕),หน้า ๑๔๖.

[๒๑] คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุฯ, **วัฒนธรรม พัฒนาการ ทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์ และภูมิปัญญา จังหวัดนครปฐม**,หน้า ๕๘-๕๙.

[๒๒] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๕๙-๖๑.

๔. **พระปฐมเจดีย์** องค์ดั้งเดิมที่ถูกครอบอยู่ภายในองค์ปัจจุบัน สันนิษฐานว่าสร้างขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ หรือหลัง พ.ศ.๑๑๐๐ [๒๓] สมัยสุโขทัยเรียกว่า พระมหาธาตุหลวงบ้างมหาธาตุหรือพระธาตุหลวงบ้าง หมายถึง สถูปเจดีย์ที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้าและยังถือเป็นคติสืบมาเป็นเจดีย์พระธาตุจนถึงปัจจุบัน [๒๔]

เจดีย์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

จังหวัดนครราชสีมาเปรียบเสมือนเป็นประตูสู่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เพราะมีสถานที่ตั้งที่เป็นศูนย์กลาง จุดเชื่อม ประตูสู่อีสานและอินโดจีน [๒๕] แม้จะมีพื้นที่กว้างใหญ่ก็ตามแต่มีศิลปะสถาปัตยกรรมหลงเหลืออยู่ให้ศึกษาน้อยมากโดยเฉพาะที่เป็นเจดีย์ขนาดใหญ่ พบเพียงซากเนินดินและซากของพระอุโบสถ

๑. **สถูปเจดีย์ที่เมืองเสมา** อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา พบหลายแห่ง ฐานและชิ้นส่วนพระพุทธรูปสมัยทวารวดี และเสมาหินต่าง ๆ แบบทวารวดี ชี้ให้เห็นว่าเป็นชุมชนที่นับถือพระพุทธศาสนามาตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓ แล้ว[๒๖]

๒.**โบราณสถานอุ่มญาคู** บ้านสระ ตำบลคันธารราษฎร์ เขตเมืองโบราณกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม เป็นอาคารก่อด้วยอิฐ รูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ด้านหลังก่อเป็นแท่นยกพื้นคล้ายฐานชุกชีแต่มีสภาพพังทลายมาก ด้านข้างมีใบเสมาปักอยู่ ลักษณะเหมือนเป็นอุโบสถโบราณ สันนิษฐานว่าโบราณสถานอุ่มญาคู สร้างขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔- ๑๖ ศิลปะสมัยทวารวดี [๒๗]

กล่าวได้ว่า การพบซากอาคารสถานสมัยทวารวดีในภาคตะวันออกเฉียงเหนือสันนิษฐานว่าเป็นสถูปหรือเจดีย์ โดยส่วนมากจะมีฐานอยู่ในผังสี่เหลี่ยมจัตุรัส มีขนาดไม่ใหญ่มาก

---

[๒๓] ดูรายละเอียดใน สุจิตต์ วงศ์เทศ, **พระปฐมเจดีย์ไม่ใช่เจดีย์แห่งแรกแต่เป็นมหาธาตุหลวงยุคทวารวดี**, หน้า ๔๙.

[๒๔] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๑๘๐.

[๒๕] คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุฯ,**วัฒนธรรม พัฒนาการ ทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญาจังหวัดนครราชสีมา,**(กรุงเทพฯ:โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๔๔), หน้า ๑-๒.

[๒๖] ดูรายละเอียดในศักดิ์ชัย สายสิงห์,**ศิลปะทวารวดี : วัฒนธรรมพุทธศาสนายุคแรกเริ่มในดินแดนไทย**, หน้า ๘๔.

[๒๗] คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุฯ,**วัฒนธรรม พัฒนาการ ทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญาจังหวัดมหาสารคาม,** (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๔๔), หน้า๕๘.

นิยมมีส่วนที่ยื่นออกมาคล้ายกับมุขหรือจระนำทั้งสี่ด้าน เหมือนที่พบในภาคกลางต่างแต่มีขนาดเล็กกว่าเท่านั้น

เจดีย์ภาคเหนือ

พระพุทธศาสนาได้เข้าไปตั้งมั่นบริเวณภาคเหนือของไทย อย่างน้อยตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓ สมัยพระนางจามเทวีพร้อมคณะบุคคล มีคณะพระสงฆ์และคณะช่างฝีมือ มาตั้งเมืองในภาคเหนือโดยเฉพาะเมืองหริภุญไชยจนมีความเจริญรุ่งเรืองเป็นศูนย์กลางความเจริญรุ่งเรืองด้วยพระพุทธศาสนา [๒๘] มีการพัฒนาสืบเนื่องต่อมาอีกยาวนาน ทั้งได้ทิ้งร่องรอยมรดกทางวัฒนธรรมไว้ให้คนรุ่นหลังได้ศึกษาเป็นจำนวนมาก

เมืองหริภุญไชย [๒๙] มีเจดีย์แบบทวารวดีระยะสุดท้ายให้ศึกษาเพียง ๔ แห่ง คือ เจดีย์กู่กุด สุวรรณเจดีย์ รัตนเจดีย์และเจดีย์เชียงยัน เจดีย์กู่กุดและสุวรรณเจดีย์ ลักษณะเป็นเจดีย์สี่เหลี่ยมก่อด้วยศิลาแลงเป็นปิรามิดซ้อนขึ้นไป ๕ ชั้น แต่ละชั้นมีซุ้มจระนำประดับพระพุทธรูปชั้นละ ๓ ซุ้มขนาดไล่เรียงขึ้นไปส่วนยอดเป็นกรวยสี่เหลี่ยม มีกลีบบัวหงายรองรับเป็นจังหวะต่อเนื่องขึ้นไปถึงปลียอด ส่วนรัตนเจดีย์เป็นเจดีย์แปดเหลี่ยม ลักษณะเดียวกับเจดีย์สัมฤทธิ์จำลองและเจดีย์วัดเสาธงทองที่ลพบุรี เจดีย์เชียงยันเป็นเจดีย์ทรงปราสาท ลักษณะองค์ระฆังเป็นเส้นตั้ง มีเส้นคาด ไม่มีบัลลังก์แต่มีบัวลูกแก้วเหนือองค์ระฆังร้อยขึ้นไปเป็นยอดแหลม เหมือนเจดีย์รุ่นพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ที่วัดพระบรมธาตุจังหวัดชัยนาท

จากหลักฐานด้านสถาปัตยกรรมที่พบตามภาคต่าง ๆ ชี้ให้เห็นร่องรอยความเจริญรุ่งเรืองของพระพุทธศาสนาที่แพร่หลายอยู่ตามภาคต่าง ๆ รวมถึงความเจริญก้าวหน้าทางด้านงานช่างฝีมือเป็นต้น และสะท้อนให้ความสัมพันธ์ด้านวัฒนธรรมได้เป็นอย่างดี

---

[๒๘] สุรพล ดำริห์กุล,รศ.,**ประวัติศาสตร์และศิลปะหริภุญไชย**,หน้า ๑๓๒.

[๒๙] ภิรดี พันธุภากร, “การศึกษาศิลปะแบบทวารวดีในจังหวัดลำพูน”, **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๙), หน้า ๑๑๔.

๓.๒ ประติมากรรม

ประติมากรรมเป็นร่องรอยที่เหลืออยู่ และเป็นเครื่องชี้ให้เห็นถึงความเจริญรุ่งเรืองของบ้านเมืองได้เป็นอย่างดี ถือเป็นหลักฐานโบราณคดีที่สำคัญยิ่ง ตามประวัติการทำประติมากรรมพบว่ามีการทำประติมากรรมดินเผามานานแล้วกว่า ๓,๐๐๐ ปี [๓๐] เป็นการสร้างขึ้นตามความเชื่อและพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับความเป็นอยู่ในสมัยทวารวดี

ประติมากรรมดินเผาพบแพร่หลายบริเวณภาคกลาง เขตจังหวัดนครสวรรค์ ชัยนาท สิงห์บุรี ลพบุรี สระบุรี สุพรรณบุรี นครปฐม และราชบุรี เนื่องจากบริเวณดังกล่าวน่าจะเป็นศูนย์กลางการผลิตประติมากรรมดินเผาขนาดเล็กในสมัยทวารวดี ต่อมาพบว่าแพร่หลายไปในภาคตะวันออกเฉียงเหนือบริเวณจังหวัดมหาสารคาม ร้อยเอ็ด กาฬสินธุ์ ส่วนภาคเหนือพบบริเวณเมืองลำพูนหรือเมืองหริภุญไชย ภาคใต้พบบริเวณเมืองยะรัง จังหวัดปัตตานี

ประติมากรรม [๓๑] หมายเอางานปั้นและงานแกะสลักจากวัสดุต่าง ๆ ประติมากรรมสมัยทวารวดีส่วนใหญ่เกี่ยวข้องกับศาสนา และเป็นผลงานประติมากรรมประเภทรูปเคารพระยะแรกจะใช้สัญลักษณ์ขึ้นก่อน เป็นคติดั้งเดิมของพระพุทธศาสนาในประเทศอินเดีย รูปดอกบัวหรือรอยพระพุทธบาทแทนการประสูติ รูปต้นโพธิ์หรือแท่นบัลลังก์ แทนการตรัสรู้ ธรรมจักรมีกวางหมอบประกอบแทนการแสดงปฐมเทศนา หรือการประกาศศาสนา และรูปสถูปเจดีย์แทนการปรินิพพาน

งานประติมากรรมของอินเดียสกุลช่างศิลปะคันธารราฐ สมัยที่พระเจ้าเมนันเดอร์หรือพระเจ้ามิลินท์ชาวกรีกได้ทรงเลื่อมใสพระพุทธศาสนา ทรงทำนุบำรุงเป็นอย่างมากมีการสร้างพระพุทธรูปขึ้นเป็นครั้งแรกในราวพุทธศตวรรษที่ ๔ ภายหลังอิทธิพลการสร้างเป็นรูปมนุษย์ขึ้นเป็นรูปเคารพ จึงแพร่หลายเข้าสู่สุวรรณภูมิในจังหวัดนครปฐมโดยรับอิทธิพลศิลปะอินเดียแบบอมราวดี แบบคุปตะ แบบหลังคุปตะและแบบปาละ มาผสมผสานกับอิทธิพลพื้นเมืองก่อให้เกิดเป็นศิลปกรรมที่มีรูปแบบเฉพาะขึ้นเรียกว่า ศิลปะแบบทวารวดี ในที่นี้จะกล่าวเพียง ๒ ประเด็นคือประติมากรรมสัญลักษณ์และประติมากรรมประเภทพระพุทธรูปและพระพิมพ์ ดังนี้

---

[๓๐] อนุสรณ์ คุณประกิจ, “การศึกษาคติและรูปแบบประติมากรรมดินเผาขนาดเล็กสมัยทวารวดีที่พบในบริเวณภาคกลางของประเทศไทย”, **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร), ๒๕๒๙.

[๓๑] คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุฯ,**วัฒนธรรม พัฒนาการ ทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดนครปฐม,** หน้า๕๔-๖๐.

๓.๒.๑ประติมากรรมแบบสัญลักษณ์

จากหลักฐานทางโบราณคดีพบว่า ในประเทศไทยได้มีการค้นพบสัญลักษณ์ที่ใช้เป็นสิ่งเคารพแทนพระพุทธรูปจำนวนมาก โดยเฉพาะบริเวณที่พระพุทธศาสนาเคยรุ่งเรืองมาก่อน เห็นได้จากการค้นพบรูปธรรมจักรและกวางหมอบศิลาจำนวนมาก เป็นสัญลักษณ์หมายถึงพระพุทธรูปปางปฐมเทศนา เป็นคติตามแบบอินเดีย ลวดลายเครื่องประดับของรูปธรรมจักรมีฝีมือช่างคล้ายศิลปะคุปตะ สลักทั้งสองด้านธรรมจักร บางวงอาจเคยตั้งเหนือยอดเสากลางแจ้ง เพราะได้พบพระพุทธรูปสลักบนแผ่นศิลาที่เมืองคูบัว เป็นรูปพระพุทธเจ้านั่งขัดสมาธิอยู่ตรงกลางมีรูปจำลองสถูปอยู่ทางซ้าย และธรรมจักรบนยอดเสาอยู่ทางขวา [๓๒]

จากการศึกษาพบว่ารูปหรือภาพสัญลักษณ์คล้ายกับธรรมจักรนั้น ได้มีมาแล้วตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๓ คือสัญลักษณ์ดอกบัวแทนตอนประสูติ สัญลักษณ์ต้นโพธิ์และบัลลังก์แทนตอนตรัสรู้ สัญลักษณ์ธรรมจักรกับกวางหมอบแทนตอนแสดงปฐมเทศนา สัญลักษณ์รูปสถูปเจดีย์แทนการปรินิพพาน เป็นต้น หลักฐานที่สำคัญปรากฏภาพสลักที่รั้วสถูปสาญจีและภารหุต [๓๓] ประเทศอินเดีย

พระธรรมจักร

ธรรมจักรเป็นสัญลักษณ์ที่สำคัญทางพระพุทธศาสนาอย่างหนึ่ง พบแพร่หลายอยู่ทั่วไปในอารยธรรมทวารวดีคือธรรมจักรและกวางหมอบ กล่าวได้ว่าเป็นตัวแทนของอารยธรรมนี้ได้เป็นอย่างดีว่าเผยแพร่ไปถึงไหนก็จะพบธรรมจักรในดินแดนนั้นด้วย เพราะธรรมจักรเป็นเครื่องหมายการประกาศพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า เป็นสัญลักษณ์การแสดงปฐมเทศนาธัมมจักกัปปวัตนสูตรโปรดปัญจวัคคีย์ทั้งห้า ที่ป่าอิสิปตนมฤคายวัน แขวงเมืองพาราณสี ตั้งแต่นั้นมาธรรมจักรได้กลายเป็นเครื่องหมายแทนพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ที่ไปปรากฏตามที่ต่าง ๆ [๓๔] ประติมากรรมแสดงปฐมเทศนาโดยมีธรรมจักรและกวางหมอบอยู่ที่ฐานปรากฏสืบต่อมา

---

[๓๒] หม่อมเจ้า สุภัทรดิศ ดิศกุล,**ศิลปะในประเทศไทย**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐ ,(กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๘), หน้า ๑๓.

[๓๓] ศักดิ์ชัย สายสิงห์, **ศิลปะทวารวดี: วัฒนธรรมพุทธศาสนายุคแรกเริ่มในดินแดนไทย**, หน้า ๒๔๑.

[๓๔] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๒๔๑.

ในศิลปะอินเดียสมัยต่อมา เช่นในสมัยอมราวดี(พุทธศตวรรษที่ ๖-๘) ถึงสมัยคุปตะ(พุทธศตวรรษที่ ๙-๑๑) ถือเป็นต้นแบบให้กับศิลปะแบบทวารวดี [๓๕]

ประเพณีและคตินิยมในการบูชาพระธรรมจักรนั้น เป็นคติที่สืบเนื่องมาจากความเคารพในพระบรมศาสดานั่นเอง นอกจากนี้ยังพบว่ามีการจารึกคาถาหรือหลักธรรมสำคัญอื่น ๆ ด้วย หมายถึงการเคารพพระธรรมอันเป็นตัวแทนของพระพุทธองค์

บริเวณจังหวัดนครปฐม พบธรรมจักรจำนวนมากกว่าที่อื่นประมาณกว่า ๓๐ วง [๓๖] มีหลายชิ้นที่มีสภาพไม่สมบูรณ์ เฉพาะที่สมบูรณ์อย่างน้อย ๙ วง [๓๗] และส่วนมากมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ เป็นต้นมา เช่น ธรรมจักร เลขทะเบียนที่ ๖๒๔/๒๕๑๙ สมัยสมัยทวารวดี(พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๖) เส้นผ่าศูนย์กลาง ๗๓ เซนติเมตร สูง ๘๒ เซนติเมตร พบที่วัดพระงาม อำเภอเมืองนครปฐม และ ธรรมจักร เลขทะเบียนที่ ๖๓๑/๒๕๑๙ สมัยทวารวดี เส้นผ่าศูนย์กลาง ๖๕.๕ เซนติเมตร สูง ๗๐ เซนติเมตร พบที่ระเบียงคดขององค์พระปฐมเจดีย์

อารยธรรมทวารวดีนั้น ธรรมจักรและกวางหมอบพบแพร่หลายอย่างมาก กล่าวได้ว่าหากมีการค้นพบธรรมจักรหรือกวางหมอบในที่ใด ก็แสดงว่า ศิลปะทวารวดีได้แพร่ไปถึงดินแดนนั้นด้วย เนื่องจากไม่มีการพบธรรมจักรและกวางหมอบในอารยธรรมสมัยอื่นเลย [๓๘] บริเวณภาคกลางมีศูนย์กลางที่พบธรรมจักรเป็นจำนวนมาก ได้แก่เมืองนครปฐม รองลงมาคือเมืองอู่ทองและลพบุรี ทั้งสามเมืองถือว่าเป็นศูนย์กลางที่สำคัญ โดยเฉพาะที่นครปฐม นอกจากจะพบธรรมจักรจำนวนมากแล้วยังพบว่า มีขนาดใหญ่กว่าที่อื่น ทั้งยังมีจารึกหลักธรรมหัวใจพระพุทธศาสนาคือ เย ธมฺมา [๓๙] และหลักธรรมอื่น ๆ บนธรรมจักรด้วย หลายเมืองที่พบหลักฐานของอารยธรรมทวารวดีตามลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา เช่น ที่เมืองอู่ตะเภา จังหวัดชัยนาท และพบประติมากรรมกวางหิน

---

[๓๕] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๒๔๒.

[๓๖] ผาสุข อินทราวุธ,**สุวรรณภูมิจากหลักฐานโบราณคดี**,หน้า ๑๒๒.

[๓๗] ดูรายละเอียดใน อุษา ง้วนเพียรภาค,**โบราณวัตถุในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์**, (นนทบุรี: บริษัทพิจิตรการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า๑๑๖-๑๓๐.

[๓๘] ศักดิ์ชัย สายสิงห์,ผศ.ดร., **ศิลปะทวารวดี: วัฒนธรรมพุทธศาสนายุคแรกเริ่มในดินแดนไทย**, หน้า ๒๔๙.

[๓๙] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๒๔๕.

หมอบและชิ้นส่วนธรรมจักรหินที่บ้านคูบัว จังหวัดกาญจนบุรี [๔๐] จนขึ้นไปเหนือสุดที่เมืองหริภุญชัยก็ได้พบหลักฐานกวางหมอบด้วย

ธรรมจักรอารยธรรมทวารวดีได้แพร่หลายไปถึงภาคตะวันออกเฉียงเหนือด้วย เช่นที่เมืองเสมา จังหวัดนครราชสีมา เมืองฟ้าแดดสงยาง จังหวัดกาฬสินธุ์ เป็นต้น ในภาคใต้พบที่อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี เมืองระยัง จังหวัดปัตตานี เป็นต้น การพบธรรมจักรในภาคใต้นับเป็นหลักฐานอย่างหนึ่งที่แสดงให้เห็นว่า ส่วนหนึ่งนั้นอิทธิพลของอารยธรรมทวารวดีได้เคยปรากฏอยู่ด้วย ไม่ใช่จะจัดเป็นสมัยศรีวิชัยทั้งหมด [๔๑]

สรุปได้ว่า สัญลักษณ์ธรรมจักรและกวางหมอบ มีการสร้างขึ้นเพื่อใช้เป็นสิ่งเคารพแทนพระพุทธรูปปางปฐมเทศนานั่นเอง

รอยพระพุทธบาทที่ปราจีนบุรี

ความเจริญรุ่งเรืองของพระพุทธศาสนาที่แพร่หลายไปสู่ภูมิภาคต่าง ๆ ของไทยนั้น ภาคตะวันออกก็ได้รับอิทธิพลด้วย โดยพบว่าพระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองในเขตเมืองปราจีนบุรี ตั้งแต่แรกเริ่มรับอิทธิพลวัฒนธรรมอินเดีย จากหลักฐานที่พบในเมืองศรีมโหสถ ช่วงระยะแรกตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๖ [๔๒] พบประติมากรรมในพระพุทธศาสนาอยู่หนาแน่นบริเวณรอบตัวเมืองศรีมโหสถ ชุมชนบริเวณโบราณสถานสระมรกต ชุมชนบริเวณโบราณสถานภูเขาทอง และชุมชนบริเวณโบราณสถานหมายเลข ๑๑ เป็นต้น

การพบประติมากรรมในพระพุทธศาสนา และศาสนาฮินดูบริเวณคันดินคูเมืองศรีมโหสถ ซึ่งเคยเป็นศูนย์กลางบ้านเมืองในภูมิภาคตะวันออก แสดงให้เห็นว่า พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาของคนส่วนใหญ่ของเมืองศรีมโหสถ ส่วนชนชั้นปกครองนั้นนับถือศาสนาฮินดู

---

[๔๐] สุรีรัตน์ ตั้งพรประเสริฐ, "ประติมากรรมรูปเคารพและรูปบุคคลที่บ้านคูบัว จังหวัดราชบุรีที่มารูปแบบและแนวทางกำหนดอายุโดยการวิเคราะห์เปรียบเทียบกับประติมากรรมจากแหล่งอื่นๆ", **วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๓), หน้า ๔๕.

[๔๑] ศักดิ์ชัย สายสิงห์, ผศ.ดร., **ศิลปะทวารวดี: วัฒนธรรมพุทธศาสนายุคแรกเริ่มในดินแดนไทย**, หน้า ๒๔៩.

[๔๒] คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุฯ, **วัฒนธรรม พัฒนาการ ทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์ และภูมิปัญญา จังหวัดปราจีนบุรี,** (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๔๔), หน้า๑๑๑-๑๑๒.

ต่อมามีการค้นพบโบราณวัตถุชิ้นใหม่ที่สระมรกต ดงศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี สลักขึ้นในสมัยทวารวดีอายุระหว่างพุทธศตวรรษที่๑๓-๑๕ [๔๓] สันนิษฐานว่าเป็นรอยพระพุทธบาท เนื่องจากมีธรรมจักรสลักอยู่บนฝ่าพระบาททั้งสองข้าง ส่วนหลุมเสาที่อยู่ระหว่างฝ่าพระบาทอาจทำขึ้นเพื่อรองรับคันฉัตรอันเป็นเครื่องสูง มักปรากฏอยู่ร่วมกับพระพุทธรูปและสัญลักษณ์แทนพระองค์อื่น ๆ นอกจากนั้นรอยประทับของฝ่าเท้าไม่ใช่รอยเท้าที่นูนขึ้นเหนือฝ่าเท้าดังตัวอย่างพระบาทคู่อื่น ๆ

หลักฐานดังกล่าวชี้ให้เห็นว่า เมืองศรีมโหสถเป็นเมืองหนึ่งของกลุ่มเมืองท่าชายฝั่งทะเลภูมิภาคตะวันออก มีการติดต่อและรับเอาอิทธิพลทางวัฒนธรรมจากเอเชียใต้เข้ามาเป็นรุ่นแรก โดยเฉพาะพระพุทธศาสนาอาจเข้ามาก่อนสมัยทวารวดี เห็นได้จากหลักฐานที่เป็น สัญลักษณ์สิ่งเคารพแทนพระพุทธรูปดังกล่าว ครั้นถึงสมัยทวารวดีก็ได้รับวัฒนธรรมทวารวดีจากลุ่มน้ำเจ้าพระยาอีกระลอกหนึ่ง

๓.๒.๒ ประติมากรรมพระพุทธรูป

กำเนิดและพัฒนาการเกี่ยวกับพระพุทธรูป

ชาวพุทธเชื่อกันว่า พระพุทธรูปเป็นสัญลักษณ์แห่งความเคารพ ที่ชาวพุทธมีต่อพระพุทธองค์ เกิดขึ้นสมัยพระเจ้ากนิษกะเป็นครั้งแรกในดินแดนประเทศอินเดียทิศตะวันตกเฉียงเหนือที่ชาวกรีกเคยมีอำนาจปกครองมาตั้งแต่สมัยพระเจ้าอเล็กซานเดอร์มหาราช ทรงยกทัพเข้าไปรุกรานราวพ.ศ. ๒๑๗-๒๑๘ [๔๔] ต่อมาชาวโรมันได้ติดต่อค้าขายกับชาวอินเดียด้วย จนกระทั่งประมาณ พ.ศ. ๖๐๐ ช่างกรีก-โรมัน จึงได้สร้างพระพุทธรูปเป็นรูปมนุษย์ขึ้นได้อย่างสวยงามเหมาะสมตามพุทธลักษณะ โดยได้อาศัยคุณลักษณะ ๓ ประการในการสร้างพระพุทธรูปดังนี้ คือ [๔๕]

๑. เนื่องจากเป็นช่างกรีก-โรมัน จึงได้ใช้สุนทรียภาพตามแบบฝรั่ง เป็นต้นว่า พระพักตร์ ก็ให้งามตามแบบฝรั่งได้แก่ พระนาสิกโด่ง พระโอษฐ์เล็ก พระขนงวาดเป็นวงโค้งบรรจบกันเหนือดั้งพระนาสิก ประภามณฑลเป็นรูปวงกลมเกลี้ยงอยู่เบื้องหลังพระเศียร

---

[๔๓] สุภัทรดิศ ดิศกุล, ม.จ., “รอยพระพุทธบาทคู่ที่สระมรกต ดงศรีมหาโพธิ์ จ.ปราจีนบุรี”, **โบราณคดี**, ปีที่ ๑๒ ฉบับที่ ๓ (กรกฎาคม-กันยายน ๒๕๒๙), หน้า ๓๐-๓๑.

[๔๔] สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์,ม.ร.ว.,ศ.ดร.,**ศรีทวารวดีถึงศรีรัตนโกสินทร์,(กรุงเทพฯ: ด่านสุทธาการพิมพ์**, ๒๕๓๗), หน้า ๒๙.

[๔๕] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๒๙-๓๐.

๒. กระทำตามคัมภีร์มหาบุรุษลักษณะ [๔๖] เช่นใบหูยานมีลายธรรมจักรบนฝ่าพระหัตถ์เป็นต้น

๓. เกิดจากความชาญฉลาดของช่างที่ว่าจะทำอย่างไรจึงจะให้ผู้เห็นประติมากรรมนี้แล้วจะทราบได้ทันทีว่ารูปดังกล่าวเป็นของพระพุทธองค์

พระพุทธรูปอิทธิพลอินเดีย

พระพุทธรูปอินเดียแบบอมราวดี เจริญขึ้นทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของอินเดีย ราวพุทธศตวรรษที่ ๖ หรือ ๗- ๙ ร่วมสมัยกับศิลปะคันธารราฐ พระพุทธรูปในศิลปะอมราวดีก็คงได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะคันธารราฐและมถุราผสมกัน เพราะศิลปะอมราวดีในขั้นแรกใช้สัญลักษณ์แทนองค์พระพุทธรูป จนกระทั่งต่อมา จึงได้สร้างพระพุทธรูปขึ้นเป็นรูปมนุษย์ พระพุทธรูปศิลปะอมราวดี มี ๔ แบบ คือ

๑.แบบประทับยืนมักยืนหันหน้าตรงอยู่บนฐานบัว ครองจีวรทั้งห่มเฉียงและห่มคลุม

๒.แบบประทับนั่ง มีเฉพาะในภาพสลักนูนต่ำเท่านั้น

๓.แบบนาคปรก พระพุทธรูปนาคปรกที่เก่าที่สุดตกอยู่ในแบบพระพุทธรูปประทับนั่ง ห่มเฉียง แบบที่ ๒ ในศิลปะอมราวดี เป็นพระพุทธรูปที่มีวิวัฒนาการ โดยเฉพาะของตนเอง

๔.แบบประทับนั่งห้อยพระบาท แสดงถึงการคิดค้นลักษณะรูปภาพที่สำคัญแบบใหม่ดูเหมือนจะเกี่ยวข้องอยู่กับบัลลังก์ซึ่งมีรูปร่างเหมือนม้านั่งหรือเก้าอี้มีท้าวแขน [๔๗]

พระพุทธรูปแบบทวารวดี ได้รับอิทธิพลจากพระพุทธรูปแบบคุปตะและหลังคุปตะซึ่งเจริญอยู่ทางภาคกลางและภาคตะวันตกของประเทศอินเดีย ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๙-๑๓ แสดงให้เห็นถึงร่องรอยอิทธิพลของศิลปะอินเดียสมัยอมราวดีที่เข้ามาก่อนหน้านั้นด้วย เพราะอาณาจักร

---

[๔๖] ดูรายละเอียดเกี่ยวกับการสร้างพระบารมีอย่างไรให้ได้พุทธลักษณะแต่ละอย่าง ๆ ใน พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุทธ์ ปยุตฺโต),**พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม,**พิมพ์ครั้งที่ ๑๐ (กรุงเทพฯ: บริษัท เอส.อาร์ พริ้นติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด ๒๕๔๖), หน้า ๑๘๕-๑๘๖./ และดูรายละเอียดใน **ลักขณสูตร** ที.ปา. ๑๑/๑๕๗/๑๓๐.และ๑๑/๑๕๙-๑๙๓/๑๓๐,๑๗๑.อ้างถึงในพุทธทาสภิกขุ,**พุทธประวัติจากพระโอษฐ์**,พิมพ์ครั้งที่๑๑, (กรุงเทพฯ: ม.ป.ท., ม.ป.ป., ๒๕๓๒), หน้า ๓๑-๔๐.

[๔๗] สุภัทรดิศ ดิศกุล, ศ.ม.จ., "พระพุทธรูปอินเดียแบบอมราวดี", **โบราณคดี**, ปีที่ ๒ ฉบับที่ ๓, (มกราคม-มีนาคม ๒๕๑๒), หน้า ๑๐-๒๕.

ทวารวดีเจริญอยู่เป็นเวลาหลายร้อยปี ฉะนั้น จึงได้รับอิทธิพลจากศิลปะอินเดียรุ่นต่อมาของอินเดีย อีกได้แก่ศิลปะแบบปาละ ที่เจริญขึ้นทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๗

พระพุทธรูปแบบทวารวดีนิยมสลักด้วยศิลา ที่หล่อเป็นสำริดก็มี แต่มักเป็นขนาดเล็ก ต่อมาได้ค้นพบพระพุทธรูปยืนสำริดทวารวดีองค์หนึ่งที่เมืองฝ้าย อำเภอลำปลายมาศ จังหวัดบุรีรัมย์ สูง ๑.๐๙ เมตร เป็นพระพุทธรูปสัมฤทธิ์ทวารวดีองค์ใหญ่ที่สุดเท่าที่ได้เคยค้นพบ ลักษณะพระพักตร์คล้ายศิลปะอินเดียมาก สันนิษฐานว่าอาจหล่อขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓ [๔๘]

ศิลปะทวารวดี

บริเวณประเทศไทย มีการค้นพบศิลปะเนื่องในพระพุทธศาสนาเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะศิลปะสมัยทวารวดี ซึ่งศาสตราจารย์ ฌอง บวสเซอลีเยร์ ได้แบ่งสมัยศิลปะทวารวดีไว้ ๒ สมัยใหญ่ ๆ คือ [๔๙]

๑. สมัยก่อนทวารวดี ราวพุทธศตวรรษที่ ๘-๑๑ พบมีการวางรากฐานแห่งอารยธรรมอินเดียโดยเฉพาะทางพุทธศาสนาลงในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา พร้อมด้วยการปรากฏมีศิลปวัตถุพื้นเมืองรุ่นแรกที่เลียนแบบหรือได้รับแรงบันดาลใจมาจากศิลปวัตถุอินเดีย

๒. สมัยทวารวดีแท้ ราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๗ แบ่งเป็น ๔ สมัยย่อยคือ (๑) พุทธศตวรรษที่ ๑๒ สมัยเริ่มก่อตั้งศิลปะที่มีการรับเอาประเพณีศิลปะอินเดียแบบหลังคุปตะมาเป็นของตน (๒) พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓ สมัยก่อตั้งศิลปะและมีการผสมผสานศิลปะแบบหลังคุปตะให้เข้าเป็นแบบทวารวดี (๓) พุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๕ สมัยฟื้นฟูใหม่ มีศิลปะศรีวิชัยเข้ามาปะปนกับลักษณะศิลปะทวารวดี (๔) พุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๗ เป็นสมัยเสื่อมของศิลปะทวารวดี เนื่องมาจากการที่ชนชาติขอมได้แผ่ขยายตัวเข้ามาในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา

ส่วนสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงแบ่งอายุทางพุทธศิลปะในประเทศไทยไว้ ๗ สมัยโดยสมัยที่ ๑ เป็นสมัยทวารวดีนับตั้งแต่ พ.ศ. ๕๐๐ เป็นต้นไป [๕๐]

จากหลักฐานทางโบราณคดีและข้อวิจารณ์ดังกล่าววิเคราะห์ได้ว่าวัฒนธรรมทวารวดีมีความเจริญรุ่งเรือง เพราะได้รับอิทธิพลมาจากอินเดีย นับตั้งแต่การสร้างสัญลักษณ์สิ่งเคารพ การ

---

[๔๘] สุภัทรดิศ ดิศกุล,ศ.ม.จ.,**ศิลปะในประเทศไทย**, หน้า ๕.

[๔๙] บวสเซอลีเยร์, ฌอง (Boisselier, Jean), สุภัทรดิศ ดิศกุล, ม.จ., “ศิลปะทวาราวดี”, **ศิลปากร**, ปีที่ ๑๑ ฉบับที่ ๕(มกราคม ๒๕๑๑), หน้า ๓๕-๖๔.

[๕๐] ดูรายละเอียดใน สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **ตำนานพุทธเจดีย์**, หน้า ๑๔๕-๒๓๒.

สร้างพระพุทธรูปสมัยต่าง ๆ ที่แพร่หลายอยู่ตามที่ต่าง ๆ และพัฒนามาเป็นรูปแบบของตนเองชื่อศิลปะแบบทวารวดี โดยเฉพาะวัฒนธรรมที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา วัฒนธรรมประเพณี เป็นต้น

การแบ่งกลุ่มพระพุทธรูปตามรูปแบบที่พบ

พุทธศิลปะแบบทวารวดีถือว่าได้รับอิทธิพลศิลปะแบบคุปตะจากอินเดีย เป็นยุคทองของอินเดีย ดังนั้น การสร้างรูปแบบประติมากรรมโดยเฉพาะอย่างยิ่งพระพุทธรูป รูปพระโพธิสัตว์ เทวดาและมนุษย์ในสมัยทวารวดี จึงมีลักษณะเป็นแบบคุปตะของอินเดียอย่างมาก สร้างขึ้นจากอิทธิพลทางพุทธศาสนา ศิลปะทวารวดีในประเทศไทยเจริญขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๖ มีศูนย์กลางอยู่ที่บริเวณภาคกลาง คือ เมืองนครปฐม คูบัว อ่างทอง และลพบุรี ได้แผ่ขึ้นไปทางเหนือเข้าสู่อาณาจักรหริภุญชัย พระพุทธรูปที่เข้ามามีอิทธิพลต่อศิลปะในสมัยทวารวดีแบ่งเป็น ๓ กลุ่ม ได้แก่ [๕๑]

กลุ่มที่ ๑ มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๓ ได้รับอิทธิพลศิลปะอินเดียที่ผสมผสานระหว่างศิลปะอมราวดี(พุทธศตวรรษที่ ๖-๗) ศิลปะคุปตะและหลังคุปตะ(พุทธศตวรรษที่ ๙-๑๓) พระพุทธรูปในกลุ่มนี้จึงมีใบหน้าแบบอินเดีย ไม่มีรัศมีบนเกตุมาลา ไม่มีชายจีวรเหนือบ่าซ้าย ประทับนั่งขัดสมาธิอย่างหลวม ๆ หรือประทับยืนด้วยอาการเอียงตน แสดงปางด้วยมือขวามือซ้ายยึดชายจีวรไว้ ลักษณะพระองค์ตั้งตรง ผึ่งผาย พระอังสาใหญ่ บั้นพระองค์เล็ก มีเส้นพระกายรอบนอกโค้งเข้าออกอย่างมีชีวิตชีวา ผ้าบาง ไม่มีริ้ว แนบสนิทกับพระองค์

กลุ่มที่ ๒ มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๕ ปรากฏลักษณะพื้นเมือง พระพักตร์แบน พระนลาฏแคบ พระโอษฐ์หนา พระนาสิกแบน ระหว่างพระโขนงมีอุณาโลม องค์พระพุทธรูปยืนจะตั้งตรง พระหัตถ์ทั้งสองทำปางแสดงธรรม

กลุ่มที่๓ มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕-๑๘ เริ่มมีอิทธิพลศิลปะขอมหรือศิลปะลพบุรีเข้ามามีบทบาทมากขึ้น

สอดคล้องกับที่ ศาสตราจารย์หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงแบ่งรูปแบบไว้ ๓ แบบ [๕๒] แบบที่ ๑ มีอิทธิพลศิลปะอินเดียแบบคุปตะหลังคุปตะ รวมทั้งอิทธิพลของศิลปะอินเดีย

---

[๕๑] ดูรายละเอียดใน เสนอ นิลเดช, **วิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย**,(พระนคร:โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๑๖), หน้า ๔-๕. / กรมศิลปากร,**หนังสือเผยแพร่ศิลปวัฒนธรรมเนื่องในโอกาสเปิดศูนย์วัฒนธรรมแห่งประเทศไทย**,(กรุงเทพมหานคร:วิคตอรี่เพาเวอร์พอยท์,๒๕๓๐),หน้า ๓๖.

[๕๒] หม่อมเจ้า สุภัทรดิศ ดิศกุล,ศ.,**ศิลปะในประเทศไทย**,หน้า ๕.

แบบอมราวดีที่เข้ามาก่อนแบบคุปตะและหลังคุปตะ ลักษณะคือไม่มีรัศมีบนพระเกตุมาลา พระพักตร์คล้ายกับศิลปะอินเดีย ถ้าครองจีวรห่มเฉียงก็ไม่มีชายจีวรอยู่เหนือพระอังสาซ้าย ประทับนั่งขัดสมาธิราบอย่างหลวม ๆ แบบอมราวดี กำหนดอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒

แบบที่ ๒ มีอิทธิพลพื้นเมือง ลักษณะพระพักตร์มีขมวดพระเกศาใหญ่บางครั้งมีรัศมีเป็นรูปดอกบัวตูมหรือลูกแก้วอยู่เหนือพระเกตุมาลาหรือเมาลี พระพักตร์แบน พระขนงสลักเป็นเส้นนูนโค้งติดต่อกันดังรูปปีกกา พระเนตรโปน พระนาสิกแบน พระโอษฐ์หนา ยังคงประทับนั่งขัดสมาธิหลวม ๆ ตามแบบอมราวดี ถ้าครองจีวรห่มเฉียงมักมีชายจีวรสั้นอยู่เหนือพระอังสาซ้ายเป็นประจำชายจีวรดังกล่าวเริ่มขึ้นในศิลปะอินเดียสมัยคุปตะตอนปลายและสมัยหลังคุปตะ แต่บางครั้งก็มีขอบจีวรต่อลงมาจากชายจีวรเหนือพระอังสาซ้าย พาดผ่านข้อพระหัตถ์และพระโสณีซ้าย แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลศิลปะอินเดียแบบปาละ(พุทธศตวรรษที่๑๔-๑๗)ด้วย

แบบที่ ๓ แบบสุดท้ายของอาณาจักรทวารวดี อิทธิพลขอมสมัยบาปวนหรือลพบุรีตอนต้น ลักษณะพระพักตร์เป็นรูปสี่เหลี่ยม มีร่อง(รักยิ้ม)แบ่งกลางระหว่างพระหนุ (คาง) ชายจีวรยาวลงมาถึงพระนาภี ปลายตัดเป็นเส้นตรง ประทับนั่งขัดสมาธิราบอย่างเต็มที่ และฐานบัวคว่ำบัวหงายก็สลักขึ้นอย่างคร่าว ๆ [๕๓]

ประติมากรรมสมัยทวารวดีที่พบในจังหวัดนครปฐม ส่วนมากได้รับอิทธิพลศิลปะอินเดียสมัยหลังคุปตะ มักจะสร้างด้วยศิลา ปูนปั้นและดินเผา ส่วนสำริดหาได้น้อยมาก [๕๔] ประติมากรรมในศิลปะทวารวดีส่วนใหญ่สร้างขึ้นถวายเป็นพุทธบูชา พระพุทธรูปมักสลักจากศิลามีขนาดใหญ่ ส่วนวัสดุอื่นมีบ้าง เช่น สัมฤทธิ์ ปูนปั้น และดินเผา [๕๕]

โดยสรุป พระพุทธรูปสมัยทวารวดีที่นครปฐมที่พบโดยมากมี ๓ แบบ [๕๖] ได้แก่

แบบที่หนึ่ง มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๓ มีลักษณะอิทธิพลศิลปะอินเดียแบบคุปตะ หลังคุปตะและแบบอมราวดี

---

[๕๓] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๖.

[๕๔] นลินี เหมนิธิ,**นำชมพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม**,(กรุงเทพฯ: การศาสนา, ๒๕๑๔), หน้า ๙.

[๕๕] กรมศิลปากร,**หนังสือเผยแพร่ศิลปวัฒนธรรมเนื่องในโอกาสเปิดศูนย์วัฒนธรรมแห่งประเทศไทย**,(กรุงเทพฯ: วิคตอรี่เพาเวอร์พอยท์, ๒๕๓๐), หน้า ๓๕.

[๕๖] อุษา ง้วนเพียรภาค,**โบราณวัตถุในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์**,(นนทบุรี: บริษัทพิจิตรการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า๔๗.

แบบที่สอง อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔ มีลักษณะเป็นพื้นเมืองมาก เช่น เศียรพระพุทธรูปดินเผา[๕๗] พบที่วัดพระงาม อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม

แบบที่สาม อายุราวพุทธศตวรรษที ๑๕-๑๖ ซึ่งได้อิทธิพลของขอมและแบบลพบุรีเข้ามาปะปนแล้ว

การกำหนดอายุพระพุทธรูปสมัยทวารวดี

เรื่องการกำหนดอายุพระพุทธรูปที่พบในบริเวณประเทศไทยนั้นมีต่าง ๆ กันตัวอย่าง นักวิชาการที่กำหนดอายุสมัยของพระพุทธรูปสมัยทวารวดี ๔ ท่าน คือ

๑. อาจารย์เสนอ นิลเดช กำหนดไว้ ๓ รุ่น/สมัย [๕๘] คือ สมัยแรกประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๓ สมัยที่สองประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๖ สมัยที่สามประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๘

๒. อาจารย์ศักดิ์ชัย สายสิงห์ แบ่งประติมากรรมทวารวดีไว้ ๓ แบบตามความนิยม กล่าวคือ (๑) สมัยทวารวดีตอนต้น ได้รับอิทธิพลจากศิลปะอินเดียมากที่สุด อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓ (๒) สมัยทวารวดีตอนกลาง มีลักษณะเป็นของตนเองอย่างแท้จริง อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๕ และบางส่วนได้รับอิทธิพลจากชวา และจามเป็นต้น เข้ามาผสมผสานด้วย และ(๓) สมัยทวารวดีตอนปลาย ระยะนี้ลักษณะศิลปกรรมไม่เด่นชัดเพราะเข้าสู่ระยะเสื่อมแล้ว อายุราวพุทธศตวรรษ ๑๕-๑๘ [๕๙]

๓. สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงกำหนดไว้ ๗ สมัย [๖๐] สมัยทวารวดีนับตั้งแต่ ประมาณ พ.ศ. ๕๐๐ เป็นต้นไป (สมัยศรีวิชัย ประมาณ พ.ศ.๑๓๐๐ สมัยลพบุรี ประมาณ พ.ศ.๑๖๐๐สมัยเชียงแสน ประมาณ พ.ศ. ๑๖๐๐ สมัยสุโขทัย ประมาณ พ.ศ.๑๘๐๐ สมัยอยุธยา ประมาณ พ.ศ. ๑๙๐๐ และสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๓๒๕ เป็นต้นมา)

---

[๕๗] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า๔๖.

[๕๘] ดูรายละเอียดใน เสนอ นิลเดช,**วิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย**,(พระนคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๑๖), หน้า ๔-๕.

[๕๙] ศักดิ์ชัย สายสิงห์, **ศิลปะทวารวดี : วัฒนธรรมพุทธศาสนายุคแรกเริ่มในดินแดนไทย**, หน้า ๑๓๑-๑๓๒.

[๖๐] ดูรายละเอียดใน สมเด็จฯพระยาดำรงราชานุภาพ,**ตำนานพุทธเจดีย์**, หน้า ๑๔๕-๒๓๒.

๔. หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงกำหนดพุทธศิลปะไว้ ๒ สมัย [๖๑] คือ สมัยก่อนทวารวดีประมาณพุทธศตวรรษที่ ๘-๑๑ อารยธรรมพุทธศาสนาจากอินเดียเริ่มตั้งรากฐานลงในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา และสมัยทวารวดีแท้ประมาณต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๗ และยังแบ่งได้อีกเป็น ๔ สมัยคือสมัยเริ่มก่อตั้งศิลปะพุทธศตวรรษที่ ๑๒ สมัยก่อตั้งศิลปะ พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓ สมัยฟื้นฟูใหม่พุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๕ และสมัยเสื่อมพุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๗

สรุปได้ว่า ศิลปะทวารวดีมีการแบ่งและกำหนดอายุไว้ ๓ ระยะคือ (๑) ศิลปะทวารวดีตอนต้น อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๘-๑๑ (๒) ศิลปะทวารวดีตอนกลาง อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๖ และ (๓) ศิลปะทวารวดีตอนปลาย อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๗

พระพุทธรูปทวารวดีปางสำคัญ

เนื่องจากได้มีการค้นพบพระพุทธรูปสมัยทวารวดีจำนวนมาก จึงขอเสนอเฉพาะพระพุทธรูปปางที่สำคัญ ๆ เพื่อให้มองเห็นลักษณะที่เฉพาะของพระพุทธรูปสมัยทวารวดี โดยแยกเป็นปางต่าง ๆ ดังนี้

๑.พระพุทธรูปยืนปางประทานพรเป็นพระพุทธรูปยืนพระหัตถ์ขวาทอดลงไปตรง ๆ ขนานกับพระวรกายและหงายฝ่าพระหัตถ์ออกมาทางด้านหน้า พระหัตถ์ซ้ายยกขึ้นหรือทอดลงไปตรง ๆ เช่นเดียวกับพระหัตถ์ขวา แต่จะยึดชายจีวรไว้ แม้ว่าพระพุทธรูปยืนปางประทานพรสมัยทวารวดีจะมีการพบน้อยมาก แต่สำคัญที่มีลักษณะที่ใกล้เคียงกับต้นแบบคือศิลปะแบบคุปตะมากที่สุด อายุพระกลุ่มนี้จัดอยู่ในยุคต้นทวารวดี อีกองค์หนึ่งพบที่วัดศาลาทึง อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี เป็นศิลปกรรมที่นำเข้ามาจากอินเดียในยุคแรกเริ่มของการรับอารยธรรม [๖๒]

๒. พระพุทธรูปปางแสดงธรรมทั้งสองพระหัตถ์ [๖๓] เป็นปางที่ได้รับความนิยมอย่างแพร่หลายในศิลปะสมัยทวารวดี มีลักษณะการแสดงปางคือ พระพุทธรูปประทับยืนยกพระกรทั้งสองข้างระดับพระอุระ หงายฝ่าพระหัตถ์ออกมาด้านหน้า จีบนิ้วพระหัตถ์เป็นวงกลม (วิตรรกะ)

---

[๖๑] ดูรายละเอียดใน บวสเซอลีเยร์,ฌอง(Boisselier,Jean); สุภัทรดิศ ดิศกุล,ม.จ.,**ศิลปะทวาราวดี**; ศิลปากร;ปีที่ ๑๑ ฉบับที่ ๕ (ม.ค.๒๕๑๑),หน้า ๓๕-๖๔.

[๖๒] ศักดิ์ชัย สายสิงห์, **ศิลปะทวารวดี : วัฒนธรรมพุทธศาสนายุคแรกเริ่มในดินแดนไทย**, หน้า ๑๙๕.

[๖๓] ศักดิ์ชัย สายสิงห์,ผศ,ดร., **ศิลปะทวารวดี : วัฒนธรรมพุทธศาสนายุคแรกเริ่มในดินแดนไทย เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๑๙๕-๑๙๖.

ด้วยพระอังคุฐ(นิ้วโป้ง) กับพระดัชนี (นิ้วชี้) ใกล้เคียงกับอินเดีย กับอีกกลุ่มหนึ่งทำวิตรรกะ โดยนิ้วพระหัตถ์ทั้งสี่งอเข้าหาพระอังคุฐ ลักษณะนี้น่าจะเป็นแบบพื้นเมืองที่พบเฉพาะในทวารวดีเท่านั้น การแสดงแบบนี้ หมายถึง การแสดงธรรม พบในพุทธประวัติตอนสำคัญ ๆ เช่น แสดงธรรมโปรดพุทธมารดา พระพุทธรูปยืนเหนือพนัสบดี ซึ่งเข้าใจกันว่าเป็นตอนเสด็จลงจากดาวดึงส์ ด้วยเหตุนี้จึงนิยมเรียกกันว่าปางเสด็จจากดาวดึงส์ และพระพุทธรูปปางแสดงธรรมทั้งสองพระหัตถ์นี้มีการพบหลักฐานการแพร่หลายในสมัยทวารวดีโดยเฉพาะ

๓. พระพุทธรูปนั่งห้อยพระบาท (แบบยุโรป)ปางแสดงธรรม [๖๔] ถือเป็นลักษณะเฉพาะอีกปางหนึ่งในสมัยทวารวดี รูปแบบที่สำคัญคือ พระพุทธรูปประทับนั่งเหนือบัลลังก์และห้อยพระบาททั้งสองข้างในลักษณะพระชงฆ์แยกห่างจากกันและส้นพระบาทชิดกัน ยกพระหัตถ์ขวาขึ้นแสดงวิตรรกะมุทรา คือการจีบพระอังคุฐกับพระดัชนีเป็นวงกลม หมายถึงธรรมจักร สันนิษฐานว่าพระพุทธรูปปางนี้คงได้อิทธิพลจากศิลปะสมัยคุปตะของอินเดีย

๔. พระพุทธรูปปางสมาธิ [๖๕]ปางนี้มีปรากฏอยู่ทั่วไปในพระพุทธรูปนั่งสมัยทวารวดี แสดงถึงการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า พระพุทธรูปปางสมาธิที่แสดงถึงตอนตรัสรู้ได้ชัดเจนที่สุดในสมัยทวารวดีได้แก่ ภาพสลักนูนสูงบนหินทราย พบที่ปราจีนบุรี แสดงพระพุทธรูปปางสมาธิเหนือฐานบัวคว่ำ–บัวหงาย มีลายกลีบบัวอยู่ใต้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ ด้านข้างมีสถูปประกอบอยู่ทั้งสองด้าน พระพุทธรูปขัดสมาธิอย่างหลวม ๆ อันเป็นรูปแบบเฉพาะของศิลปะทวารวดีที่มีอิทธิพลศิลปะอมราวดี พระหัตถ์ขวาวางซ้อนพระหัตถ์ซ้ายเหนือพระเพลา ครองจีวรห่มเฉียง จีวรเรียบไม่มีริ้วพระพักตร์แบบทวารวดีพื้นเมืองโดยทั่วไป

พระพุทธรูปปางนี้มีทั้งแบบดินเผาพบที่เมืองอู่ทอง มีพระพักตร์เป็นทวารวดีแท้ มีลักษณะพิเศษคือ มีชายสังฆาฏิที่เป็นริ้วซ้อนทับกันและมีชายผ้าห้อยมาด้านหน้า พระเพลามีริ้วทับซ้อนกันคล้ายผ้าจีบด้านหน้าของผ้านุ่ง ซึ่งไม่ปรากฏมากนักในศิลปะทวารวดี

๕.พระพุทธรูปนาคปรกปางสมาธิ การสร้างพระพุทธรูปนาคปรกในประเทศไทยนั้นศาสตราจารย์บวสเซอลิเยร์ได้เสนอว่า ในประเทศไทยได้พบหลักฐานการสร้างมายาวนานตั้งแต่ยุคหัวเลี้ยวหัวต่อทางประวัติศาสตร์ หลักฐานที่เก่าสุดคงได้แก่ชิ้นส่วนฐานและขนดนาค พบที่เมืองอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรีและเมื่อเข้าสู่สมัยทวารวดีได้พบพระพุทธรูปนาคปรกชิ้นหนึ่งสลักจากหิน

---

[๖๔] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๑๙๖-๑๙๘.

[๖๕] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๑๙๙-๒๐๑.

ที่อำเภอลำปรายมาศ จังหวัดบุรีรัมย์นักวิชาการเห็นว่าเป็นพระพุทธรูปนาคปรกที่เก่าที่สุดในบรรดาพระพุทธรูปนาคปรกในสมัยทวารวดี เพราะมีลักษณะใกล้เคียงกับศิลปะอมราวดีอย่างมาก [๖๖]

๖. พระพุทธรูปปางปรินิพพาน [๖๗] พระนอนที่มักพบเห็นอยู่ทั่วไปนั้นมีอยู่ ๒ ปาง คือ หมายถึงปางปรินิพพานกับปางไสยาสน์ ที่มาของการสร้างพระพุทธรูปในยุคเริ่มแรกคงได้คติมาจากตอนพุทธปรินิพพาน ส่วนปางไสยาสน์คงเกิดขึ้นในภายหลัง การทำพระนอนหรือปางปรินิพพานนั้นได้พบหลักฐานน้อยมากในสมัยทวารวดี

อิทธิพลวัฒนธรรมทวารวดีได้แพร่ไปถึงจังหวัดสกลนคร[๖๘] ด้วยมีการพบพระพุทธไสยาสน์ ที่วัดเชิงดอยเทพรัตน์ บ้านม่วง ตำบลห้วยยาง อำเภอเมือง แกะสลักจากก้อนหินที่เป็นส่วนหนึ่งของหน้าผาของเชิงเขาภูพาน หันพระพักตร์ไปทางทิศใต้ เป็นพระพุทธรูปที่สวยงาม มีพระโอษฐ์ยิ้มเล็กน้อย จีวรแนบพระองค์คนคล้ายเปลือยกาย ชาวบ้านจึงเรียกว่าพระนอนเปลือย นางนอนเปลือย และพระนารายณ์ เป็นต้น นักโบราณคดีให้ความเห็นว่า เป็นพระพุทธรูปสมัยทวารวดีตอนปลาย

สรุปได้ว่า พระพุทธรูปสมัยทวารวดีพบมีหลายปาง แต่ปางที่โดดเด่นและมีความสำคัญและนิยมสร้างกันแพร่หลายได้แก่ พระพุทธรูปปางประทานพร ปางแสดงธรรมสองพระหัตถ์ ปางประทับนั่งห้อยพระบาท ปางสมาธิ ปางสมาธิมีนาคปรก และปางปรินิพพาน

ลักษณะของพระพุทธรูปสมัยทวารวดี

เมื่อกล่าวถึงลักษณะของพระพุทธรูปโดยรวมแล้ว พระพุทธรูปสมัยทวารวดีมีลักษณะพระเศียรเป็นกระพุ้งออกทางด้านข้าง เกตุมาลาเป็นต่อมกลมแบน ขมวดเกศามีขนาดใหญ่และป้าน หน้าผากเว้าลง เปลือกตานูน คิ้วยาวต่อกันเป็นปีกกา ใบหน้าแบนกว้าง ปากแบะ คางป้าน มือใหญ่ เท้าใหญ่ จีวรบางแนบตัว หากเป็นพระพุทธรูปแบบนั่งห้อยพระบาทก็จะมีเรือนแก้วประกอบถ้าเป็นพระพุทธรูปยืนจะมีประภามณฑลติดอยู่ด้านหลัง

---

[๖๖] ศักดิ์ชัย สายสิงห์,ผศ,ดร., **ศิลปะทวารวดี : วัฒนธรรมพุทธศาสนายุคแรกเริ่มในดินแดนไทย เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๒๐๑-๒๐๔.

[๖๗] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๒๐๔-๒๐๕.

[๖๘] คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุฯ,**วัฒนธรรม พัฒนาการ ทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์ และภูมิปัญญา จังหวัดสกลนคร,** (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๔๔), หน้า ๓๐.

จากลักษณะพระพุทธรูปทวารวดีดังกล่าวนี้ ผู้วิจัยพบว่า ได้อิทธิพลมาจากศิลปะสมัยอมราวดี สมัยคุปตะและสมัยหลังคุปตะเป็นหลัก ซึ่งได้ผสมผสานกับฝีมือช่างพื้นเมืองจนได้ศิลปะที่มีเอกลักษณ์เป็นของตนเองในชื่อศิลปะทวารวดี การผสมผสานฝีมือช่างดังกล่าวมี ๓ ช่วงด้วยกัน กล่าวคือ (๑)ช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๓ (๒)ช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๕ และ(๓) เป็นช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๕-๑๘ เป็นสมัยศิลปะทวารวดียุคสุดท้าย และเกิดมีศิลปะแบบลพบุรีเข้ามาแทนที่

๓.๒.๓ ประติมากรรมพระพิมพ์สมัยทวารวดี

กำเนิดและพัฒนาการพระพิมพ์

การสร้างพระพิมพ์มีขึ้นในประเทศอินเดีย สันนิษฐานว่าเกิดจากผู้คนที่ไปนมัสการพระบริโภคเจดีย์ ต้องการได้ของไว้เป็นที่ระลึก เมื่อมีผู้ต้องการมากและนิยมสร้างกันมากขึ้นด้วย ต่อมาจึงกลายเป็นประเพณีสร้างพระพิมพ์เพื่อสืบอายุพระพุทธศาสนาให้ถาวร โดยมีการบรรจุไว้ในเจดีย์ด้วยหวังว่า เมื่อพระพุทธศาสนาเสื่อมสูญตามความเชื่อโบราณ และเมื่อมีผู้ขุดค้นพบจะเป็นเหตุจูงใจให้สนใจหันมานับถือพระพุทธศาสนากันใหม่ [๖๙] แต่ปัจจุบันมีความเชื่อเพิ่มเติมแตกออกไปอีก คือ สร้างหรือสะสมพระพิมพ์เป็นวัตถุมงคลหรือเป็นเครื่องรางของขลังสำหรับเป็นที่พึ่งทางใจในด้านศักดิ์สิทธิ์อิทธิปาฏิหาริย์อีกด้วย

พระพิมพ์ดินเผาทวารวดีจัดได้ว่าเป็นมรดกทางด้านศิลปกรรมอันโดดเด่น ตลอดจนเป็นหลักฐานสำคัญ ที่แสดงให้เห็นถึงความเจริญรุ่งเรืองและแพร่หลายของพระพุทธศาสนาซึ่งปรากฏอยู่อย่างกว้างขวาง จนอาจกล่าวได้ว่าเป็นยุคทองของพระพุทธศาสนาในสมัยประวัติศาสตร์ชาติไทยยุคต้นที่มีความสัมพันธ์กับบ้านเมืองต่าง ๆ ทั้งภายในและภายนอกอาณาจักร และจัดว่าเป็นต้นกำเนิดของพระพิมพ์ต่าง ๆ ในสมัยต่อมา

จากการศึกษาพบว่า มีพระพิมพ์ดินเผาทวารวดีกระจายกันอยู่เกือบทุกภาคของประเทศไทย สันนิษฐานว่าพระเครื่องมาจากคำว่าพระเครื่องราง หมายถึง พระพิมพ์หรือพระหล่อโลหะมีรูปแทนองค์พระพุทธเจ้าหรือพระสาวกเป็นพระขนาดเล็กที่ใช้ห้อยคอได้สะดวก พระเครื่อง

---

[๖๙] สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **ตำนานพุทธเจดีย์**,หน้า ๗๖-๗๗.

มีกำเนิดมาจากพระพิมพ์ ซึ่งอาจจะสืบขึ้นไปจนถึงถิ่นเดิมแรกคือ อินเดีย แล้วนิยมสร้างกันสืบมาในดินแดนแหลมอินโดจีน รวมทั้งประเทศไทยด้วย [๗๐]

มีการขุดพบพระพิมพ์ในพื้นที่เกือบทุกภาคของประเทศไทย โดยฝังอยู่ใต้ดินบ้าง ตามถ้ำต่าง ๆ บ้าง ส่วนมากเป็นรูปแผ่นแบบนูน เป็นรูปพระพุทธเจ้าปางต่าง ๆ ซึ่งพระพิมพ์ที่พบมีทั้งแบบเถรวาท (และมหายาน เป็นพระสมัยศรีวิชัย)พระพิมพ์สมัยทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๖)ค้นพบแถบภาคกลาง ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาค เหนือ ส่วนพระพิมพ์สมัยศรีวิชัย (พุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๘) พบในแถบภาคใต้เป็นพื้น ทั้งสมัยทวารวดีและศรีวิชัย ล้วนแต่เป็นพระพิมพ์ประเภทเพื่อสืบอายุพระพุทธศาสนาทั้งนั้น [๗๑]

การสร้างพระเครื่องนิยมทำกันในท้องถิ่นภาคกลางมากกว่าภาคอื่น ๆ ทางภาคเหนือนั้นเป็นแหล่งพระเครื่องแหล่งใหญ่รองจากภาคกลาง โดยพระกรุเก่าของลำพูน เป็นพระที่สืบทอดเนื่องมาจากสมัยทวารวดีมีอายุตั้งแต่ ๑,๒๐๐-๘๐๐ ปีโดยประมาณ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือนั้นการสร้างพระเครื่องในสมัยโบราณมีการพบไม่น้อยกว่าภาคอื่น ๆ ภาคใต้ พระเครื่องที่พบเป็นพระโบราณเก่าแก่ถึงสมัยศรีวิชัย สร้างเพื่อสืบพระศาสนา [๗๒]

คติความเชื่อในการสร้างพระพิมพ์

จากการค้นพบพระพิมพ์สมัยทวารวดีจำนวนมาก กระจายอยู่ในทุกภาคของไทย เป็นหลักฐานยืนยันถึงความเจริญรุ่งเรืองและแพร่หลายของพระพุทธศาสนาในสมัยทวารวดี ทั้งพบว่าพระพิมพ์ที่พบในภาคต่าง ๆ ของประเทศไทยส่วนใหญ่มีคติการสร้างที่สำคัญ ๔ ประการ [๗๓] คือ

๑.สร้างเพื่อเป็นการสืบต่ออายุพระพุทธศาสนา โดยนิยมจารึกคาถาหัวใจพระพุทธศาสนา เย ธมฺมา ด้วยหวังว่าต่อไปภายหน้าเมื่อศาสนาเสื่อมไปแล้ว คนรุ่นหลังมาพบก็จะสามารถสืบหาแหล่งที่มาถูกต้อง และบางส่วนสร้างเป็นภาพเล่าเรื่องพุทธประวัติตอนต่าง ๆ เป็นต้น

---

[๗๐] ธนาคารไทยพาณิชย์,มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย, **สารานุกรมวัฒนธรรมภาคกลาง ฉบับต้นแบบ ฉ.๒**,(กรุงเทพฯ: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), พิมพ์เนื่องในวโรกาสที่สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงเจริญพระชนมายุ ๔๐ พรรษา, ๒๕๓๘), หน้า ๑๔๑.

[๗๑] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๑๔๒.

[๗๒] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๑๕๑.

[๗๓] ดูรายละเอียดการสร้างพระพิมพ์ใน ศักดิ์ชัย สายสิงห์, ผศ,ดร., **ศิลปะทวารวดี : วัฒนธรรมพุทธศาสนายุคแรกเริ่มในดินแดนไทยเรื่องเดียวกัน**, หน้า ๑๗๓.

๒. สร้างเพื่อให้เป็นบุญกุศลและอุทิศผลบุญกุศลนั้นให้กับผู้ล่วงลับไปแล้ว

๓. สร้างเพื่อแสดงออกถึงคุณธรรมกตัญญูกตเวทีต่อผู้มีพระคุณทั้งหลาย

๔. สร้างเพื่อเป็นอนุสรณ์สำหรับไว้เคารพบูชา

พระพิมพ์ที่นิยมสร้างในสมัยทวารวดี

จากร่องรอยทางโบราณวัตถุพบว่า ชาวทวารวดีนิยมสร้างพระพิมพ์ให้มีลักษณะเป็นเอกลักษณ์เฉพาะตัวซึ่งลักษณะโดยรวมพระพิมพ์สมัยทวารวดีนิยมสร้างเป็นแบบต่าง ๆ [๗๔] คือ

๑. ทำเป็นภาพเล่าเรื่องพุทธประวัติ ตอนกระทำมหาปาฏิหาริย์ที่เมืองสาวัตถี

๒.ทำเป็นภาพพระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาทแสดงปางปฐมเทศนา

๓.ทำเป็นภาพพระพุทธรูปปางมารวิชัย ประทับภายใต้สถูปพุทธคยา

๔.ทำเป็นภาพพระพุทธรูปปางสมาธิประทับใต้ซุ้มมหาโพธิ์

จากการศึกษาพบว่า ศิลปะทวารวดียังนิยมทำภาพสลักเกี่ยวกับพุทธประวัติ [๗๕] เช่น ภาพจำหลักเรื่องยมกปาฏิหาริย์ พบที่วัดจีนมุมเก่าแก้ว จังหวัดพระนครศรีอยุธยา และภาพอื่น ๆ ที่อาจค้นพบที่พระปฐมเจดีย์ เช่นภาพการแสดงยมกปาฏิหาริย์และเทศนาโปรดพุทธมารดาเป็นต้น ทั้งนิยมสลักศิลาเป็นรูปธรรมจักรและกวางหมอบ อันหมายถึงพระพุทธรูปปางประทานปฐมเทศนา ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ก่อนมีการสร้างพระพุทธรูปอีกด้วย

๓.๒.๔ พระพิมพ์สมัยทวารวดีที่พบในประเทศไทย

ประติมากรรมพระพิมพ์สมัยทวารวดีที่พบในภาคต่าง ๆ ของประเทศไทยมีอยู่เป็นจำนวนมาก ในที่นี้จะกล่าวเฉพาะประติมากรรมพระพิมพ์แบบทวารวดี และที่มีอายุอยู่ในช่วงเวลาสมัยทวารวดีเป็นหลัก ภาคกลางเช่นที่เมืองนครปฐมโบราณ เมืองลพบุรี เป็นต้นภาคตะวันออกเฉียงเหนือเช่นที่ มหาสารคาม ร้อยเอ็ดและกาฬสินธุ์ เป็นต้น ภาคเหนือเช่นที่เมืองหริภุญไชย ภาค

---

[๗๔] มยุรี วีระประเสริฐ, "**พระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดีที่พบที่นาดูน จังหวัดมหาสารคาม**" ใน ดินแดนไทยจากยุคประวัติศาสตร์ตอนต้น จนถึงคริสต์ศตวรรษที่ ๑๕, การประชุมทางวิชาการระดับชาติฝรั่งเศสในไทยครั้งที่ ๑, (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๑), หน้า ๗๗.

[๗๕] หม่อมเจ้า สุภัทรดิศ ดิศกุล,**ศิลปะในประเทศไทย**, หน้า ๖.

ตะวันออก เช่นที่เมืองศรีมโหสถและภาคใต้ เช่นที่เมืองยะรัง ปัตตานี และอำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี

พระพิมพ์ภาคกลาง

พระพิมพ์ที่พบในภาคกลางมีหลายบริเวณด้วยกัน จะกล่าวถึงเฉพาะแหล่งที่มีการพบเป็นจำนวนมากและมีการค้นพบแล้ว โดยเฉพาะที่เมืองนครปฐมโบราณ เป็นเมืองเก่าแก่เมืองหนึ่งในบริเวณภาคกลางของประเทศไทย แต่เดิมเข้าใจว่าตั้งอยู่ริมทะเลเพราะได้พบหลักฐานคือสมอเรือเดินทะเลขนาดใหญ่ และมีแม่น้ำหลายสายไหลผ่าน อาจารย์นิติพันธุ์ ศิริทรัพย์ [๗๖] ได้ทำการศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับพระพิมพ์ดินเผาจากเมืองนครปฐม ได้สรุปพระพิมพ์ดินเผาจากเมืองนครปฐมโบราณไว้ ๓ กลุ่ม คือ

๑. พระพิมพ์ที่มีเรื่องราวตามพุทธประวัติ แบ่งออกเป็น ๒ เรื่อง คือ (๑) พระพิมพ์ปางมหาปาฏิหาริย์ที่เมืองสาวัตถี แบ่งออกเป็น ๔ พิมพ์ (๒) พระพิมพ์ปางเสด็จลงจากดาวดึงส์ แบ่งออกเป็น ๒ พิมพ์

๒. พระพิมพ์ที่มีสถูปประกอบ แบ่งออกเป็น ๒ แบบ คือ (๑) พระพิมพ์แบบพระพุทธรูปประทับนั่งใต้ยอดสถูปแบบพุทธคยาแบ่งออกเป็น ๒ พิมพ์ (๒) พระพิมพ์แบบพระพุทธรูปประทับนั่งในท่าปรยังกาสนะแสดงธยานมุทรามีสถูป

๓.พระพิมพ์แบบพระพุทธรูปประทับนั่งในท่าปรยังกาสนะแสดงธยานมุทรามีประภามณฑลแบ่งออกเป็น ๒ พิมพ์

ผลจากการเปรียบเทียบวิเคราะห์ทางด้านศิลปะและด้านจารึกทำให้สามารถกำหนดอายุพระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดีที่นครปฐม ได้ดังนี้

กลุ่มที่ ๑ (๑) พระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดียุคแรกมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓ พระพิมพ์ปางมหาปาฏิหาริย์ที่เมืองสาวัตถี ที่กล่าวตามคัมภีร์ทิวยาวทาน ภาษาสันสกฤต เป็นพระพิมพ์มีอิทธิพลศิลปะคุปตะและหลังคุปตะส่วนพระพิมพ์ปางมหาปาฏิหาริย์ที่กล่าวตามคัมภีร์อรรถกถาชาดก ภาษาบาลีนั้นมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓ เป็นพระพิมพ์ที่มีรูปแบบศิลปะคุปตะตอนปลายหรือหลังคุปตะตอนต้น จึงจัดเป็นพระพิมพ์ดินเผาแบบทวารวดียุคแรกและยุคที่ ๒

---

[๗๖] ดูรายละเอียดใน นิติพันธุ์ ศิริทรัพย์, “พระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดีที่นครปฐม”, **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต,** (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๔), หน้า ๑๙-๔๐.

กลุ่มที่ ๑ (๒) พระพิมพ์ปางเสด็จลงจากดาวดึงส์เป็นพระพิมพ์ที่มีอิทธิพลรูปแบบศิลปะอินเดียแบบหลังคุปตะผสมกับรูปแบบพื้นเมือง สร้างตามคัมภีร์อรรถกถาชาดกและนิบาตชาดก มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔ และ ๑๔-๑๕ (เป็นระยะที่มีอิทธิพลพื้นเมืองอย่างชัดเจน) จึงจัดเป็นพระพิมพ์ดินเผาแบบทวารวดียุคที่ ๒ และ ๓

กลุ่มที่ ๒ (๑) พระพิมพ์พระพุทธรูปปะทับนั่งใต้ยอดสถูปแบบพุทธคยา เป็นพระพิมพ์ที่มีรูปแบบศิลปะอินเดียแบบปาละ มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๕ (มีจารึกอักษรเทวนาครีพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔) จึงจัดเป็นพระพิมพ์ดินเผาแบบทวารวดียุคที่ ๒ ตอนกลางต่อกับยุคที่ ๓ ตอนต้น

กลุ่มที่ ๒(๒) พระพิมพ์พระพุทธรูปประทับนั่งในท่าปรยังกาสนะ แสดงธยานมุทรา มีสถูปประกอบ เป็นพระพิมพ์ที่มีรูปแบบศิลปะอินเดียแบบหลังคุปตะ และปาละยุคแรก มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔ จึงจัดเป็นพระพิมพ์ดินเผาแบบทวารวดียุคที่ ๒

กลุ่มที่ ๓ พระพิมพ์พระพุทธรูปประทับนั่ง ในท่าปรยังกาสนะ แสดงธยานมุทรา มีประภามณฑล เป็นพระพิมพ์ที่มีรูปแบบศิลปะอินเดียแบบคุปตะ หลังคุปตะและปาละ บางแบบมีอิทธิพลศิลปะแบบพื้นเมือง มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๕ [๗๗] จัดเป็นพระพิมพ์ดินเผาแบบทวารวดียุคที่ ๒

จากการศึกษาพระพิมพ์ดินเผาดังกล่าวชี้ให้เห็นว่า พระพิมพ์ที่พบในบริเวณเมืองนครปฐม โบราณนั้น เป็นพระพิมพ์ที่สร้างขึ้นเพื่อการสืบอายุพระพุทธศาสนาเป็นหลัก โดยได้รับอิทธิพลพระพุทธศาสนานิกายเถรวาทที่ใช้ภาษาสันสกฤต สันนิษฐานว่าคงได้เผยแพร่เข้าก่อนจากการที่ได้พบพระพิมพ์ที่มีอิทธิพลนี้ โดยอาจแพร่หลายมาจากทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดียซึ่งเป็นต้นเค้าของนิกายที่ใช้ภาษาสันสกฤต ต่อมาจึงได้มีการรับเอาอิทธิพลพระพุทธศาสนานิกายเถรวาทจากตอนใต้ของอินเดียที่ใช้ภาษาบาลีเข้ามาผสมผสานหรือนับถือร่วมกับนิกายเดิม

หลักฐานพระพิมพ์ดินเผารูปแบบต่าง ๆ ที่พบบริเวณเมืองนครปฐมโบราณนั้น ชี้ให้เห็นว่า เมืองนครปฐมโบราณได้มีการรับเอาพระพุทธศาสนานิกายเถรวาททั้งแบบที่ใช้ภาษาสันสกฤตและภาษาบาลีเข้ามานับถือ ต่อมาจึงได้รับเอาพระพุทธศาสนานิกายมหายานเข้ามา ดังปรากฏหลักฐานเป็นพระพิมพ์ดินเผาแพร่กระจายอยู่หลายแห่งในบริเวณเมืองนครปฐม บริเวณที่พบมากที่สุดได้แก่ตำบลพระประโทน

---

[๗๗] นิติพันธุ์ ศิริทรัพย์“พระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดีที่นครปฐม”, **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต,** หน้า ๗๖-๗๙.

พระพิมพ์ที่ลพบุรี

พ.ศ.๒๕๓๐ มีผู้ศึกษาพระพิมพ์ดินเผาที่วัดนครโกษา จังหวัดลพบุรี ทั้ง ๔ พิมพ์ คือ

๑. พระพิมพ์ดินเผาภาพพระพุทธเจ้าประทับนั่งปางสมาธิจำนวน ๔ ชิ้น ศิลปะพื้นเมืองแบบทวารวดีรุ่นหลังที่รับคติพุทธศาสนานิกายเถรวาท และอิทธิพลศิลปะจากอินเดียสมัยคุปตะและหลังคุปตะ เป็นฝีมือของช่างพื้นเมืองละว้า ซึ่งเป็นชนพื้นเมืองดั้งเดิม

๒. พระพิมพ์ดินเผาภาพพระพุทธเจ้าประทับนั่งปางสมาธิบนบัลลังก์จำนวน ๖ ชิ้น ศิลปะทวารวดี อิทธิพลศิลปะหลังคุปตะและผสมกับศิลปะปัลลวะ สังเกตจากองค์พระมีลักษณะอวบอ้วน พระหัตถ์และพระบาทใหญ่ ปางมารวิชัย พระชงฆ์เบื้องซ้ายงอเกือบ ๖๕ องศา ซึ่งเป็นลักษณะที่นิยมกันในสมัยปัลลวะ

๓.พระพิมพ์ดินเผาภาพพระพุทธเจ้าประทับนั่งปางสมาธิ มีประภามณฑลรอบพระเศียร เป็นพระพิมพ์ที่ได้รับอิทธิพลศิลปะหลังคุปตะ ลักษณะของประภามณฑลที่มีลักษณะเป็นแฉกคล้ายเปลวเพลิง เป็นการรับอิทธิพลศิลปะหลังปัลลวะหรือปลายสมัยคุปตะ ภาพบนพระพิมพ์เป็นเหตุการณ์ตอนปฐมเทศนาโปรดปัญจวัคคีย์ทั้งห้า ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน

๔. พระพิมพ์ดินเผาภาพระพุทธเจ้าประทับนั่งท่าปรยังกาสนะ พิมพ์นี้น่าจะเป็นพิมพ์ที่เก่าแก่ที่สุดในบรรดาพระพิมพ์ที่พบทั้งหมดจากวัดนครโกษา เป็นรูปพระพุทธเจ้าประทับนั่งขัดสมาธิราบ ทั้งสองข้างซ้ายขวาขององค์พระประกอบด้วยรูปบุคคลนั่งประนมมือหันหน้าออก ปางนี้บางท่านเรียกว่าปางเสวยข้าวมธุปายาสของนางสุชาดา[๗๘]

จากหลักฐานพระพิมพ์ที่วัดนครโกษาดังกล่าว ชี้ให้เห็นว่า อิทธิพลพุทธศิลปะแบบทวารวดีได้แพร่กระจายจากลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา เข้ามายังบริเวณลุ่มแม่น้ำป่าสัก ก่อนอิทธิพลศิลปะเขมรจะแผ่เข้ามา รูปแบบพระพิมพ์ดังกล่าวมีบางพิมพ์ที่พบในเขตเมืองนครปฐมโบราณและที่ชัยนาท นำไปสู่ข้อสรุปที่ว่า เมืองลพบุรีอาจจะเป็นทางผ่านที่รับเอาวัฒนธรรมทวารวดีจากลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาแล้วส่งต่อไปยังพื้นที่ราบสูงภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยผ่านเข้ามาทางสระบุรีและนครราชสีมา เพราะได้พบพระพิมพ์แบบเดียวกันในพื้นที่จังหวัดนครราชสีมาด้วย ต่อมาจึงมีการรับเอาอิทธิพลรูปแบบศิลปะเขมรมาใช้ ซึ่งพบพระพิมพ์แบบตรีกายเป็นที่แพร่หลายในเมืองลพบุรีโดยผ่านเข้ามาจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จนกระทั่งแพร่หลายเข้าไปเป็นที่นิยมในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาอีกด้วย

---

[๗๘] พรหมศักดิ์ เจิมศักดิ์ และฉลวย จารุภากานนท์, “พระพิมพ์ดินเผาวัดนครโกษา ลพบุรี”, **ศิลปากร**, ปีที่ ๓๒ ฉบับที่ ๖ (มกราคม – กุมภาพันธ์ ๒๕๓๒), หน้า ๔๐-๕๓.

สรุปว่า ศิลปะทวารวดีจากศูนย์กลางลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ผ่านลพบุรี สระบุรี นครราชสีมา และจังหวัดอื่น ๆ ลึกเข้ามา ขณะเดียวกันศิลปะเขมรก็แพร่หลายย้อนเข้ามาทางเดียวกันนี้จนถึงลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาเช่นกัน

พระพิมพ์ปางพิเศษ

นอกจากพระพิมพ์ประเภทต่าง ๆ ที่สร้างขึ้นเพื่อเป็นเครื่องสักการะของชาวพุทธแล้ว ที่แสดงให้เห็นถึงความเคารพศรัทธา และมั่นคงในพระพุทธศาสนาของชาวทวารวดีแล้ว ยังพบพระพิมพ์อีกประเภทหนึ่งที่แสดงให้เห็นถึงสถานการณ์ของพระพุทธศาสนาว่า ได้รับความนิยมมากกว่าศาสนาต่าง ๆ ที่มีอยู่ในสมัยเดียวกัน กล่าวคือ

๑. พระพุทธรูปยืนเหนือพนัสบดีสมัยทวารวดี อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๖ [๗๙] พบที่จังหวัดนครปฐม ลักษณะเป็นประติมากรรมนูนสูงจำหลักบนแผ่นหิน ด้านหน้าเป็นรูปพระพุทธรูปประทับยืน พระบาทชิดกันเหนือฐานรูปดอกบัวหงายซึ่งอยู่ระหว่างเขาของพนัสบดี พระวรกายเอียงเล็กน้อย พระหัตถ์ทั้งสองยกขึ้นเสมอพระอุระ

๒.พระพุทธรูปประทับยืนเหนือเศียรพระอรุณาทิตย์ สมัยทวารวดี อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๖ [๘๐] ลักษณะเป็นประติมากรรมนูนสูง จำหลักบนแผ่นหิน ด้านหน้าเป็นรูปพระพุทธรูปประทับยืน พระองค์ตั้งตรง เบื้องหลังพระเศียรมีประภามณฑล ลักษณะพระพุทธรูปพระพักตร์กลม พระขนงเป็นสันนูนต่อกันเป็นรูปปีกกาค่อนข้างตรง พระเนตรโปนเหลือบต่ำ พระนาสิกโตปลายบาน พระโอษฐ์กว้าง พระกรรณยาวจรดพระอังสา ครองจีวรห่มคลุม จีวรบางแนบพระวรกาย พระหัตถ์ทั้งสองแสดงปางประทานธรรม

พระพิมพ์หรือพุทธรูปแบบพิเศษนี้ ยังไม่เคยพบที่อื่นแม้แต่ในอินเดียเอง สันนิษฐานว่าผู้สร้างต้องการแสดงให้เห็นว่า พระพุทธศาสนามีอิทธิพลยิ่งใหญ่เหนือกว่าศาสนาพราหมณ์ เหมือนกับภาพสลักบนผนังถ้ำสมัยทวารวดีที่สระบุรี ซึ่งแสดงภาพพระนารายณ์และพระอิศวรหรือพระพรหมกำลังยืนและนั่งฟังพระพุทธเจ้าประทานเทศนา [๘๑] เป็นที่น่าสังเกตว่าพระพุทธศาสนาได้เป็นที่เคารพนับถือของประชาชนยิ่งกว่าศาสนาอื่นแม้แต่ศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ได้ถูกรัศมีแห่งพระพุทธศาสนาบดบัง

---

[๗๙] อุษา ง้วนเพียรภาค,**โบราณวัตถุในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์**, หน้า ๕๙.

[๘๐] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๖๐.

[๘๑] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๑๒.

ผู้วิจัยเชื่อว่า ในสมัยทวารวดีนั้นพระพุทธศาสนาได้รับการยอมรับนับถือจากชาวทวารวดีอย่างสูง และถือเป็นหลักปฏิบัติเพื่อให้เข้าถึงความสงบสุขของชีวิตอย่างไม่ต้องสงสัยเลย ดังหลักฐานเกี่ยวกับการสร้างพระพุทธรูปต่าง ๆ ที่พบจำนวนมาก หลักฐานดังกล่าวชี้ให้เห็นว่า พระพุทธศาสนาอยู่เหนือศาสนาพราหมณ์นั้น คือ การสร้างพระพนัสบดีและพระพุทธรูปเหนือเศียรพระอรุณาทิตย์ดังกล่าว

พระพิมพ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

พระพิมพ์ดินเผาบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้มีการค้นพบในแหล่งโบราณคดีหลายแห่ง แต่ที่มีจำนวนมากและเป็นพระพิมพ์ที่กำหนดอายุและศิลปะสมัยทวารวดีมีอย่างน้อย ๔ แห่งมีเมืองนาดูน เมืองกันทรวิชัย เมืองฟ้าแดดสงยาง และเมืองไพร

๑. พระพิมพ์ที่เมืองนาดูน เมืองนาดูน จังหวัดมหาสารคาม เจ้าหน้าที่ศิลปากรที่ ๗ ได้ขุดแต่งโบราณสถานจำนวน ๓ แห่งคือกู่สันตรัตน์ กู่น้อยและศาลานางขาว ใน พ.ศ. ๒๕๑๔ [๙๒] พบโบราณวัตถุที่สำคัญคือ พระวัชรธรทำด้วยหินทรายสีเขียว เทวรูปหินทราย ศิลาจารึก ๑ หลัก สูง ๒๑ เซนติเมตร กว้าง ๘ เซนติเมตร หนา ๔.๕๐ เซนติเมตร ต่อมา พ.ศ. ๒๕๒๓ นายสถาพร ขวัญยืน ศึกษาพระพิมพ์ดินเผาที่พบทั้งหมด แบ่งได้ ๓๘ พิมพ์ กำหนดอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๖ เป็นอิทธิพลของศิลปะทวารวดีจากภาคกลาง และได้พบเมืองโบราณคือเมืองฟ้าแดดสงยาง ในจังหวัดกาฬสินธุ์ ร่วมสมัยใกล้เคียงกันโดยพบว่าพระพิมพ์ดินเผาบางรูปแบบมีลักษณะคล้ายกัน[๙๓]

พ.ศ. ๒๕๒๘ หม่อมหลวงสุรสวัสดิ์ สุขสวัสดิ์ ทรงศึกษาเปรียบเทียบพระพิมพ์ที่พบในภาคใต้กับพระพิมพ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ทรงกล่าวถึงพระพิมพ์ที่พบที่เมืองนาดูน จังหวัดมหาสารคามว่า มีคติและรูปแบบศิลปะตรงกับพระพิมพ์จากนครปฐมมาก มีความสัมพันธ์กับพระพิมพ์แบบทวารวดีในภาคกลางมากกว่าพระพิมพ์แบบทวารวดีในภาคใต้ และมีอิทธิพลทางศิลปะพื้นเมืองตรงกับพระพิมพ์แบบทวารวดียุคที่ ๓ ทำให้ทราบว่าพระพิมพ์แบบทวารวดีที่เมืองนาดูนมี

---

[๙๒] วีรพงษ์ สิงห์บัญชา,**การขุดพบพระบรมสารีริกธาตุและพระพิมพ์ดินเผานาดูน ในพระธาตุนาดูน พุทธมณฑลอีสาน นครจำปาศรี อำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม** ,(มหาสารคาม: อภิชาตการพิมพ์, ๒๕๓๙), หน้า ๕๕.

[๙๓] สถาพร ขวัญยืน, "การขุดแต่งโบราณสถานที่อำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม", **ศิลปากร**, ปีที่ ๒๔, ฉบับที่๒ (พฤษภาคม๒๕๒๓), หน้า ๘๕.

อายุใหม่กว่าพระพิมพ์แบบทวารวดีจากภาคใต้ อย่างไรก็ดี พระพิมพ์แบบนาดูนก็แสดงให้เห็นถึงพุทธศาสนาแบบเถรวาทเช่นกันกับพระพิมพ์แบบทวารวดีที่ภาคใต้ [๙๔]

พ.ศ. ๒๕๓๑ ผู้ช่วยศาสตราจารย์มยุรี วีระประเสริฐ ได้ศึกษาพระพิมพ์นาดูนที่พบปี พ.ศ. ๒๕๒๒ เพิ่มเติม พบว่า เป็นฝีมือช่างพื้นเมืองที่ได้รับอิทธิพลศิลปะทวารวดีที่แพร่หลายมาจากภาคกลาง แผ่ขยายขึ้นไปยังภาคตะวันออกเฉียงเหนือพร้อมกับพุทธศาสนานิกายเถรวาทโดยได้รับอิทธิพลการทำพระพุทธรูปจากอินเดียสมัยคุปตะ หลังคุปตะและปาละ ตลอดจนอิทธิพลศิลปะเขมรที่แพร่หลายมาจากกัมพูชา และได้พบพระพิมพ์ขนาดเล็กรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ๔ กรด้วย อันเป็นหลักฐานสำคัญว่าในช่วงเวลานี้ชุมชนมีการบูชาพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรในพุทธศาสนามหายานด้วย และพบพระพิมพ์พระพุทธรูปนาคปรกปางมารวิชัย ซึ่งไม่นิยมทำกันในที่อื่น ๆ เป็นหลักฐานสำคัญที่แสดงให้เห็นว่าพระพุทธรูปนาคปรกปางมารวิชัยนั้น เคยมีคติทำมาก่อนแล้วในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ [๙๕] และนำไปสู่ข้อสันนิษฐานที่ว่า พระพิมพ์ที่พบเหล่านี้น่าจะมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๖

๒. พระพิมพ์ที่เมืองกันทรวิชัย พ.ศ.๒๕๑๕ เจ้าหน้าที่ศิลปากรที่ ๗ ขุดแต่งซากโบราณสถานเมืองกันทรวิชัยพบ พระพิมพ์ดินเผา๑ องค์แผ่นเงินบุเป็นพระพุทธรูป ๖๖ แผ่น อยู่ภายในภาชนะดินเผาใกล้กับตำแหน่งของฐานศิลาแลงของพระประธานภายในอุโบสถ [๙๖]

พ.ศ. ๒๕๑๗ หม่อมเจ้า สุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงศึกษาพระพิมพ์เงินดุนหรือแผ่นเงินบุจำนวน ๖๖ แผ่นและพระพิมพ์ดินเผาจำนวน ๑ องค์ดังกล่าวเพิ่มเติม พบว่าพระพิมพ์เป็นปางสมาธิที่มีประภามณฑลโดยรอบพระเศียร มีลวดลายล้อมรอบพระองค์คล้ายเปลวไฟ ประทับนั่งขัดสมาธิเพชรและจัดเป็นพระพุทธรูปที่มีอิทธิพลของศิลปะอินเดียแบบปาละสันนิษฐานว่าอาจแผ่เข้ามาทางพม่ามีอายุในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๕ [๙๗]

เฉพาะพระพิมพ์แผ่นเงินดุนนั้นสรุปได้ว่า สร้างขึ้นในศิลปะทวารวดีตอนปลายราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕-๑๖ ชี้ให้เห็นความสำคัญของพระพุทธศาสนานิกายเถรวาทในภาคตะวันออก

---

[๙๔] สุรสวัสดิ์ สุขสวัสดิ์,ม.ล., “การศึกษาพระพิมพ์ภาคใต้ของประเทศไทย” , **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต,** (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร,๒๕๒๘),หน้า ๑๕๔-๑๕๖.

[๙๕] มยุรี วีระประเสริฐ, **พระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดีที่พบที่นาดูน จังหวัดมหาสารคาม, ในดินแดนไทยจากยุคประวัติศาสตร์ตอนต้นถึงคริสต์ศตวรรษที่ ๑๕** , หน้า ๙๖-๙๗.

[๙๖] หม่อมเจ้า สุภัทรดิศ ดิศกุล, “แผ่นเงินสมัยทวารวดีซึ่งขุดพบที่อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม”, **โบราณคดี,** ปีที่ ๕, ฉบับที่ ๓ (สิงหาคม ๒๕๑๗),หน้า ๓๐๓-๓๐๔.

[๙๗] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๓๐๓-๓๐๘.

เฉียงเหนือของไทยในขณะนั้น เนื่องจากได้ค้นพบจารึกภาษามอญบนพระพิมพ์ดินเผา ๔ องค์ ที่เมืองฟ้าแดดสูงยาง ในเขตจังหวัดกาฬสินธุ์ที่อยู่ใกล้เคียง [๘๘] จึงทรงสันนิษฐานว่าเป็นวัฒนธรรมของชนชาติมอญหรือนำขึ้นมาโดยชนชาติมอญ

พ.ศ. ๒๕๔๓ มีนักวิชาการแสดงความเห็นว่า ช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๔ กลุ่มชนในดินแดนภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนกลาง บริเวณจังหวัดมหาสารคาม กาฬสินธุ์ ร้อยเอ็ด มีการนับถือพระพุทธศาสนานิกายเถรวาทแบบมหายาน มีหลักฐานคือซากโบราณสถานและโบราณวัตถุในพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะพระพิมพ์และได้ศึกษารูปแบบของพระพิมพ์ที่พบที่เมืองนาดูน เมืองกันทรวิชัย เมืองฟ้าแดดสงยางและเมืองไพร จากการศึกษาพระพิมพ์ที่เมืองกันทรวิชัยพบว่า มีบางแบบคล้ายกับเมืองฟ้าแดดสงยางเช่นพระพิมพ์ปางสมาธิ และปางหนึ่งสันนิษฐานว่า จะเป็นปางรับข้าวมธุปายาสของนางสุชาดาหรืออาจจะเป็นปางโปรดพุทธบิดานั้น มีลักษณะคล้ายกับพระพิมพ์ที่ขุดได้จากฐานเจดีย์วัดนครโกษา จังหวัดลพบุรี นำไปสู่ข้อสันนิษฐานว่า พระพิมพ์ปางนี้น่าจะมีอายุเก่าแก่ที่สุดในจำนวนพระพิมพ์ที่ขุดพบ [๘๙]

๓. พระพิมพ์ที่เมืองฟ้าแดดสงยาง พ.ศ. ๒๕๑๑ เจ้าหน้าที่ศิลปากรที่ ๗ ได้ขุดค้นทางโบราณคดีพบศาสนสถานจำนวน ๑๔ แห่ง พบว่าเมืองโบราณฟ้าแดดสงยางเป็นชุมชนในวัฒนธรรมทวารวดีอาศัยอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๖ และในช่วงสมัยอยุธยา (พุทธศตวรรษที่ ๑๙-๒๓) [๙๐]

พ.ศ.๒๕๓๔ กรมศิลปากรร่วมกับคณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ทำการขุดค้นบริเวณชุมชนเมืองโบราณฟ้าแดดสงยางหาข้อมูลเพิ่มเติม พบโบราณวัตถุในวัฒนธรรมทวารวดีที่สำคัญ คือใบเสมาจำนวนมาก ประกอบด้วยใบเสมาที่ไม่มีภาพเล่าเรื่องและที่มีภาพเล่าเรื่องส่วนใหญ่เป็นเรื่องราวในชาดก พระพุทธรูปสำริดจำนวน ๒ องค์ พระโพธิสัตว์สำริดจำนวน ๑ องค์ และพระพิมพ์ดินเผาอีกเป็นจำนวนมาก โดยมีพิมพ์ที่พบทั้งหมด ๗ พิมพ์ด้วยกัน

พ.ศ.๒๕๓๖ มีผู้ศึกษาภาชนะดินเผาในบริเวณลุ่มแม่น้ำชี โดยเฉพาะภาชนะดินเผาที่ได้จากการขุดค้นเมืองฟ้าแดดสงยาง นำไปสู่ข้อสันนิษฐานว่า ชุมชนโบราณแห่งนี้มีการอยู่อาศัยตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย (พุทธศตวรรษที่ ๓-๗) จนถึงสมัยประวัติศาสตร์ราวพุทธ

---

[๘๘] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๓๐๒-๓๑๔.

[๘๙] ธีรพงษ์ จตุรพาณิชย์,"พระพิมพ์กันทรวิชัย นาดูนฟ้าแดดสงยาง เมืองไพร พุทธศิลป์ทวารวดี", **เมืองโบราณ,** ปีที่ ๒๖, ฉบับที่ ๑ (มกราคม – มีนาคม ๒๕๔๓), หน้า ๙๔-๙๖.

[๙๐] ผาสุข อินทราวุธ, "วัฒนธรรมทวารวดีในภาคอีสาน วิเคราะห์หลักฐานจากแหล่งโบราณคดีเมืองฟ้าแดดสงยาง", **เมืองโบราณ**, ปีที่ ๒๐ ฉบับที่๑ (มกราคม-มีนาคม ๒๕๓๗),หน้า ๑๐๑.

ศตวรรษที่ ๒๓ เป็นชุมชนทำเกษตรกรรม ผลิตภาชนะดินเผาได้ และมีคติความเชื่อในพิธีกรรมเกี่ยวกับความตายเช่นเดียวกับชุมชนร่วมสมัยในภูมิภาคเดียวกัน มีการติดต่อกลุ่มชนอื่น และผสมผสานวัฒนธรรมทิ้งถิ่นกับวัฒนธรรมชุมชนโบราณในภูมิภาคอื่นด้วย [๖๑]

พ.ศ. ๒๕๓๙ กรมศิลปากรได้ทำการขุดแต่งบูรณะพระธาตุยาคู เมืองฟ้าแดดสงยาง และได้พบใบเสมาหินสมัยทวารวดีจำนวน ๑๑ ใบ มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๕ [๖๒]

๔. พระพิมพ์ที่เมืองไพร จังหวัดร้อยเอ็ด มีการขุดค้นพบพระพิมพ์ในปีพ.ศ. ๒๕๑๗ บริเวณที่ขุดมีลักษณะเป็นเนินดิน พบพระพิมพ์จำนวนมากเรียงเป็นแถวหันพระเศียรชนกันซ้อนกันเป็นชั้น ๆ ค่อนข้างเป็นระเบียบและไม่พบโบราณวัตถุอื่นรวมอยู่ด้วยเลย เป็นพระพิมพ์นาคปรกประมาณ ๓,๐๐๐ องค์ นับเป็นพิมพ์ที่พบมากที่สุด [๖๓]

พ.ศ.๒๕๔๓ มีการศึกษาพระพิมพ์นาคปรกที่เมืองไพร พบว่าเป็นศิลปะทวารวดีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕ สันนิษฐานว่า คงจะเลียนแบบมาจากพระพุทธรูปปางสมาธินาคปรกศิลปะทวารวดีในภาคกลาง ลักษณะการนั่งขัดสมาธินั้นเป็นแบบขัดสมาธิราบเหมือนกับพระนาคปรกที่เมืองนาดูนและเมืองกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม [๖๔]

จากการศึกษาข้อมูลพระพิมพ์ในแหล่งโบราณคดีทั้ง ๔ แหล่งดังกล่าว ชี้ให้เห็นว่าในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ได้มีกลุ่มชนอาศัยอยู่มาตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๓-๗ ต่อมาได้รับวัฒนธรรมทวารวดีที่แผ่มาจากภาคกลางของประเทศไทย โดยได้รับเอาพระพุทธศาสนามาเป็นศาสนาประจำท้องถิ่นตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๖ พระพุทธศาสนาได้รับการทำนุบำรุงให้เจริญรุ่งเรืองอย่างสูง หลักฐานการพบซากโบราณสถานตามเมืองโบราณดังกล่าว และการพบชิ้นส่วนสถูปสำริดบรรจุพระบรมสารีริกธาตุไว้ภายใน แสดงให้เห็นว่าพระพุทธศาสนาได้มีบทบาทอย่างสำคัญยิ่งต่อชุมชนโบราณ นอกจากนี้ผลจากการศึกษาพระพิมพ์ที่ผ่านมาทำให้ทราบว่ายังมีอิทธิพล

---

[๖๑] ประอร ศิลาพันธ์, "ภาชนะดินเผาในแหล่งโบราณคดีลุ่มแม่น้ำชี กรณีศึกษาภาชนะดินเผาที่ได้จากการขุดค้นเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์", **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต,** (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๖).

[๖๒] อรุณศักดิ์ กิ่งมณี, "ใบเสมาสลักภาพเตมิยชาดก ที่พระธาตุยาคู เมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์", **ศิลปากร** ปีที่ ๔๑ ฉบับที่๕ (กันยายน-ตุลาคม ๒๕๔๑), หน้า ๕๗.

[๖๓] ธีรพงษ์ จตุรพาณิชย์ , "พระพิมพ์กันทรวิชัย นาดูน ฟ้าแดดสงยาง เมืองไพร พุทธศิลป์ทวารวดี", หน้า ๙๔.

[๖๔] ธีรพงษ์ จตุรพาณิชย์ , "พระพิมพ์กันทรวิชัย นาดูน ฟ้าแดดสงยาง เมืองไพร พุทธศิลป์ทวารวดี", หน้า ๙๘-๙๙.

ของศิลปะอินเดียในสมัยต่าง ๆ รวมทั้งศิลปะขอมด้วยได้แผ่เข้ามาในดินแดนแถบลุ่มแม่น้ำชีตอนกลางเช่นกัน

ผู้วิจัยพบว่า พระพุทธศาสนาและศิลปกรรมแบบ"ทวารวดี"ได้เจริญรุ่งเรืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเมื่อเข้าสู่พุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๕ [๖๕]มาแล้ว ปรากฏชุมชนพุทธศาสนาหลายแห่ง เป็นที่น่าสังเกตว่ามีจำนวนมากและชุกชุมหนาแน่นในแถบภาคตันออกเฉียงเหนือตอนกลางเขตจังหวัดกาฬสินธุ์ ขอนแก่นและมหาสารคาม ทั้งนี้อาจเป็นเพราะว่าอีสานตอนล่างเป็นเขตอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์ เนื่องจากการแผ่อำนาจของกษัตริย์เจนละจากกัมพูชาแล้วตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๒

พระพิมพ์ภาคเหนือ

พระพิมพ์ดินเผา เป็นงานศิลปกรรมที่โดดเด่นและเป็นหลักฐานชิ้นสำคัญ ที่เมืองลำพูนหรือเมืองหริภุญไชยได้พบจำนวนมากและมีหลายรูปแบบด้วยกัน ชี้ให้เห็นความเจริญรุ่งเรืองของพระพุทธศาสนาในภาคเหนือ และแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างแคว้นหริภุญไชยกับบ้านเมืองต่าง ๆ โดยรอบ เมืองลำพูนหรือเมืองหริภุญไชย เป็นเมืองโบราณมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๔–๑๘ จากตำนานการสร้างเมือง เช่น จามเทวีวงศ์[๖๖] ตำนานมูลศาสนา [๖๗] ได้กล่าวถึงเรื่องราวการขึ้นมาครองเมืองลำพูนของพระนางจามเทวีจากเมืองละโว้ โดยได้นำเอาพระพุทธศาสนาและอารยธรรมจากภาคกลางขึ้นมาสู่เมืองลำพูนด้วย

พ.ศ. ๒๕๒๘ กรมศิลปากรทำการขุดค้นเมืองโบราณหริภุญไชย แต่สรุปผลที่แน่นอนของชั้นวัฒนธรรมไม่ได้ พ.ศ. ๒๕๓๖ มีการขุดค้นเพิ่มเติม โดยมีรองศาสตราจารย์ผาสุข อินทราวุธ และคณะ [๖๘] ผลจากการสำรวจขุดค้น พบพระพิมพ์ดินเผาหลายรูปแบบ คือ

---

[๖๕] ผาสุข อินทราวุธ,**ยุคปรับเปลี่ยนทางวัฒนธรรมในลุ่มแม่น้ำชี:กรณีศึกษาเมืองฟ้าแดดสงยาง,** หน้า ๑๙.

[๖๖] กรมศิลปากร,**คำแปล จามเทวีวงศ์ พงศาวดารเมืองหริปุญไชย**,พิมพ์ครั้งที่ ๔,(กรุงเทพฯ:รุ่งวัฒนา,๒๕๑๖), หนา ๘๑-๙๓.

[๖๗] กรมศิลปากร,**ตำนานมูลศาสนา**,(ฉบับพิมพ์ในการพระราชทานเพลิงศพ มล.เดช สนิทวงศ์ ฯ),(กรุงเทพฯ: ม.ป.ท., ๒๕๑๘), หน้า ๑๒๕-๑๔๒.

[๖๘] ผาสุข อินทราวุธ และคณะ, **อารยธรรมโบราณในจังหวัดลำพูน**,(กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๖), หน้า ๓๒.

๑. กลุ่มพระพิมพ์รูปแบบทวารวดี พบกระจายอยู่ตามแหล่งโบราณคดีบริเวณเมืองหริภุญไชยและใกล้เคียง ได้แก่แหล่งโบราณคดีวัดพระธาตุหริภุญไชย แหล่งโบราณคดีวัดจามเทวี แหล่งโบราณคดีวัดดงฤาษีและเมืองเวียงมโน อำเภอหางดง จังหวัดเชียงใหม่ เป็นต้น ชี้ให้เห็นว่าอิทธิพลวัฒนธรรมพระพุทธศาสนาในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๖ ได้แผ่เข้ามาถึงเมืองหริภุญไชย รูปแบบศิลปะใกล้เคียงกับศิลปะทวารวดีในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ [๙๙]

๒. กลุ่มพระพิมพ์ซุ้มพุทธคยา รูปแบบเหมือนพระพิมพ์ที่แพร่หลายอยู่ในพม่าที่เมืองพุกามและพะโค ช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๖ สันนิษฐานว่าชุมชนโบราณแห่งนี้น่าจะมีการติดต่อและรับอิทธิพลพระพุทธศาสนาจากอินเดียภาคตะวันออกเฉียงเหนือสมัยราชวงศ์ปาละโดยตรงหรืออาจผ่านทางพม่าเข้ามา และช่วงนี้ความสัมพันธ์กับชุมชนทวารวดีในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาก็ยังปรากฏอยู่ เนื่องจากได้พบพระพิมพ์ซุ้มพุทธคยา พิมพ์นิยมของเมืองหริภุญไชยในเขตจังหวัดนครปฐม กาญจนบุรี และสุพรรณบุรี ซึ่งเป็นพิมพ์ที่นิยมในพม่าสมัยพุกาม [๑๐๐] ด้วย

๓.กลุ่มพระลือหน้ามงคลและพระกวาง เป็นกลุ่มพระพิมพ์ที่คลี่คลายคติและรูปแบบมาจากเรื่องราวในพุทธประวัติสองตอน คือ ตอนตรัสรู้ใต้ต้นโพธิ์ที่พุทธคยา และตอนแสดงปฐมเทศนาที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เป็นภาพพุทธประวัติที่นิยมสร้างกันในอินเดียตะวันออกเฉียงเหนือในสกุลช่างคุปตะ (พุทธศตวรรษที่ ๙-๑๑) และสกุลช่างปาละ (พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๔) [๑๐๑]

๔. กลุ่มพระตรีกายพระแปดและพระสิบแปด พระพิมพ์ที่สร้างตามคติมหายานที่เข้ามาในประเทศไทยพร้อมกับอิทธิพลวัฒนธรรมเขมรแบบบายน หลังสมัยทวารวดีราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗-๑๘ แสดงภาพพระพุทธเจ้าทรงเครื่องกษัตริย์ และรูปแบบของกลุ่มพระตรีกายบางแบบยังนิยมแพร่หลายอยู่ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาร่วมสมัยเดียวกันอีกด้วย

จากหลักฐานดังกล่าวทำให้ทราบว่า อิทธิพลของพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในเมืองหริภุญไชย มาจากหลายทางทางหนึ่งได้รับอิทธิพลศิลปะอินเดียแบบคุปตะผ่านวัฒนธรรมทวารวดี อีกทางหนึ่งได้รับอิทธิพลศิลปะแบบปาละผ่านมาทางพม่าเข้ามา และมีคตินิยมของชาวพื้นเมืองผสมผสานเข้าไป จึงปรากฏรูปแบบพระพิมพ์ที่มีลักษณะแตกต่างไปจากต้นแบบเดิม กลายเป็นแบบเฉพาะของชุมชนในวัฒนธรรมหริภุญไชยไป

---

[๙๙] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๘๙.

[๑๐๐] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๙๓.

[๑๐๑] ผาสุข อินทราวุธ และคณะ, **อารยธรรมโบราณในจังหวัดลำพูน**, หน้า ๙๓.

ผลจากการศึกษาพระพิมพ์ในภาคเหนือโดยเฉพาะที่เมืองหริภุญไชย ชี้ให้เห็นว่า อิทธิพลพระพุทธศาสนาที่แพร่หลายเข้ามายังดินแดนภาคเหนือมีถึง ๓ ระลอก [๑๐๒] คือ (๑) อิทธิพลพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท วัฒนธรรมทวารวดี เข้ามาจากลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา (๒) อิทธิพลพระพุทธศาสนานิกายมหายานจากอินเดียภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ที่อาจจะรับโดยตรงหรือผ่านเข้ามาทางพม่าในช่วงสมัยพระเจ้าอนิรุทธิ์(พุทธศตวรรษที่๑๖) และ(๓)อิทธิพลพระพุทธศาสนามหายานจากเขมร

พระพิมพ์ในภาคเหนือ แบ่งออกเป็น ๕ กลุ่มใหญ่ ตามรูปแบบที่แสดงถึงอิทธิพลที่ตนได้รับมาและอีกกลุ่มหนึ่งเป็นลักษณะของตนเอง คือ [๑๐๓] ได้แก่ (๑) พระพิมพ์อิทธิพลอินเดีย (๒) พระพิมพ์ศิลปะทวารวดีได้แก่ปางสมาธิ ปางมารวิชัย และปางประทานอภัย (๓) พระพิมพ์ศิลปะพม่าแบบพุกาม ที่เข้ามาราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๕ (๔) พระพิมพ์ศิลปะลพบุรี และ(๕) พระพิมพ์ศิลปะหริภุญไชย โดยมีลักษณะเป็นฝีมือช่างพื้นเมือง

ศิลปะหริภุญไชยยังมีพระพิมพ์อยู่หลายแบบ ทำด้วยดินเผา ฝีมือประณีตจนแม้ที่มีขนาดเล็กมากก็ตาม ความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับเมืองพุกามทางวัฒนธรรมได้สะท้อนอยู่ที่พระพิมพ์แบบที่นิยมกันในศิลปะพุกาม และยังพบพระพิมพ์บางแบบที่เกี่ยวข้องกับศิลปะทวารวดีและศิลปะขอมด้วย [๑๐๔]จากการค้นพบพระพิมพ์บริเวณเวียงท่ากาน เวียงมโน รวมทั้งที่เมืองพะเยา ชี้ให้เห็นว่าเมืองเหล่านี้ล้วนแต่เกี่ยวข้องกับแหล่งบันดาลใจทางพุทธศาสนาที่มีแนวทางศิลปกรรมร่วมกัน [๑๐๕]

ลักษณะพระพิมพ์ภาคเหนือ

พระพิมพ์ภาคเหนือมีลักษณะพระพักตร์ค่อนข้างมนเม็ดพระศกขมวดเป็นรูปก้นหอยเรียงกันอย่างมีระเบียบ พระนลาฏกว้างทำให้ดูพระพักตร์เป็นรูปสี่เหลี่ยม บางองค์มีเส้นกรอบพระพักตร์นูนเด่น พระขนงต่อกัน พระเนตรอูมโปน พระนาสิกเป็นสัน พระโอษฐ์อมยิ้ม มุมพระเนตร

---

[๑๐๒] วิริยา อุทธิเสน, “การศึกษาคติความเชื่อของชุมชนโบราณสมัยทวารวดีในลุ่มแม่น้ำชีตอนกลาง กรณีศึกษาจากพระพิมพ์”, **วิทยานิพนธ์ศิลปะศาสตร์มหาบัณฑิต**,(บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๖).

[๑๐๓] สุรพล ดำริห์กุล,**ประวัติศาสตร์และศิลปะหริภุญไชย**, หน้า ๑๖๐-๑๗๖.

[๑๐๔] สันติ เล็กสุขุม,ศ.ดร.,**ศิลปะภาคเหนือ: หริภุญชัย-ล้านนา**, หน้า ๕๐.

[๑๐๕] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๕๐-๕๑.

ชี้ขึ้น พระกรรณยาว พระหัตถ์และพระบาทมีขนาดใหญ่และมีการครองผ้าแบบคลุมเป็นส่วนมาก จีวรบางแนบเนื้อเหมือนแบบพระพุทธรูปทวารวดีในภาคกลาง

ลักษณะพระพุทธรูปจะมีรูปแบบเช่นเดียวกับศิลปะทวารวดี ต่างแต่ลักษณะของเกตุมาลาเป็นต่อมเล็ก ๆ เท่านั้น พระพิมพ์ที่แสดงลักษณะศิลปะทวารวดีนี้สันนิษฐานว่ามีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔

ชี้ให้เห็นว่า ชาวภาคเหนือมีการติดต่อกับกลุ่มบ้านเมืองหรือแว่นแคว้นอื่นที่นับถือพระพุทธศาสนา ซึ่งเจริญขึ้นก่อนทางตะวันตก คือ เมืองมอญทางตอนใต้ของเมืองพุกาม รวมทั้งเมืองพุกาม ตลอดจนมีการติดต่อกับเมืองทางใต้คือภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ อันเป็นเขตวัฒนธรรมทวารวดีและวัฒนธรรมขอมอีกด้วย

พระพิมพ์ภาคใต้

บริเวณภาคใต้ของประเทศไทย มีความเจริญรุ่งเรืองมาตั้งแต่โบราณ กระแสคลื่นแห่งการนับถือพระพุทธศาสนาก็มีหลายยุคหลายสมัย จากหลักฐานโบราณคดีที่พบทำให้ทราบถึงความเป็นมาของพระพุทธศาสนาทั้งนิกายเถรวาท นิกายสรวาสติวาทินและนิกายมหายาน ในที่นี้จะกล่าวถึงเฉพาะพระพิมพ์อิทธิพลเถรวาทเป็นหลัก

พ.ศ. ๒๕๒๘ หม่อมหลวงสุรสวัสดิ์ สุขสวัสดิ์ ณ อยุธยา ทรงศึกษาพระพิมพ์ภาคใต้จากพิพิธภัณฑสถาน ๕ แห่งพบว่าพระพิมพ์ภาคใต้มีคติการสร้างขึ้นในพระพุทธศาสนา แบ่งเป็น ๓ กลุ่ม [๑๐๖]

กลุ่มที่ ๑ พระพิมพ์ที่แสดงถึงคติพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท มี ๓ แบบ ได้แก่

๑. พระพิมพ์พระพุทธรูปนาคปรก ศิลปะอมราวดี อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐-๑๑

๒. พระพิมพ์ปางมหาปาฏิหาริย์ที่เมืองสาวัตถีตามคัมภีร์อรรถกถาชาดก ภาษาบาลีของนิกายเถรวาท ศิลปะทวารวดี(อิทธิพลศิลปะอินเดียแบบคุปตะ หลังคุปตะและปาละตอนต้น) อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔

๓. พระพิมพ์ปางมหาปาฏิหาริย์เมืองสาวัตถี ตามคัมภีร์อรรถกถาชาดกภาษาบาลีของนิกายเถรวาท ศิลปะทวารวดี (อิทธิพลศิลปะอินเดียแบบคุปตะ หลังคุปตะและปาละตอนต้น) อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔

---

[๑๐๖] สุรสวัสดิ์ สุขสวัสดิ์ ณ อยุธยา,ม.ล., **การศึกษาพระพิมพ์ภาคใต้ของประเทศไทย**, หน้า ๑๘๔-๑๘๖.

กลุ่มที่ ๒ พระพิมพ์ที่แสดงถึงคติพระพุทธศาสนานิกายสรวาสติวาท ได้แก่ พระพิมพ์ปางมหาปาฏิหาริย์ที่เมืองสาวัตถี ตามคัมภีร์ทิวยาวทานภาษาสันสกฤตของนิกายสรวาสติวาท ศิลปะทวารวดี อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๔ หรือ ๑๓-๑๔

กลุ่มที่ ๓ พระพิมพ์พระพุทธศาสนานิกายมหายานและนิกายวัชรยานมี ๔ กลุ่ม

ผู้วิจัยสรุปได้ว่า พระพิมพ์ภาคใต้สามารถแบ่งเป็น ๒ ยุค คือ พระพิมพ์แบบทวารวดี อายุอยู่ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ หรือ ๑๓ ถึงราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔ และพระพิมพ์แบบศรีวิชัยอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๕ ทำให้ทราบว่าพระพุทธศาสนาที่เจริญอยู่ในยุคทั้งสองนี้มีทั้งนิกาย เถรวาทที่แพร่มาจากทางอินเดียเข้ามายังฝั่งตะวันตกของคาบสมุทรราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐-๑๒ และจากช่วงเวลานี้ถึงพุทธศตวรรษที่๑๓-๑๔ เป็นยุคแรกของพระพิมพ์ภาคใต้หรือสมัยทวารวดี จากนั้นก็ตามเข้ามาด้วยนิกายสรวาสติวาทและนิกายมหายาน ซึ่งในยุคที่ ๒ นี้ได้กลายเป็นนิกายวัชรยานไป

๓.๒.๕ ประติมากรรมเสมาหิน

เสมาหินเป็นหลักฐานทางโบราณคดีที่สำคัญอีกอย่างหนึ่ง มีพบแพร่หลายเฉพาะในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเท่านั้น ในภาคกลางมีพบบ้างแต่น้อย เช่น ที่ลพบุรีหรือพิษณุโลก [๑๐๗] เฉพาะภาคตะวันออกเฉียงเหนือรูปแบบใบเสมามีลักษณะเป็นกลีบบัว มีขนาดสูงตั้งแต่ ๑ เมตรจนไปถึง ๒ เมตร และมีรูปเสาสี่เหลี่ยมและแปดเหลี่ยมบ้างแต่น้อย อาจารย์ศักดิ์ชัย สายสิงห์ สันนิษฐานว่ามีคติการสร้างไว้ ๓ ประการ[๑๐๘] (๑) ถ้าปักใบเดียวกลางลานมีฐานะเป็นเจดีย์องค์หนึ่ง (๒)ใช้ปักล้อมรอบสถานที่ศักดิ์สิทธิ์เพื่อแสดงขอบเขต และ(๓) ใช้ปักแปดทิศรอบฐานอาคารสี่เหลี่ยมผืนผ้า เป็นเครื่องหมายของเสมานิมิต

ใบเสมาที่มีภาพสลักนั้นนิยมสลักเรื่องราวชาดกในพระพุทธศาสนา เช่นภาพบนใบเสมา พบที่เมืองฟ้าแดดสงยาง จังหวัดกาฬสินธุ์ ภาพสลักบนใบเสมา อำเภอเกษตรสมบูรณ์ และ

---

[๑๐๗] ศักดิ์ชัย สายสิงห์,**ศิลปะทวารวดี : วัฒนธรรมพุทธศาสนายุคแรกเริ่มในดินแดนไทยเรื่องเดียวกัน**, หน้า ๒๓๔-๒๔๐.

[๑๐๘] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๒๓๕.

เสมาหินชาดกที่บ้านกุดโง้ง จังหวัดชัยภูมิ [๑๐๙] ภาพเสมาหินเหล่านี้ส่วนใหญ่เป็นศิลปะทวารวดี กำหนดอายุระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๕

โดยเฉพาะใบเสมาหินที่บ้านกุดโง้ง ผู้วิจัยได้ไปสำรวจมาพบว่าเป็นเสมาหินที่สลักภาพชาดกพระเจ้าสิบชาติหรือทศบารมีในพระพุทธศาสนาเถรวาทแสดงให้เห็นว่า พระพุทธศาสนาได้เจริญรุ่งเรือง และตั้งมั่นอยู่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือในสมัยทวารวดีเช่นเดียวกับในภาคกลาง

๓.๓ หลักฐานโบราณคดีด้านจารึก

ความสำคัญของจารึก

หลักฐานการจารึกต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นรูปภาพหรือสัญลักษณ์อื่นใดก็ตาม ล้วนมีจุดประสงค์ที่ต้องการสื่อสารหรือแจ้งเรื่องราวหรือประกาศให้ผู้อื่นทราบเนื้อความในเรื่องราวต่างๆ ที่มีอยู่ในอดีต ในที่นี้จะกล่าวถึงเฉพาะจารึกที่เป็นลายลักษณ์อักษรที่จะนำไปสู่การวิเคราะห์เกี่ยวกับอิทธิพลของพระพุทธศาสนาในสมัยทวารวดี หรือร่วมสมัยเท่านั้น เพราะจารึกเป็นหลักฐานเอกสารโบราณที่บ่งบอกให้ทราบได้ว่าบรรพบุรุษในสังคมอดีตแต่ละท้องถิ่นในยุคสมัยต่าง ๆ มีประวัติเป็นมาอย่างไร ดำรงชีวิต มีความรู้ และเข้าใจโลกและชีวิตกันอย่างไรจึงสามารถรักษาสถานภาพของอารยธรรมแห่งสังคมให้ดำรงอยู่และพัฒนาให้สืบทอดมาจนถึงปัจจุบันได้ [๑๑๐]

วัฒนธรรมการจารึกสันนิษฐานว่าได้อิทธิพลมาจากอินเดียเนื่องจากอินเดียสมัยไม่ต่ำกว่า ๒,๖๐๐ ปีมาแล้ว[๑๑๑] ช่วงเวลานั้นอินเดียมีความเจริญทางด้านอารยธรรมอย่างสูงยิ่ง และมีการแพร่หลายออกสู่บรรดาประเทศข้างเคียงต่างๆ ทั้งทางบกและทางทะเลโดยพ่อค้าวาณิช นักเดินทางและนักบวชต่าง ๆ [๑๑๒]

---

[๑๐๙] สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, **“ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท”**, **พระราชวิทยานิพนธ์ ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔), หน้า ๑๑๘-๑๑๙.

[๑๑๐] ดูรายละเอียดใน กรมศิลปากร,**จารึกในประเทศไทย เล่ม ๑ ฯ** , หน้า ๑-๓๒.

[๑๑๑] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๑๕.

[๑๑๒] หม่อมเจ้า สุภัทรดิศ ดิศกุล,**ประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์ถึง พ.ศ.๒๐๐๐**, หน้า ๖-๗.

ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๖ [๑๑๓] ปรากฏว่ากลุ่มชนในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ต่าง ได้รับอิทธิพลของอารยธรรมอินเดียในด้านศาสนา ศิลปวัฒนธรรม ศาสตร์ต่าง ๆ รวมทั้ง ภาษาศาสตร์ และอักษรศาสตร์อีกด้วย

จารึกต่าง ๆ โดยเฉพาะจารึกอักษรปัลลวะจัดได้ว่า เป็นหลักฐานโบราณคดีที่บ่งบอกถึงความเจริญรุ่งเรืองทางด้านอารยธรรมเริ่มแรก ที่ปรากฏอยู่บนผืนแผ่นดินไทยได้ดีที่สุดอย่างหนึ่ง

จากหลักฐานด้านโบราณคดีพบว่า บริเวณภาคกลางตอนล่างของไทยในสมัยที่ทวารวดีเจริญรุ่งเรือง โดยได้พบหลักฐานด้านจารึกที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา เป็นจารึกที่ใช้อักษรปัลลวะ มีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๒ จำนวนมาก ทั้งนี้ จารึกดังกล่าวนิยมจารึกไว้บนชิ้นส่วนต่าง ๆ ของพระธรรมจักร เช่น ดุมล้อ กงล้อ และวงล้อ ตลอดจนจารึกบนฐานพระพุทธรูป บนพระพิมพ์ บนสถูปจำลอง บนบาตรพระ บนแท่งหิน บนแผ่นอิฐและบนผนังถ้ำ ทั้งนี้มีการพบหนาแน่นมากในเขตจังหวัดนครปฐม สุพรรณบุรีและลพบุรี [๑๑๔]จารึกส่วนใหญ่ที่พบมักจะเป็นคาถา เย ธมฺมา และข้อความเกี่ยวกับหลักธรรมที่คัดจากพระไตรปิฎกภาษาบาลี นำไปสู่ข้อสรุปว่า พุทธศาสนานิกาย เถรวาทได้เจริญรุ่งเรืองอยู่ในรัฐทวารวดี

ขณะเดียวกันก็พบว่าหลักฐานทางวัฒนธรรมทวารวดีที่ไม่ใช่ลายลักษณ์อักษร และหลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษร ต่างมีความสอดคล้องกันทั้งลักษณะ พัฒนาการ เวลาและสถานที่ เพราะพบอยู่ในบริเวณเดียวกันและมีอายุอยู่ในระยะเวลาเดียวกับที่พบในภาคกลาง มีอายุระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๕ ส่วนที่พบในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีอายุระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๕ ที่พบในภาคเหนือมีอายุระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๕-๑๗ [๑๑๕]

กล่าวโดยสรุป หลักฐานทางวัฒนธรรมทวารวดีประเภทจารึกนั้น ที่พบมีหลายภาษา ทั้งภาษามอญโบราณ ภาษาบาลีและภาษาสันสกฤต ข้อความในจารึกเกือบทั้งหมดเป็นการประกาศกิจกรรมทางพระพุทธศาสนา โดยใช้ภาษาสันสกฤตสำหรับประกาศของกษัตริย์และชนชั้นสูง ภาษามอญโบราณเป็นประกาศของชนชั้นสูงลงมาถึงคนสามัญ ส่วนภาษาบาลีใช้ประกาศคำสอนทางพระพุทธศาสนาในนิกายเถรวาทเป็นหลัก

---

[๑๑๓] กรมศิลปากร,**จารึกในประเทศไทย เล่ม ๑ ฯ**,หน้า ๑๖

[๑๑๔] ผาสุข อินทราวุธ, **สุวรรณภูมิจากหลักฐานโบราณคดี**, หน้า ๑๖๗.

[๑๑๕] ดูรายละเอียดใน นพชัย แดงดีเลิศ, “จารึกทวารวดี: การศึกษาเชิงอักขรวิทยา”, **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตร์ มหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๒), หน้า ๑๒๘-๑๓๐.

อนึ่ง จารึกที่พบในภาคกลางมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๕ ที่พบในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔ ที่พบบริเวณภาคตะวันออกมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔ และที่พบในบริเวณภาคเหนือมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕-๑๗

จารึกพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในประเทศไทย

ผลจากการที่นักโบราณคดีได้ทำการขุดค้นพบหลักฐานจารึกต่าง ๆ โดยเฉพาะจารึกสมัยทวารวดีและหลังทวารวดี จารึกหลักธรรมบ้าง จารึกเหตุการณ์อื่นบ้างและจารึกสรรเสริญกษัตริย์บ้างในที่นี้จึงขอนำมากล่าวเฉพาะที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีเป็นหลัก

จารึกเป็นการบันทึกลายลักษณ์อักษรรูปแบบต่าง ๆ เป็นหลักฐานที่มีคุณค่าในทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม ที่สะท้อนให้เห็นถึงวิถีชีวิต สังคมประเพณี และวัฒนธรรมของบรรพบุรุษตลอดจนแสดงถึงความเจริญในทางอารยธรรมของคนในสมัยประวัติศาสตร์ของกลุ่มชน จากการค้นคว้าทางโบราณคดีพบว่าจารึกที่ปรากฏตามภูมิภาคต่าง ๆ ของไทย ส่วนใหญ่ล้วนแต่เกี่ยวข้องอยู่กับพระพุทธศาสนาทั้งในด้านหลักธรรมคำสอน และเกี่ยวกับประเพณีบุญต่าง ๆ โดยเฉพาะการทำบุญอุทิศ ในที่นี้จะกล่าวถึงเฉพาะจารึกที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีและสอดคล้องกับขอบเขตของการศึกษาที่ต้องการ โดยจะกล่าวรวมไปทั้งจารึกบนธรรมจักรและจารึกบนพระพิมพ์ที่มีการขุดค้นแล้ว(บางส่วน) แบ่งเป็น ๒ กลุ่มหลัก ๆ คือ กลุ่มที่หนึ่งว่าด้วยอักษรภาษา และกลุ่มที่สองว่าด้วยเนื้อหาหลักธรรม คำสอนต่าง ๆ

กลุ่มที่ ๑ ว่าด้วยอักษร ภาษา

จารึกทวารวดีที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาพบว่ามีอย่างน้อย ๗ อักษร ภาษา ดังนี้

๑.๑ อักษรปัลลวะ ภาษาบาลี(พุทธศตวรรษที่ ๘-๑๒)

๑. จารึกคาถา เย ธมฺมา[๑๑๖] ๒ หลักที่ไทรบุรี อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๘-๑๑ [๑๑๗] อาจจัดรวมอยู่ในจารึกของไทยโดยถือว่าบริเวณที่พบเคยเป็นดินแดนของไทยมาก่อน

---

[๑๑๖] วิ.ม.(บาลี)๔/๖๐/๕๒,ขุ.อป.(บาลี)๓๒/๒๘๖/๓๖.

[๑๑๗] ดูรายละเอียดใน สุภาพรรษ ณ บางช้าง,**วิวัฒนาการงานเขียนภาษาบาลีในประเทศไทย: จารึก ตำนาน พงศาวดาร สาส์น ประกาศ**, (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๙), หน้า ๑๖.

๒. จารึกบนธรรมจักรศิลา อักษรปัลลวะ ภาษาบาลี อายุพุทธศตวรรษที่ ๑๒[๑๑๘] จารึกอักษรที่บริเวณส่วนต่าง ๆ ของธรรมจักรศิลา ข้อความในจารึกแปลได้ความว่า“จักรคือพระธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ทรงแสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ทรงแสดงไว้ ๔ อย่าง (คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค) ทั้ง ๔ อย่างหมุนวนครบ ๓ รอบ เป็นสัจจญาณ กิจจญาณ กตญาณ มีอาการ ๑๒ อย่าง ” [๑๑๙]

๓.จารึกบนเสาแปดเหลี่ยม(ศิลา) [๑๒๐] เป็นเสาที่ใช้รองรับธรรมจักร พบที่หมู่บ้านซับจำปา อำเภอท่าหลวง จังหวัดลพบุรี ข้อความในจารึกมี ๔ ส่วน เป็นภาษาบาลี ส่วนที่หนึ่งเป็นคาถา เย ธมฺมา ส่วนที่สอง ว่าด้วยพระธรรมจักร ส่วนที่สาม ว่าด้วยพุทธอุทาน ยทา หเว และส่วนที่สี่ ว่าด้วยพุทธอุทาน อเนกชาติ สํสารํ

๔. จารึกบนแผ่นศิลา พบที่เมืองพรหมทิน อำเภอโคกสำโรง จังหวัดลพบุรี ซึ่งข้อความในจารึกแปลได้ความว่า “เมื่อธรรมทั้งหลายปรากฏแก่พราหมณ์”

๕. จารึกบนวงพระธรรมจักรศิลา พบที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดลพบุรี ข้อความในจารึกแปลได้ความว่า “ความรู้แจ้งเกิดขึ้นแล้ว”

๖.จารึกบนซี่ล้อพระธรรมจักรศิลา พบที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ตำบลท่าหิน อำเภอเมือง จังหวัดลพบุรี ข้อความในจารึกแปลได้ว่า “สฬายตนะเป็นปัจจัยให้เกิดผัสสะเวทนาดับตัณหาดับ” เป็นข้อความท่อนหนึ่งของปฏิจจสมุปบาท

๗. จารึกธรรมจักร [๑๒๑] พบที่บริเวณพระปฐมเจดีย์ อักษรปัลลวะภาษาบาลี พุทธศตวรรษที่ ๑๒ ขนาดเส้นผ่าศูนย์กลางของวงล้อธรรมจักร ๘๘ เซนติเมตร วัตถุศิลาลักษณะเป็นรูปธรรมจักรจารึกบริเวณส่วนต่าง ๆ ของธรรมจักร ได้แก่ ดุม กง และกำ จำนวน๒๔ บรรทัด เนื้อหาเป็นเรื่องธรรมจักกัปปวัตนสูตร, อริยสัจ ๔ เป็นต้น

๘.จารึก เย ธมฺมา [๑๒๒] พบที่ระเบียงองค์พระปฐมเจดีย์ อักษรปัลลวะ ภาษาบาลี พุทธศตวรรษที่ ๑๒ ขนาดกว้าง ๒๗ เซนติเมตร สูง ๖๓.๕ เซนติเมตร วัตถุศิลาประเภทหินอัคนีลักษณะ ไม่ปรากฏหลักฐานจารึกบนแผ่นศิลาหินประเภทหินอัคนี

---

[๑๑๘] หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร,**จารึกในประเทศไทยเล่ม ๑ อักษรปัลลวะ หลังปัลลวะ พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๔** ,(กรุงเทพฯ: ภาพพิมพ์, ๒๕๒๙), หน้า ๕๙ – ๖๔.

[๑๑๙] ผาสุข อินทราวุธ, **สุวรรณภูมิจากหลักฐานโบราณคดี**,หน้า ๑๖๘.

[๑๒๐] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๑๖๘-๑๖๙.

[๑๒๑] กรมศิลปากร,**จารึกในประเทศไทย เล่ม ๑** ฯ, หน้า ๕๙-๖๔.

[๑๒๒] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๗๕-๗๘.

๙. จารึก เย ธมฺมา [๑๒๓] พบที่บริเวณพระปฐมเจดีย์ อักษรปัลลวะภาษาบาลี พุทธศตวรรษที่ ๑๒ ขนาดสูง ๓๙๐ เซนติเมตร เส้นผ่าศูนย์กลาง ๑๓๐ เซนติเมตร วัตถุศิลาสีเขียว ลักษณะเป็นสถูปศิลา จารึกบนสถูปศิลาสีเขียวทรงบาตรคว่ำ อยู่ที่คอระฆัง

๑๐.จารึก เย ธมฺมา [๑๒๔]พบที่ศาลเจ้าหน้าพระอุโบสถ ข้างองค์พระปฐมเจดีย์ อักษรปัลลวะ ภาษาบาลี พุทธศตวรรษที่ ๑๒ ขนาดกว้าง ๔๐ เซนติเมตร สูง ๒๔ เซนติเมตร วัตถุศิลา ลักษณะสี่เหลี่ยม จารึกบนศิลาสี่เหลี่ยม

๑๑.จารึก เย ธมฺมา [๑๒๕] อักษรปัลลวะ ภาษาบาลี พุทธศตวรรษที่ ๑๒ จารึกบนศิลาแม่หินบด แบ่งครึ่งด้านขวาง กว้าง ๑๗ เซนติเมตร สูง ๒๗ เซนติเมตร หนา ๒ เซนติเมตร พบที่จังหวัดนครปฐม

๑๒.จารึกบนฐานรองพระธรรมจักร [๑๒๖] พบที่ทุ่งขวาง อำเภอกำแพงแสน จังหวัดนครปฐม อักษรปัลลวะ ภาษาบาลี พุทธศตวรรษที่ ๑๒ บนฐานสี่เหลี่ยมตรงกลางมีช่องสำหรับสวมวงล้อธรรมจักรศิลา กว้าง ๓๗ เซนติเมตร สูง ๓๖ เซนติเมตร หนา ๑๔ เซนติเมตร จารึกว่าด้วยเนื้อความพระธัมมจักกัปปวัตนสูตร แปลได้ความว่า “พระธรรมจักรของพระมเหสีเจ้า มีเวียนสามรอบ มีอาการสิบสอง คือ สัจจญาณ กิจจญาณ กตญาณ กำหนดแล้วอาการละ ๔ ละ ๔”

๑๓.จารึก เย ธมฺมา [๑๒๗] พบที่บ้านท่าม่วง ตำบลจระเข้สามพัน อำเภออู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี อักษรปัลลวะ ภาษาบาลี พุทธศตวรรษที่ ๑๒ บนแผ่นอิฐ มีลักษณะสี่เหลี่ยมผืนผ้า กว้าง ๑๖ เซนติเมตร ยาว ๓๑ เซนติเมตร หนา ๖ เซนติเมตร

๑๔.จารึก เย ธมฺมา บนพระพุทธรูปศิลา [๑๒๘] พบที่วัดเพลง ตำบลหลุมดิน อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี อักษรปัลลวะภาษาบาลี พุทธศตวรรษที่ ๑๒ ขนาดสูง ๑๔๖ เซนติเมตร วัตถุศิลาสีเขียว ลักษณะเป็นพระพุทธรูปยืนปางเสด็จลงจากดาวดึงส์ จารึกบนพระพุทธรูปยืน [๑๒๙]

---

[๑๒๓] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๗๙-๘๒.

[๑๒๔] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๘๓-๘๕.

[๑๒๕] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๘๙-๙๑.

[๑๒๖] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๙๘-๙๙.

[๑๒๗] กรมศิลปากร,**จารึกในประเทศไทย เล่ม ๑** ๆ,หน้า ๑๐๐-๑๐๒.

[๑๒๘] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๗๒-๗๔.

[๑๒๙] คาถาหัวใจพระพุทธศาสนานี้ บางทีเรียกว่า คาถาพระอัสสชิ.ดูรายละเอียดในโมคคัลลานวัตถุและสารีปุตตเถรวัตถุ อรรถกาธรรมบท.

๑๖.จารึกเมืองพรหมทิน(๑)[๑๓๐] พบที่บ้านพรหมทิน ตำบลหลุมข้าว อำเภอโคกสำโรง จังหวัดลพบุรี อักษรปัลลวะภาษาบาลีพุทธศตวรรษที่ ๑๒ บนศิลารูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ายาว ๑๘ เซนติเมตร กว้าง ๗.๔ เซนติเมตร เนื้อความในจารึกว่าด้วยคาถา เย ธมฺมา

๑๖.จารึกบนซี่ล้อพระธรรมจักร[๑๓๑]พบที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ อำเภอเมือง จังหวัดลพบุรี อักษรปัลลวะ ภาษาบาลี พุทธศตวรรษที่ ๑๒ จารึกบนซี่ล้อพระธรรมจักรศิลา ขนาดยาว ๑๗ เซนติเมตร จารึกจำนวน ๒ ด้าน ๆ ละ ๒ บรรทัด เนื้อความในจารึกว่าด้วยหลักปฏิจจสมุปบาททั้งสายเกิดและสายดับโดยคำแปลด้านที่๑ ว่า “สฬายตนะ เป็นปัจจัยให้เกิดผัสสะ” คำแปลด้านที่ ๒ ว่า “เวทนาดับ ตัณหาดับ”

๑๗.จารึกซับจำปา [๑๓๒] อำเภอชัยบาดาล จังหวัดลพบุรี อักษรปัลลวะ ภาษาบาลี พุทธศตวรรษที่ ๑๒ จารึกบนเสาแปดเหลี่ยมศิลา สูง ๒๒๗ เซนติเมตร เส้นผ่าศูนย์กลางของเสา ๒๙ เซนติเมตร จารึกจำนวน ๙ บรรทัดเนื้อหาว่าด้วยหลักธรรมสำคัญ ๔ เรื่อง (๑) คาคา เย ธมฺมา (๒) ธัมมจักกัปปวัตนสูตรตอนกิจของอริยสัจ ๔ (๓)พุทธอุทาน ๒ ตอนคือ ยทา หเว และพุทธอุทาน อเนกชาติ สํสารํ

๑๘.จารึกบนวงพระธรรมจักร [๑๓๓] พบที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ตำบลท่าหิน อำเภอเมือง จังหวัดลพบุรี อักษรปัลลวะภาษาบาลี พุทธศตวรรษที่ ๑๒ จารึกบนชิ้นส่วนพระธรรมจักรศิลา ขนาดกว้าง ๒๐.๕ เซนติเมตร สูง ๓๒ เซนติเมตร เนื้อความในจารึกว่าด้วยพุทธดำรัสที่ทรงยืนยันผลแห่งการตรัสรู้ เฉพาะที่จารึกนี้มีว่า ...ความรู้แจ้งเกิดขึ้นแล้ว...

---

[๑๓๐] กรมศิลปากร,**จารึกในประเทศไทย เล่ม** ๑ ฯ, หน้า ๑๐๖-๑๐๘.

[๑๓๑] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๑๐๙-๑๑๑.

[๑๓๒]**เรื่องเดียวกัน**,หน้า๑๑๖-๑๒๒./คำแปลส่วนที่สามว่าเมื่อใดธรรมทั้งหลายปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มีความเพียรเพ่ง เมื่อนั้นความสงสัยทั้งปวงของพราหมณ์นั้นย่อมสิ้นไป เพราะมารู้แจ้งธรรมว่าเกิดแต่เหตุ เมื่อใดธรรมทั้งหลายปรากฏ แก่พราหมณ์ผู้มีความเพียรเพ่ง เมื่อนั้น ความสงสัยทั้งปวงของพราหมณ์ย่อมสิ้นไป เพราะได้รู้ความสิ้นไปแห่งปัจจัยทั้งหลาย เมื่อใดธรรมทั้งหลายปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มีความเพียรเพ่ง พราหมณ์นั้นย่อมกำจัดมารและเสนามารดำรงอยู่ได้ ดุจพระอาทิตย์อุทัยกำจัดความมืด ทำอากาศให้สว่างฉะนั้น.

[๑๓๓] กรมศิลปากร,**จารึกในประเทศไทย เล่ม** ๑ ฯ ,หน้า ๑๒๓-๑๒๕., เนื้อความลักษณะนี้มีปรากฏหลายแห่ง เช่น สทมสูตร พุทธวรรค อภิสมยสํยุตต์ สํ.นิ. (บาลี)๑๖/๑๑/ ๒๖. และ สูตรที่ ๕ มหาวรรค อภิสมยสํยุตต์ สํ.นิ.(บาลี) ๑๖/๑๒๖/๒๕๐. (ความว่า ...ภิกษุทั้งหลาย ดวงตาเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้ว แก่เราในธรรมทั้งหลาย ที่เราไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า “ความเกิดขึ้นพร้อม ความเกิดขึ้นพร้อม” ดังนี้, และว่า “...ความดับไม่เหลือ (นิโรธ) ความดับไม่เหลือ (นิโรธ)” ดังนี้.

๑๙.จารึก เย ธมฺมา [๑๓๔] จารึกด้วยอักษรปัลลวะ ภาษาบาลี พุทธศตวรรษที่ ๑๒ บนศิลาแม่หินบด แบ่งครึ่งด้านขวาง ขนาดกว้าง ๑๘ เซนติเมตร สูง ๒๔ เซนติเมตร หน้า ๖ เซนติเมตร

๒๐.จารึก เย ธมฺมา เมืองศรีเทพ [๑๓๕] เมืองศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ อักษรปัลลวะ ภาษาบาลี พุทธศตวรรษที่ ๑๒ จารึกบนแผ่นศิลาสี่เหลี่ยม กว้าง ๒๓ เซนติเมตร สูง ๑๕.๕ เซนติเมตร จารึกมีจำนวน ๑ ด้าน ๔ บรรทัด

๑.๒ อักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต (พุทธศตวรรษที่ ๑๒)

- จารึกถ้ำฤาษีเขางู ที่ถ้ำฤาษีเขางู จังหวัดราชบุรี อักษรปัลลวะภาษาสันสกฤต พุทธศตวรรษที่ ๑๒ ขนาดกว้าง ๔๗ เซนติเมตร สูง ๒๖ เซนติเมตร วัตถุศิลาลักษณะเป็นฐานพระพุทธรูปจารึกบนฐานพระพุทธรูปศิลา เนื้อหาเป็นเรื่องบอกเล่าถึงชื่อผู้สร้างพระพุทธรูปจำนวน ๑ ด้าน มี ๑ บรรทัด ปัจจุบันอยู่ที่ ถ้ำฤาษีเขางู จังหวัดราชบุรี [๑๓๖]

๑.๓ อักษรปัลลวะ ภาษามอญโบราณ

- จารึกเย ธมฺมา บนแผ่นศิลา พบที่เมืองเก่า อำเภออู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี ว่าด้วย เย ธมฺมาและอริยสัจ ๔ (ด้านหลัง)

๑.๔ อักษรหลังปัลลวะ ภาษาบาลี (พุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔)

๑. จารึกพระพิมพ์ดินเผาวัดโคกไม้เดน [๑๓๗] พบที่ด้านตะวันออกของเจดีย์หมายเลข ๔ วัดโคกไม้เดน อำเภอพยุหะคีรี จังหวัดนครสวรรค์ อักษรหลังปัลลวะ ภาษาบาลี วัตถุเป็นดินเผาลักษณะเป็นฐานพระพิมพ์ดินเผา (ส่วนบนชำรุด) พุทธลักษณะประทับนั่งขัดสมาธิราบปางสมาธิ เนื้อหาในจารึกเป็นเรื่องเกี่ยวกับคำนมัสการพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์

๒. จารึกซับจำปา ๔ [๑๓๘]จารึกด้วยคาถา เย ธมฺมา บนชิ้นส่วนของเสาหิน ๘ เหลี่ยม

๑.๕ อักษรหลังปัลลวะ ภาษาสันสกฤต(พุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔)

๑. จารึกบนฐานพระพุทธรูป [๑๓๙] อักษรหลังปัลลวะ ภาษาสันสกฤต พุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔ ลักษณะเป็นฐานพระพุทธรูปศิลา ข้อความกล่าวถึงการสร้างสิ่งของบางอย่างที่เป็นบุญกุศล

---

[๑๓๔] กรมศิลปากร,**จารึกในประเทศไทย เล่ม ๑** ฯ,หน้า ๘๖-๘๘.

[๑๓๕] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๑๓๒-๑๓๔.

[๑๓๖] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๖๙-๗๐.

[๑๓๗] กรมศิลปากร,**จารึกในประเทศไทย เล่ม ๑** ฯ, หน้า ๒๗๖-๒๙๑.

[๑๓๘] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๒๔๑-๒๔๓.

[๑๓๙] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๒๗๖-๒๗๙.

มีอานิสงส์ให้เกิดความสุขในโลกสวรรค์[๑๔๐]

๒.จารึกสถาปนาสีมา อักษรหลังปัลลวะ ภาษาสันสกฤต อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔ ลักษณะเป็นเสาศิลาประเภทหินทรายสีเทา ขนาดยาว ๑๑๖ เซนติเมตร โดยรอบ ๑๖๒ เซนติเมตร ศูนย์กลาง ๕๓ เซนติเมตร ข้อความจารึกว่า"พระเถระรูปใดเป็นผู้อันพราหมณ์เป็นต้นบูชาแล้วพระเถระรูปนั้นพร้อมด้วยภิกษุทั้งหลายได้สถาปนาศิลานี้ให้เป็นสีมา สีมานี้อันสงฆ์สมมติดีแล้ว ได้สำเร็จ (ได้มี) ในวันขึ้น๑๐ค่ำ เดือน ๕ แห่งวิศิษฏกาล (เวลาอันเป็นมงคล) ในปีแห่งความสดใส..."[๑๔๑]

๑.๖ อักษรหลังปัลลวะ ภาษามอญโบราณ (พุทธศตวรรษที่ ๑๔)

จารึกอักษรหลังปัลลวะภาษามอญโบราณนี้ส่วนมากพบในบริเวณภาคอีสาน ว่าด้วยเรื่องการทำบุญ การสร้างพระ ทำบุญอุทิศ และปรารถนาให้ทันพระศรีอาริย์ เป็นต้น

๑. จารึกหลังพระพิมพ์นาดูน ๑ อักษรหลังปัลลวะ ภาษามอญโบราณ พุทธศตวรรษที่ ๑๔ ลักษณะเป็นพระพิมพ์ดินเผาศิลปะสมัยทวารวดี ขนาดกว้าง ๑๑.๒ เซนติเมตร สูง ๑๓.๘ เซนติเมตร มีข้อความว่า "บุญอันนี้ในพระกอมระตาญง พร้อมไปด้วยพระสหายผู้เป็นสามัญชนได้ร่วมกันสร้างไว้"[๑๔๒] จารึกนี้จัดเป็นหลักฐานสำคัญที่บ่งบอกถึงอิทธิพลการใช้อักษรหลัง ปัลลวะ ภาษามอญโบราณ ในดินแดนไทยบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือ นักวิชาการได้วิเคราะห์ กำหนดว่าเป็นศิลปะสมัยทวารวดี มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔

๒.จารึกหลังพระพิมพ์ดินเผาเมืองฟ้าแดดสูงยาง ๑-๒ อักษรหลังปัลลวะ ภาษามอญโบราณ พุทธศตวรรษที่ ๑๔ ลักษณะเป็นพระพิมพ์ดินเผา ประทับนั่งขัดสมาธิราบปางสมาธิ ศิลปะทวารวดี(สภาพชำรุด) ขนาดกว้าง ๘ เซนติเมตร สูง ๑๒ เซนติเมตร หนา ๓.๕ เซนติเมตร พระพิมพ์ทั้ง ๒ องค์ จารึกเรื่องราวเกี่ยวกับการสร้างพระพิมพ์ เพื่อบูชาคุณพระอุปัชฌายาจารย์ ข้อความว่า "พระพุทธรูป (พระพิมพ์ดินเผา) นี้ (ได้สร้างขึ้นเพื่อ) ท่านปิณญะอุปัชฌายาจารย์ ผู้มีคุณ (อัน) เลื่องลือไปไกล"[๑๔๓]

---

[๑๔๐] การทำบุญอุทิศลักษณะนี้ยังสืบต่อมาจนปัจจุบัน เช่น คำกรวดน้ำภาษาไทยโบราณว่า "บุญทานที่ทำ กลายเป็นข้าวน้ำ เครื่องทิพย์นานา เป็นวิมานทอง เรืองรองโสภากับทั้งนางฟ้าพันหนึ่งบริวาร..." ดู พระครูอรุณธรรมรังษี (เอี่ยม สิริวณฺโณ),(รวบรวม),**มนต์พิธีแปล**,(กรุงเทพฯ: อักษรสมัย,มปป.),หน้า ๓๓๒.

[๑๔๑] กรมศิลปากร,**จารึกในประเทศไทย เล่ม ๑** ฯ,หน้า ๒๘๐-๒๘๓.

[๑๔๒] กรมศิลปากร,**จารึกในประเทศไทย เล่ม ๑** ฯ,หน้า ๗๗- ๘๑.

[๑๔๓] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๘๕-๘๘./ การอุทิศบุญกุศลเพื่อผู้มีพระคุณที่ล่วงลับไปแล้วยังมีประเพณีสืบต่อมาจนถึงปัจจุบัน เห็นได้ว่าเป็นอิทธิพลพระพุทธศาสนาเถรวาท.

๓.จารึกใบเสมาวัดโนนศิลา ๑ [๑๔๔] อักษรหลังปัลลวะ ภาษามอญโบราณ สมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๔(พ.ศ.๑๓๐๑-๑๔๐๐)ลักษณะเป็นรูปใบเสมาศิลาประเภทหินทราย ข้อความว่า "ขอบุญนี้ (จง) นำส่งให้ไปทันต่อพระพุทธอารยะเมตตรัยเทอญ" [๑๔๕] ชี้ให้เห็นว่าเป็นจารึกที่อุทิศเพื่อให้ได้บุญกุศลส่งให้ผู้กระทำได้เกิดในสมัยพระพุทธเจ้าศรีอาริยเมตไตรย แม้ปัจจุบันก็ยังมีคำอธิษฐานลักษณะนี้ใช้กันอยู่

๑.๗ อักษรหลังปัลลวะ ภาษาบาลีและเขมร (พุทธศตวรรษที่ ๑๔)

บรรดาจารึกที่ว่าด้วยการสรรเสริญพระรัตนตรัยนั้น จารึกเนินสระบัวจัดว่าสมบูรณ์และมีความไพเรามากที่สุด

จารึกเนินสระบัว [๑๔๖] พบที่เนินสระบัว ตำบลโคกปีบ อำเภอศรีมหาโพธิ จังหวัดปราจีนบุรี อักษรหลังปัลลวะ ภาษาบาลีและเขมร พุทธศักราช ๑๓๐๔ จารึกบนศิลาประเภทหินทรายสีเขียวรูปใบเสมา กว้าง ๔๐ เซนติเมตร สูง ๑๓๗ เซนติเมตร หนา ๒๘ เซนติเมตร จำนวน ๑ ด้านมี ๒๗ บรรทัด เนื้อความว่าด้วยคำสรรเสริญพระรัตนตรัย และได้รับยกย่องจาก ศาสตราจารย์นาวาอากาศเอก(พิเศษ)แย้ม ประพัฒน์ทองว่าเป็นคำประพันธ์ภาษาบาลีของท่านพุทธสิริ ซึ่งไม่เพียงแต่จะเป็นวรรณคดีบาลีที่เก่าที่สุดของไทยในปัจจุบันเท่านั้น ยังนับเป็นคำประพันธ์ที่ประกาศความรู้ความสามารถอันยอดเยี่ยมของผู้รจนา แสดงให้เห็นว่าผู้รจนาเป็นผู้เชี่ยวชาญทั้งปริยัติและปฏิบัติอย่างยิ่ง ชี้ให้เห็นว่าท่านเป็นพระมหาเถระที่ทรงปรีชาญาณในพระพุทธศาสนาครั้งนั้น และชี้ให้เห็นว่าช่วงเวลาระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๔ พระพุทธศาสนารุ่งเรืองมาก

ผู้วิจัยขอยกมาเฉพาะคำแปลจากจารึกระหว่างบรรทัดที่ ๔-๑๖ มาให้พิจารณา ดังนี้

---

[๑๔๔] กรมศิลปากร,**จารึกในประเทศไทย เล่ม ๒ ฯ**, หน้า ๖๗-๗๒./ คำว่า สีมา แปลว่า เขต,แดน, เครื่องหมายบอกเขต ใช้ว่าเสมา ก็มี หมายถึง เขตหรือแดนที่กำหนดไว้สำหรับทำสังฆกรรมต่าง ๆ (ปัจจุบัน) สีมากำหนดเขตแดนด้วยเครื่องหมายบอกเขตที่เรียกว่านิมิต ที่เหนือนิมิตนิยมสกัดหินเป็นแผ่นประดิษฐานไว้ในซุ้มที่สร้างครอบนิมิต ถือเป็นสัญลักษณ์แทนนิมิต เรียกแผ่นหินนั้นว่า ใบสีมาหรือ ใบเสมา เรียกซุ้มนั้นว่า ซุ้มสีมาหรือซุ้มเสมา.

[๑๔๕] การอุทิศลักษณะนี้ ปัจจุบันยังนิยมใช้กันอยู่ ดังคำกรวดน้ำภาษาไทยโบราณว่า"...คนพาลอย่าได้พบขอให้ประสพคนมีปัญญา เดชะกุศลให้พ้นอสุรา ขอให้ตัวข้าพบพระศรีอาริย์...และว่า...เดชะกุศลตั้งสัตย์อธิษฐาน พานพบพระชินสีนับว่าเป็นบุญกุศลช่วยชี้พบองค์มุนีโปรดสัตว์สงสาร ได้ฟังคำสอนจิตใจโอนอ่อนพบพระศรีอาริย์ ได้กราบได้ไหว้ จิตใจเบิกบาน บรรลุนิพพาน สมปรารถนา..."ดูพระครูอรุณธรรมรังษี, **เรื่องเดียวกัน, หน้า** ๓๓๒-๓๓๔.

[๑๔๖] กรมศิลปากร,**จารึกในประเทศไทย เล่ม** ๑ ฯ , หน้า ๑๗๙-๑๘๖.

"พระพุทธเจ้าพระองค์ใดทรงเป็นผู้ที่ชาวโลกทั้งปวง เทิดทูนแล้ว ทรงมีพระกรุณาเป็นธรรมอยู่ประจำพระทัย ทรงกระทำความรอดพ้นให้ไม่มีมลทิน ทรงเป็นดุจพระจันทร์เต็มดวงที่ประเสริฐ ทรงทราบแจ้งชัดถึงความเกี่ยวพันต่าง ๆ ทั้งยิ่งทั้งหย่อนของบุคคล ที่พระองค์ควรทรงแนะนำทั้งสิ้น ทรงเป็นผู้ข้ามพ้นโลกได้ เชิญท่านทั้งหลายน้อมเศียรนบไหว้พระพุทธเจ้าพระองค์นั้น ผู้เป็นพระจอมมุนีเทอญ

เชิญท่านทั้งหลาย นมัสการพระธรรมที่พระมุนีตรัสสรรเสริญไว้ว่า เป็นระเบียบบันไดสำหรับทอดข้ามอาลัยไปสู่พระอมตธรรม เป็นสะพานเพื่อการเดินข้ามไปสะดวก ซึ่งห้วงน้ำคือสังสารวัฏ อีกทั้งยังเป็นมรรคอันเกษม ที่โผขึ้นฝั่งแห่งพระสัมโพธิญาณทุกเมื่อเทอญ

คนทั้งหลายมีจิตเลื่อมใสแล้วในความที่พระสงฆ์สืบวงศ์จากพระอรหันต์ ผู้ไม่มีความยึดถือว่า ของเรา พากันถวายสิ่งที่ควรถวาย ครั้นถวายแล้วต่างระลึกถึงพระรัตนตรัย อันเป็นต้นเดิมแห่งผล (พระพุทธรัตนะ พระธรรมรัตนะ) เชิญท่านทั้งหลายนมัสการพระสงฆ์นั้น ซึ่งแม้พระทศพลก็ตรัสสรรเสริญเป็นอันดี ในกาลทั้งปวงว่า เป็นบุญเขตอันหาที่เปรียบมิได้ทุกเมื่อเทอญ"

จากหลักฐานจารึกนี้ ทำให้มองเห็นสภาพการณ์พระพุทธศาสนาในช่วง พ.ศ. ๑๓๐๔ ได้อย่างชัดเจนมาก จนกล่าวได้ว่า ไม่มีจารึกสมัยทวารวดีในภูมิภาคใดจะให้รายละเอียดเกี่ยวกับสภาพการณ์อย่างดียิ่งเช่นจารึกหลักนี้เลย ส่วนจารึกพระพิมพ์ในภาคตะวันออกนั้นขณะนี้ยังไม่มีการค้นพบ

กล่าวโดยสรุป จากหลักฐานว่าด้วยจารึกที่เกี่ยวกับคาถา เย ธมฺมา หลักธรรมอื่น ๆ และคำกล่าวนมัสการพระรัตนตรัยดังกล่าว ชี้ให้เห็นว่าบริเวณภาคกลางของประเทศไทยนั้นได้เคยเป็นศูนย์กลางทางพระพุทธศาสนาในสมัยทวารวดี ทำให้สันนิษฐานได้ว่า พระพุทธศาสนาได้เจริญรุ่งเรืองเป็นอย่างมากและเป็นหัวเลี้ยวหัวต่อที่จะส่งต่อสู่สมัยสุโขทัยได้อย่างสวยงามและชัดเจนยิ่ง

จารึกที่พบในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีเป็นจำนวนมากทั้งเป็นจารึกใบเสมาที่จารึกเกี่ยวกับประเพณีการทำบุญอุทิศ ตลอดจนจารึกที่ปรากฏบนพระพิมพ์ดินเผา โดยคำจารึกส่วนใหญ่เกี่ยวกับหลักธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนา หลักฐานลายลักษณ์อักษรสมัยทวารวดี ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มักเป็นอักษรหลังปัลลวะ มีทั้งภาษาบาลี ภาษาสันสันสกฤตและภาษามอญโบราณ อยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๕ ส่วนมากพบบริเวณลุ่มแม่น้ำชี จากหลักฐานจารึกเกี่ยวกับการทำบุญต่างๆ เป็นเครื่องยืนยันถึงความเจริญรุ่งเรืองของพระพุทธศาสนา ที่แนบแน่นอยู่กับวิถีชีวิตของชาวบ้าน มีการทำบุญอุทิศต่าง ๆ ตลอดจนมีการจารึกเรื่องราวพุทธประวัติและชาดกต่าง ๆ ไว้ในรูปแบบของศิลปะโดยเฉพาะจารึกหลักธรรมไว้บนพระพิมพ์และบนใบเสมา เป็นต้น

กลุ่มที่ ๒ ว่าด้วยเนื้อหาหลักธรรม

กลุ่มที่ว่าด้วยเนื้อหาหลักธรรมที่ปรากฏในจารึกตามภูมิภาคต่าง ๆ นั้นมีอยู่จำนวนมาก ในที่นี้ผู้วิจัยแบ่งได้ ๔ ประการ

๑. คาถา เย ธมฺมา จารึกที่ว่าด้วยหลักธรรม เย ธมฺมา ที่เรียกว่าจารึกหัวใจพระพุทธศาสนามีอยู่มากกว่าอย่างอื่น โดยมากพบในบริเวณภาคกลาง ดังกล่าวแล้วในกลุ่มที่ ๑

๒. ธรรมจักกัปปวัตนสูตร

๑. จารึกบนฐานรองพระธรรมจักร [๑๔๗] พบที่ทุ่งขวาง อำเภอกำแพงแสน จังหวัดนครปฐม อักษรปัลลวะ ภาษาบาลี พุทธศตวรรษที่ ๑๒ ว่าด้วยเนื้อความพระธัมมจักกัปปวัตนสูตร แปลได้ความว่า "พระธรรมจักรของพระมเหสีเจ้า มีเวียนสามรอบ มีอาการสิบสอง คือ สัจจญาณ กิจจญาณ กตญาณ กำหนดแล้วอาการละ ๔ ละ ๔"

๒. จารึกบนธรรมจักรศิลา อักษรปัลลวะภาษาบาลีอายุพุทธศตวรรษที่ ๑๒[๑๔๘] จารึกอักษรที่บริเวณส่วนต่าง ๆ ของธรรมจักรศิลา จำนวน ๒๔ บรรทัด พบที่บริเวณพระปฐมเจดีย์ ข้อความในจารึกประกอบด้วยอริยสัจ ๔ ที่ดุม ๑ พระธรรมจักร ที่ดุม ๒ กิจของอริยสัจที่ กงนอก และที่กำ๑๕ ซี่ว่าด้วยอริยสัจอย่างละเอียด จารึกแปลได้ความโดยสรุปว่า"จักรคือพระธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ทรงแสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ทรงแสดงไว้ ๔ อย่าง (คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค) ทั้ง ๔ อย่างหมุนวนครบ ๓ รอบ เป็นสัจจญาณ กิจจญาณ กตญาณ มีอาการ ๑๒ อย่าง " [๑๔๙]

๓. จารึกบนเสาแปดเหลี่ยม(ศิลา) [๑๕๐] เป็นเสาที่ใช้รองรับธรรมจักร พบที่หมู่บ้านซับจำปา อำเภอท่าหลวง จังหวัดลพบุรี ข้อความในจารึกมี ๔ ส่วน เป็นภาษาบาลี ส่วนที่หนึ่งเป็นคาถา เย ธมฺมา ส่วนที่สอง ว่าด้วยพระธรรมจักร ส่วนที่สาม ว่าด้วยพุทธอุทาน ยทา หเว และส่วนที่สี่ ว่าด้วยพุทธอุทาน อเนกชาติ สํสารํ

๔. จารึกธรรมจักร [๑๕๑] ที่บริเวณพระปฐมเจดีย์ อักษรปัลลวะภาษาบาลี พุทธศตวรรษที่ ๑๒ ขนาดเส้นผ่าศูนย์กลางของวงล้อธรรมจักร ๙๘ เซนติเมตร วัตถุศิลาลักษณะเป็นรูป

---

[๑๔๗] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๙๘-๙๙.

[๑๔๘] กรมศิลปากร,**จารึกในประเทศไทยเล่ม ๑** ฯ, หน้า ๕๙ – ๖๔.

[๑๔๙] ผาสุข อินทราวุธ, **สุวรรณภูมิจากหลักฐานโบราณคดี**,หน้า ๑๖๘.

[๑๕๐] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๑๖๘-๑๖๙.

[๑๕๑] กรมศิลปากร,**จารึกในประเทศไทย เล่ม ๑** ฯ , หน้า ๕๙-๖๔.

ธรรมจักรจารึกบริเวณส่วนต่าง ๆ ของธรรมจักร ได้แก่ ดุม กง และกำ จำนวน๒๔ บรรทัด เนื้อหาเป็นเรื่องธรรมจักกัปปวัตนสูตร, อริยสัจ ๔ เป็นต้น

๕. จารึกบนฐานรองพระธรรมจักร[๑๕๒] พบที่ทุ่งขวาง อำเภอกำแพงแสน จังหวัดนครปฐม อักษรปัลลวะภาษาบาลี พุทธศตวรรษที่ ๑๒ บนฐานสี่เหลี่ยมตรงกลางมีช่องสำหรับสวมวงล้อธรรมจักรศิลา กว้าง ๓๗ เซนติเมตร สูง ๓๖ เซนติเมตร หนา ๑๔ เซนติเมตร จารึกว่าด้วยเนื้อความพระธัมมจักกัปปวัตนสูตร แปลได้ความว่า “พระธรรมจักรของพระมเหสีเจ้า มีเวียนสามรอบ มีอาการสิบสอง คือ สัจจญาณ กิจจญาณ กตญาณ กำหนดแล้วอาการละ ๔ ละ ๔”

๓. ปฏิจจสมุปบาท

๑.จารึกบนซี่ล้อพระธรรมจักรศิลา พบที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ตำบลท่าหิน อำเภอเมือง จังหวัดลพบุรี ข้อความในจารึกแปลได้ว่า “สฬายตนะเป็นปัจจัยให้เกิดผัสสะเวทนาดับตัณหาดับ” เป็นข้อความท่อนหนึ่งของปฏิจจสมุปบาท

๒.จารึกบนซี่ล้อพระธรรมจักร[๑๕๓] พบที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ อำเภอเมือง จังหวัดลพบุรี จารึกด้วยอักษรปัลลวะ ภาษาบาลี พุทธศตวรรษที่ ๑๒ จารึกบนซี่ล้อพระธรรมจักรศิลา ขนาดยาว ๑๗ เซนติเมตร จารึกจำนวน ๒ ด้าน ๆ ละ ๒ บรรทัด เนื้อความในจารึกว่าด้วยหลักปฏิจจสมุปบาททั้งสายเกิดและสายโดยคำแปลด้านที่๑ ว่า “สฬายตนะ เป็นปัจจัยให้เกิดผัสสะ” คำแปลด้านที่ ๒ ว่า “เวทนาดับ ตัณหาดับ”

๔. อริยสัจ ๔

๑. จารึกบนธรรมจักรศิลา อักษรปัลลวะ ภาษาบาลี อายุพุทธศตวรรษที่ ๑๒[๑๕๔] จารึกอักษรที่บริเวณส่วนต่าง ๆ ของธรรมจักรศิลา ได้แก่ ดุม กงและกำ จำนวน ๒๔ บรรทัด พบที่บริเวณพระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม ข้อความในจารึกประกอบด้วยอริยสัจ ๔ ที่ดุม ๑ พระธรรมจักร ที่ดุม ๒ กิจของอริยสัจที่ กงนอก และที่กำ ๑๕ ซี่ว่าด้วยอริยสัจอย่างละเอียด ข้อความในจารึกแปลได้ความโดยสรุปว่า“จักรคือพระธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ทรงแสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ทรงแสดงไว้ ๔ อย่าง (คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค) ทั้ง ๔ อย่างหมุนวนครบ ๓ รอบ เป็นสัจจญาณ กิจจญาณ กตญาณ มีอาการ ๑๒ อย่าง” [๑๕๕]

---

[๑๕๒] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๙๘-๙๙.

[๑๕๓] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๑๐๙-๑๑๑.

[๑๕๔] กรมศิลปากร,**จารึกในประเทศไทยเล่ม ๑ ฯ** , หน้า ๕๙ – ๖๔.

[๑๕๕] ผาสุข อินทราวุธ, **สุวรรณภูมิจากหลักฐานโบราณคดี**,หน้า ๑๖๘.

๒. จารึกบนซี่ล้อพระธรรมจักรศิลา พบที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ตำบลท่าหิน อำเภอเมือง จังหวัดลพบุรี ข้อความในจารึกแปลได้ว่า "สฬายตนะเป็นปัจจัยให้เกิดผัสสะเวทนาดับ ตัณหาดับ" เป็นข้อความท่อนหนึ่งของปฏิจจสมุปบาท

๕. พุทธอุทาน (อักษรปัลลวะ ภาษาบาลี พุทธศตวรรษที่ ๑๒)

๑. จารึกซับจำปา [๑๕๖] พบที่บ้านซับจำปา อำเภอชัยบาดาล จังหวัดลพบุรี อักษรปัลลวะ ภาษาบาลี พุทธศตวรรษที่ ๑๒ จารึกบนเสาแปดเหลี่ยมศิลา สูง ๒๒๗ เซนติเมตร เส้นผ่าศูนย์กลางของเสา ๒๙ เซนติเมตร จารึกจำนวน ๙ บรรทัด เนื้อหามีหลักธรรมสำคัญ ๔ ส่วน ส่วนแรกว่าด้วยคาถา เย ธมฺมา ส่วนที่สองว่าด้วยธัมมจักกัปปวัตนสูตรตอนกิจของอริยสัจ ๔ ส่วนที่สามว่าด้วยคาถา พุทธอุทาน ยทา หเว และส่วนที่สี่ว่าด้วยคาถาพุทธทาน อเนกชาติสํสารํ

๒. จารึกบนเสาแปดเหลี่ยม(ศิลา) [๑๕๗] เป็นเสาที่ใช้รองรับธรรมจักร พบที่บ้าน ซับจำปา อำเภอท่าหลวง จังหวัดลพบุรี ข้อความในจารึกมี ๔ ส่วน เป็นภาภาษาบาลี ส่วนที่หนึ่งเป็นคาถา เย ธมฺมา ส่วนที่สอง ว่าด้วยพระธรรมจักร ส่วนที่สาม ว่าด้วยพุทธอุทาน ยทา หเว และส่วนที่สี่ ว่าด้วยพุทธอุทาน อเนกชาติ สํสารํ

๓.จารึกบนแผ่นศิลา พบที่เมืองพรหมทิน อำเภอโคกสำโรง จังหวัดลพบุรี ความว่า "เมื่อธรรมทั้งหลายปรากฏแก่พราหมณ์"

๖. จารึกพระนาม,นามพระอรหันต์ (อักษรปัลลวะ บาลี พุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๒)

๑. จารึกนามพระอนาคตพุทธเจ้า คือ พระศรีอาริยเมตไตรย บนหลังพระพิมพ์ ด้วยอักษร ปัลลวะ อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๒ พบที่บริเวณเมืองอู่ทอง

๒. จารึกนามพระอรหันต์เอตทัคคะ บนหลังพระพิมพ์ที่อ่านได้ชัดเจนมี ๕ องค์ ได้แก่ พระสารีบุตร พระมหากัสสปะ พระโสณโกลิวิสะ พระกังขาเรวัตและพระปุณณสุนาปรันตะ จารึกด้วยอักษรปัลลวะ ภาษาบาลี อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๒ และจารึกพระนามของพระเจ้าสุทโธทนะพุทธบิดา บนประติมากรรมดินเผารูปกษัตริย์ทรงเครื่อง ด้วยอักษรหลังปัลลวะ ภาษาสันสกฤต อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔

---

[๑๕๖] กรมศิลปากร,**จารึกในประเทศไทยเล่ม๑ ฯ**,หน้า๑๑๖-๑๒๒./คำแปลส่วนที่สามว่าเมื่อใดธรรมทั้งหลายปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มีความเพียรเพ่ง เมื่อนั้นความสงสัยทั้งปวงของพราหมณ์นั้นย่อมสิ้นไป เพราะมารู้แจ้งธรรมว่า เกิดแต่เหตุ เมื่อใดธรรมทั้งหลายปรากฏ แก่พราหมณ์ผู้มีความเพียรเพ่ง เมื่อนั้น ความสงสัยทั้งปวงของพราหมณ์ย่อมสิ้นไป เพราะได้รู้ความสิ้นไปแห่งปัจจัยทั้งหลาย เมื่อใดธรรมทั้งหลายปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มีความเพียรเพ่ง พราหมณ์นั้นย่อมกำจัดมารและเสนามารดำรงอยู่ได้ ดุจพระอาทิตย์อุทัยกำจัดความมืด ทำอากาศให้สว่างฉะนั้น.

[๑๕๗] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๑๖๘-๑๖๙.

๗. คำนอบน้อมพระพุทธเจ้า (อักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต พุทธศตวรรษที่ ๑๒)

- จารึกคำนอบน้อมต่อพระพุทธเจ้าว่า "นโม วุทฺธาย" ด้วยอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ พบบริเวณเมืองโบราณอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี

๘. คำสรรเสริญพระรัตนตรัย

- จารึกเนินสระบัว อักษรหลังปัลลวะ ภาษาบาลี สันสกฤตและภาษาเขมร ระบุ พ.ศ. ๑๓๐๔ มีเนื้อหาว่าด้วยการสรรเสริญพระรัตนตรัยที่สมบูรณ์ และไพเราะที่สุด

๙.การทำบุญอุทิศต่าง ๆ(อักษรหลังปัลลวะภาษามอญโบราณพุทธศตวรรษที่๑๓-๑๔)

๑. จารึกหลังพระพิมพ์นาดูน ๑ ศิลปะสมัยทวารวดี มีข้อความว่า "บุญอันนี้ในพระกอมระตาญง พร้อมไปด้วยพระสหายผู้เป็นสามัญชนได้ร่วมกันสร้างไว้" [๑๕๘] จารึกนี้จัดเป็นหลักฐานสำคัญที่บ่งบอกถึงอิทธิพลการใช้อักษรหลังปัลลวะ ภาษามอญโบราณ ในบริเวณภาคตะวันออก เฉียงเหนือ นักวิชาการได้วิเคราะห์ กำหนดว่าเป็นศิลปะสมัยทวารวดี มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔

๒.จารึกหลังพระพิมพ์ดินเผาเมืองฟ้าแดดสูงยาง ๑-๒ จารึกเรื่องราวเกี่ยวกับการสร้างพระพิมพ์ เพื่อบูชาคุณพระอุปัชฌายาจารย์ ข้อความว่า "พระพุทธรูป (พระพิมพ์ดินเผา) นี้ (ได้สร้างขึ้นเพื่อ) ท่านปิณญะอุปัชฌายาจารย์ ผู้มีคุณ (อัน) เลื่องลือไปไกล" [๑๕๙]

๓.จารึกใบเสมาวัดโนนศิลา ๑ [๑๖๐] ความว่า "ขอบุญนี้ (จง) นำส่งให้ไปทันต่อพระ

---

[๑๕๘] กรมศิลปากร,**จารึกในประเทศไทย เล่ม ๒** ฯ,หน้า ๗๗- ๘๑.

[๑๕๙] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๘๕-๘๙./ การอุทิศบุญกุศลเพื่อผู้มีพระคุณที่ล่วงลับไปแล้วยังมีประเพณีสืบต่อมาจนถึงปัจจุบัน เห็นได้ว่าเป็นอิทธิพลพระพุทธศาสนาเถรวาท.

[๑๖๐] กรมศิลปากร,**จารึกในประเทศไทย เล่ม ๒** ฯ, หน้า ๖๗-๗๒./ คำว่า สีมา แปลว่า เขต,แดน, เครื่องหมายบอกเขต ใช้ว่าเสมา ก็มี หมายถึง เขตหรือแดนที่กำหนดไว้สำหรับทำสังฆกรรมต่าง ๆ (ปัจจุบัน) สีมากำหนดเขตแดนด้วยเครื่องหมายบอกเขตที่เรียกว่านิมิต ที่เหนือนิมิตนิยมสกัดหินเป็นแผ่นประดิษฐานไว้ในซุ้มที่สร้างครอบนิมิต ถือเป็นสัญลักษณ์แทนนิมิต เรียกแผ่นหินนั้นว่า ใบสีมาหรือ ใบเสมา เรียกซุ้มนั้นว่า ซุ้มสีมาหรือซุ้มเสมา.

พุทธอารยะเมตตรัยเทอญ" [๑๖๑] ชี้ให้เห็นว่าเป็นจารึกที่อุทิศเพื่อให้ได้บุญกุศลส่งให้ผู้กระทำได้ไปเกิดในสมัยพระพุทธเจ้าศรีอาริยเมตไตรย แม้ปัจจุบันก็ยังมีคำอธิษฐานลักษณะนี้ใช้กันอยู่อย่างแพร่หลายในภาคต่าง ๆ ของไทย

๔.จารึกบนฐานพระพุทธรูป [๑๖๒] อักษรหลังปัลลวะ ภาษาสันสกฤต อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔ ลักษณะเป็นฐานพระพุทธรูปศิลา ข้อความกล่าวถึงการสร้างสิ่งของบางอย่างที่เป็นบุญกุศล มีอานิสงส์ให้เกิดความสุขในโลกสวรรค์ [๑๖๓]

สรุปท้ายบท

จากความเชื่อที่ว่า พระพุทธศาสนาได้เข้ามาประดิษฐานตั้งมั่นในประเทศไทยตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๓ ครั้งที่พระเจ้าอโศกมหาราชทรงให้จัดส่งพระโสณเถระกับพระอุตตรเถระพร้อมคณะเดินทางมาประกาศพระพุทธศาสนาในดินแดนทวารวดีสมัยที่ชื่อสุวรรณภูมิ โดยเฉพาะในภาคกลางบริเวณจังหวัดนครปฐม อู่ทอง และลพบุรี แต่ยังไม่พบหลักฐานทางโบราณคดีที่เนื่องในพระพุทธศาสนาที่มีความเก่าแก่ไปถึงสมัยพุทธศตวรรษที่ ๓ จะมีก็แต่หลักฐานการติดต่อค้าขายระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๓-๕

แต่อย่างไรก็ตาม ก็ยังพบหลักฐานที่มีอายุในช่วงสมัยทวารวดีอยู่ไม่น้อย โดยเฉพาะหลักฐานด้านสถาปัตยกรรม ประติมากรรมและหลักฐานจารึก แต่จากหลักฐานโบราณคดียืนยันว่าพระพุทธศาสนาเข้ามาสู่ดินแดนไทยก่อนทวารวดีเล็กน้อย

จากหลักฐานด้านสถาปัตยกรรมที่พบ ณ เมืองอู่ทองโบราณ และเมืองนครปฐมโบราณ ทำให้สันนิษฐานได้ว่าพระพุทธศาสนานิกายเถรวาทได้เข้ามาสู่ทวารวดีตอนต้นราวพุทธ

---

[๑๖๑] การอุทิศลักษณะนี้ ปัจจุบันยังนิยมใช้กันอยู่ ดังคำกรวดน้ำภาษาไทยโบราณว่า"...คนพาลอย่าได้พบขอให้ประสพคนมีปัญญา เดชะกุศลให้พ้นอสุรา ขอให้ตัวข้าพบพระศรีอาริย์...และว่า...เดชะกุศลตั้งสัตย์อธิษฐาน พานพบพระชินสีนับว่าเป็นบุญกุศลช่วยชี้พบองค์มุนีโปรดสัตว์สงสาร ได้ฟังคำสอนจิตใจโอนอ่อนพบพระศรีอาริย์ได้กราบได้ไหว้ จิตใจเบิกบาน บรรลุนิพพาน สมปรารถนา..."ดูพระครูอรุณธรรมรังษี, **เรื่องเดียวกัน, หน้า** ๓๓๒-๓๓๔.

[๑๖๒] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๒๗๖-๒๗๙.

[๑๖๓] การทำบุญอุทิศลักษณะนี้ยังสืบต่อมาจนปัจจุบัน เช่น คำกรวดน้ำภาษาไทยโบราณว่า "บุญทานที่ทำ กลายเป็นข้าวน้ำ เครื่องทิพย์นานา เป็นวิมานทอง เรืองรองโสภากับทั้งนางฟ้าพันหนึ่งบริวาร..." ดู พระครูอรุณธรรมรังษี (เอี่ยม สิริวณฺโณ),(รวบรวม),**มนต์พิธีแปล,**(กรุงเทพฯ: อักษรสมัย,มปป.),หน้า ๓๓๒.

ศตวรรษที่ ๙-๑๐ ส่งผลให้พระพุทธศาสนา เจริญรุ่งเรืองอย่างมากในสมัยทวารวดีระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๖ แสดงให้เห็นว่า ประชาชนมีการดำเนินชีวิตอย่างใกล้ชิดกับพระพุทธศาสนา มีศรัทธาอย่างแรงกล้า ศิลปะถ้ำที่สำคัญ ได้แก่ ถ้ำงามหรือถ้ำพระโพธิสัตว์ จังหวัดสระบุรี สลักเป็นภาพนูนต่ำพระพุทธรูปปางแสดงธรรม ประทับนั่งห้อยพระบาท,ถ้ำฤาษีเขางู จังหวัดราชบุรี, ถ้ำถมอรัตน์ เมืองศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ เป็นต้น

จากหลักฐานด้านประติมากรรม ที่แสดงให้เห็นถึงการเข้ามาของพระพุทธศาสนาได้ดี โดยเฉพาะประติมากรรมดินเผารูปพระภิกษุ ๓ องค์อุ้มบาตร อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๙-๑๐ และชิ้นส่วนประติมากรรมพระพุทธรูปปูนปั้นปางนาคปรก ศิลปะอมราวดีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๙-๑๐ กล่าวได้ว่า พระพุทธศาสนานิกายเถรวาท ได้เข้าสู่ประเทศไทยสมัยทวารวดี อย่างน้อยราวพุทธศตวรรษที่ ๙ และเข้ามาประดิษฐานที่บริเวณเมืองอู่ทองก่อนที่จะขยายไปสู่ภาคต่าง ๆ ของไทย

จากหลักฐานด้านจารึก ที่พบ เช่นจารึกคาถา เย ธมฺมา ๒ หลักที่ไทรบุรีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๘-๑๑ และจารึกนามพระอนาคตพุทธเจ้า คือ พระศรีอาริยเมตไตรย บนหลังพระพิมพ์อักษรปัลลวะ อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๒ พบที่บริเวณเมืองอู่ทอง จารึกนามพระอรหันต์เอตทัคคะ บนหลังพระพิมพ์ ๕ องค์ ได้แก่ พระสารีบุตร พระมหากัสสปะ พระโสณโกลิวิสะ พระกังขาเรวัตและพระปุณณสุนาปรันตะ จารึกด้วยอักษรปัลลวะ ภาษาบาลี อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๒ เป็นต้น ยิ่งทำให้เชื่อได้อย่างแน่ชัดว่า พระพุทธศาสนาจะต้องเข้าสู่ประเทศไทยในสมัยทวารวดีตอนต้นอย่างแน่แท้

จารึกเกี่ยวกับหลักธรรมต่าง ๆ นอกจากจารึกคาถา เย ธมฺมา แล้วยังมีจารึกหลักธรรมอื่น ๆ ด้วย ได้แก่ ธัมมจักกัปปวัตนสูตร ปฏิจจสมุปบาท อริยสัจ ๔ พุทธอุทาน พระนามพุทธบิดา คำนอบน้อมพระพุทธเจ้า คำนอบน้อมพระรัตนตรัยและจารึกการทำบุญอุทิศต่าง ๆ เป็นต้น

จารึกที่พบมีตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๘-๑๑ และพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๖ กล่าวคือ (๑) ภาคกลางมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๖ เป็นพื้น (๒) ภาคใต้มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๔ (๓) ภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๕ (๔) ภาคตะวันออกมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๕ และ (๕) ภาคเหนือมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๕

ทั้งหมดทั้งปวงที่กล่าวมานี้ ได้ชี้ให้เห็นถึงอิทธิพลความแพร่หลายอย่างไพศาล ของพระพุทธศาสนาเถรวาทสมัยทวารวดีที่ได้เผยแผ่ไปยังภูมิภาคต่าง ๆ ของประเทศไทย เป็นเหตุให้ประชาชนส่วนใหญ่ในครั้งนั้นได้น้อมรับเอาคำสอนไปประพฤติปฏิบัติจนกลายเป็นรากฐานสำคัญของอารยธรรมไทยมาตราบเท่าทุกวันนี้

บทที่ ๔ :

ร่องรอยของพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีจากหลักฐานทางศิลปกรรม

จากการศึกษาข้อมูลเอกสาร และหลักฐานทางโบราณคดีตลอดจนศิลปกรรมต่าง ๆ ดังที่ได้กล่าวมาในบทที่ ๒-๓ พบว่า บริเวณประเทศไทยเป็นดินแดนที่มีทำเลเหมาะสมสำหรับการตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยของคนโบราณมาตั้งแต่สมัยก่อนทวารวดี เป็นที่รับทราบกันในนามสุวรรณภูมิ อุดมสมบูรณ์ด้วยทรัพยากรธรรมชาติ มีกลุ่มชนต่างเชื้อชาติ เผ่าพันธุ์ หลายภาษา อาศัยเป็นชุมชนอยู่ เป็นเป้าหมายในการเดินทางมาติดต่อค้าขาย แลกเปลี่ยนสินค้ากันระหว่างพ่อค้าชาวอินเดีย พ่อค้าชาวจีน พ่อค้าชาวอาหรับ เป็นต้น เป็นผลให้บ้านเมืองสมัยนั้นได้รับอิทธิพลจากวัฒนธรรมอินเดียเป็นหลัก คือนอกจากการติดต่อค้าขายกันโดยปกติแล้ว ยังมีการแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมกันด้วย

ช่วงสมัยก่อนทวารวดีเล็กน้อยปรากฏว่า สภาพบ้านเมืองเริ่มมีความเจริญรุ่งเรืองขึ้นแล้วทั้งด้านการเมือง การปกครอง เศรษฐกิจการค้าและการศาสนา การติดต่อสัมพันธ์กับกลุ่มชนทั้งภายนอกภายในดินแดนเป็นไปอย่างกว้างขวาง ทำให้ดินแดนบริเวณนี้กลายเป็นที่นัดหมายชุมนุมกันของบรรดาพ่อค้าวานิช นักเดินทาง นักบวชและพระสงฆ์

จากข้อมูลเอกสารและหลักฐานทางโบราณคดีต่าง ๆ ทำให้ภาพของดินแดนบริเวณประเทศไทยตลอดจนความเคลื่อนไหวทางวัฒนธรรมโดยเฉพาะพระพุทธศาสนาปรากฏชัดเจนมากยิ่งขึ้น

๔.๑ วิเคราะห์จากข้อมูลเอกสาร

จากข้อมูลเอกสารที่กล่าวถึงการเข้ามาของพระพุทธศาสนา ส่วนใหญ่บอกว่าเข้ามาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๓ เป็นต้นมา มีบางส่วนระบุว่า พระพุทธศาสนาเข้ามาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๘-๑๐ บางเรื่องบอกว่าพระพุทธศาสนาได้เข้ามาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๗-๘ และบางเรื่องบอกว่าเข้ามาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๘-๙ หลักฐานข้อมูลเอกสารซึ่งได้จากการศึกษาสรุปได้เป็น ๒ กลุ่ม

กลุ่มที่หนึ่ง เชื่อว่าพระพุทธศาสนาเข้ามาสู่ดินแดนทวารวดีตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๓ เป็นต้นมา และเจริญรุ่งเรืองมาตั้งแต่สมัยนั้นจนถึงสมัยทวารวดีแท้ในพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๖ และผู้ที่เชื่อเช่นนี้มีมากท่านด้วยกัน ได้แก่

๑. การฝังรากฐานพระพุทธศาสนาลงที่บ้านคูบัว อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี สมัยพระเจ้าอโศกมหาราชถึงพระเจ้ากนิษกะจากพ.ศ.๒๗๓-๗๐๓[๑] อาจารย์พร้อม สุทัศน์ เชื่อว่า ต้องมีผู้ที่เคารพนับถือพระพุทธศาสนาอยู่ในดินแดนสุวรรณภูมิก่อนพระเจ้าอโศกมหาราช จะทรงให้ส่งพระโสณะกับพระอุตตระเถระเข้ามา ชนชาติไทยสมัยสุวรรณภูมิหรือทวารวดี ส่วนใหญ่เป็นคนมอญ คนฟูนันอยู่อาศัยและนับถือพระพุทธศาสนาด้วยกัน เมืองหลวงของสุวรรณภูมิ อยู่ที่เมืองกาญจนบุรีเก่าทางด้านเดียวกันกับบ้านคูบัวโดยมาขึ้นที่เมืองท่าเมืองตะโกละ[๒] แล้วเดินทางขึ้นมาทางเหนือเข้าสู่สุวรรณภูมิตอนกลาง อาจแวะตามเมืองท่าสากลชายทะเลเพื่อสะดวกในการบิณฑบาต การเผยแผ่ และการเดินทาง

๒. ตำนานพระพุทธเจดีย์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ [๓] ทรงอธิบายว่าพระพุทธศาสนาเข้าสู่ดินแดนประเทศไทย ๔ ยุค ยุคแรกเป็นนิกายเถรวาทประดิษฐานครั้งแรกที่นครปฐม เพราะทรงพบหลักฐานธรรมจักร จารึก พระสถูปเจดีย์ต่าง ๆ จำนวนมาก และว่าพระพุทธศาสนาเข้ามาก่อน พ.ศ.๕๐๐ อายุสมัยทวารวดีนับตั้งแต่ พ.ศ. ๕๐๐ เป็นต้นมา

๓. พระพุทธศาสนาไทยกับโลกชาวพุทธ [๔] พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) กล่าวว่าพระพุทธเจ้าเขาสู่ไทยเมื่อกว่า ๒,๐๐๐ ปีมาแล้ว ตั้งแต่สมัยสุวรรณภูมิ ครั้งที่พระเจ้าอโศกมหาราชทรงส่งพระอรหันต์ชื่อพระโสณะกับพระอุตตระเข้ายังเผยแผ่พระพุทธศาสนาในดินแดนสุวรรณภูมิบริเวณเมืองนครปฐมโบราณ

๔. กรุงสุโขทัยมาจากไหน? [๕] อาจารย์สุจิตต์ วงษ์เทศ เชื่อว่า พระพุทธศาสนาจากประเทศอินเดียสมัยพระเจ้าอโศกมหาราชทรงส่งพระโสณะและพระอุตระ มาเผยแผ่พุทธศาสนา

---

[๑] พร้อม สุทัศน์ ณ อยุธยา, **การฝังรากฐานพระพุทธศาสนาลงที่บ้านคูบัว อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี สมัยพระเจ้าอโศกมหาราชถึงพระเจ้ากนิษกะ จาก พ.ศ.๒๗๓-๗๐๓,** หน้า ๑๖๓-๑๖๖.

[๒] **เรื่องเดียวกัน**,หน้า ๑๒-๒๓.

[๓] สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ,**ตำนานพระพุทธเจดีย์**, หน้า ๑๒๔-๑๒๗.

[๔] Phra Brahmagunabhorn [P.A.Payutto], **Thai Buddhism in the Buddhist world**,[Bangkok Thailand, Mahachulalongkornrajvidyalaya Press, 2548/2005], p. 24.

[๕] สุจิตต์ วงษ์เทศ,**กรุงสุโขทัยมาจากไหน?**, หน้า ๑๒.

ครั้งแรกที่สุวรรณภูมิบริเวณลุ่มแม่น้ำท่าจีน-แม่กลอง (บริเวณอู่ทอง อำเภออู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี ปัจจุบัน) พระพุทธศาสนาเถรวาทได้เจริญรุ่งเรืองสืบเนื่องมาจนถึงทุกวันนี้

๕.ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา[๖] อาจารย์เสถียร โพธินันทะ กล่าวตามตำนานพระพุทธศาสนาว่า พระพุทธศาสนาเถรวาทได้เข้าสู่ประเทศไทยตั้งแต่สมัยสุวรรณภูมิ ครั้งที่พระเจ้าอโศกมหาราช ทรงส่งพระโสณะกับพระอุตระพร้อมด้วยบริวารมาประกาศพระพุทธศาสนาที่บริเวณสุวรรณภูมิ มีศูนย์กลางอยู่ที่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา บริเวณจังหวัดนครปฐมปัจจุบัน ได้รับความสะดวกในการประกาศพระพุทธศาสนาเนื่องจากมีชาวอินเดียที่เข้ามาอยู่ก่อนให้การอุปถัมภ์

๖. สังคีติยวงศ์ พงศาวดารเรื่องสังคายนาพระธรรมวินัย [๗] กล่าวว่าพระพุทธศาสนาเข้าสู่ประเทศไทยตั้งแต่สมัยสุวรรณภูมิคือหลังจากทำสังคายนาครั้งที่ ๓ พระเจ้าอโศกมหาราชทรงให้ส่งพระโสณะกับพระอุตระพร้อมด้วยพระสงฆ์อีก ๕ รูปมาทำการเผยแผ่พระพุทธศาสนา

๗. จาริกบุญจารึกธรรม [๘] พระธรรมปิฎกเสนอว่า บริเวณที่พระเจ้าอโศกทรงอุปถัมภ์การส่งพระศาสนทูต มีพระโสณะและพระอุตตระเป็นหัวหน้า มาเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่สุวรรณภูมิ บริเวณจังหวัดนครปฐมโบราณ

๘. สุวรรณภูมิต้นกระแสประวัติศาสตร์ไทย [๙] อาจารย์ สุจิตต์ วงษ์เทศ กล่าวว่า ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๓ พระโสณเถระกับพระอุตตรเถระ อาศัยเรือพ่อค้ามาเผยแผ่พระพุทธศาสนาเป็นครั้งแรกที่ดินแดนสุวรรณภูมิบริเวณที่อยู่ระหว่างลำน้ำแม่กลอง-ท่าจีน ปัจจุบันคือเขตอำเภออู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี กับบ้านดอนตาเพชร อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี

กลุ่มที่ ๒ เชื่อว่าพระพุทธศาสนาเข้ามาหลังพุทธศตวรรษที่ ๖

๑. เรื่องโบราณคดีจากลายพระหัตถ์สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพกับของศาสตราจารย์หลวงบริบาลบริภัณฑ์ [๑๐] หลวงบริบาลบริภัณฑ์ เห็นว่าวัฒนธรรมอินเดียได้เข้ามามี

---

[๖] เสถียร โพธินันทะ,**ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา**, หน้า ๖๑๘-๖๕๑.

[๗]สมเด็จพระวันรัตน,(แต่ง,พระยาปริยัติธรรมธาดา(แพ ตาลลักษณ) แปล), **สังคีติยวงศ์ : พงศาวดารเรื่องสังคายนาพระธรรมวินัย,** หน้า๔๖-๗๕.

[๘] พระธรรมปิฎก(ป.อ.ปยุตฺโต),**จาริกบุญจารึกธรรม**, หน้า ๔๙๑-๕๑๙.

[๙] สุจิตต์ วงษ์เทศ,**สุวรรณภูมิ ต้นกระแสประวัติศาสตร์ไทย**, หน้า ๗๔-๗๗.

[๑๐] หลวงบริบาลบริภัณฑ์,ศ.,**เรื่องโบราณคดีฯ** ,(พระนคร: รุ่งเรืองรัตน์, ๒๕๐๓) หน้า ๑๓๙-๑๔๘.

บทบาทในประเทศไทยและประเทศใกล้เคียงตั้งแต่สมัยโบราณ เริ่มปรากฏหลักฐานตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๖ เป็นต้นมา และเห็นว่าพระพุทธศาสนาได้เข้ามาสู่ประเทศไทยคลื่นลูกแรกสุดตั้งแต่สมัยอมราวดี (พุทธศตวรรษที่ ๗-๙) โดยอ้างถึงหลักฐานโบราณคดีเป็นพระพุทธรูปศิลปะอมราวดี ๓ องค์ ในประเทศไทย และต่อมายังได้พบศิลปะคุปตะ(พุทธศตวรรษที่ ๙-๑๑) อีกด้วย

๒. สยามประเทศภูมิหลังของประเทศไทย ตั้งแต่ยุคดึกดำบรรพ์จนถึงสมัยกรุงศรีอยุธยาราชอาณาจักรสยาม [๑๑] อาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม กล่าวถึงอิทธิพลของศาสนาพุทธและฮินดูว่าน่าจะแพร่หลายเข้ามาในดินแดนไทย เป็นที่นิยมอย่างแพร่หลายไม่น้อยกว่าพุทธศตวรรษที่ ๗-๘

๓. สุวรรณภูมิจากหลักฐานโบราณคดี [๑๒] อาจารย์ผาสุข อินทราวุธ กล่าวถึงเมืองอู่ทองว่า มีการที่ติดต่อกับพ่อค้าอินเดียมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๓-๕ พระพุทธศาสนาจากศูนย์กลางในอินเดียใต้ได้เข้าสู่ประเทศไทยสมัยทวารวดีในราวพุทธศตวรรษที่ ๘-๙ โดยอ้างหลักฐาน คือ ประติมากรรมดินเผารูปภิกษุ ๓ องค์อุ้มบาตร

จากข้อมูลเอกสารดังกล่าวทำให้วิเคราะห์ได้ว่า การเข้ามาของพระพุทธศาสนาจากประเทศอินเดียตั้งแต่สมัยพระเจ้าอโศกมหาราชนั้นมีมาแล้วตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๓ เจริญรุ่งเรืองสืบต่อมาจนถึงสมัยทวารวดี เพียงแต่ยังไม่มีหลักฐานด้านโบราณคดีมารองรับเท่านั้น เนื่องจากนักโบราณคดีได้ตีความและวิเคราะห์หลักฐานโบราณคดีที่พบบริเวณที่พระพุทธศาสนาเข้ามาว่ามีอายุไม่เกินพุทธศตวรรษที่ ๘-๙ เท่านั้น

ในขณะที่วรรณกรรมต่างประเทศก็ไม่ได้ให้ความกระจ่างมากนัก แม้แต่วรรณกรรมโบราณของอินเดีย ทั้งวรรณกรรมในศาสนาพราหมณ์ ศาสนาพุทธ และนิกายของศาสนาเชน ไม่ได้กล่าวถึงการขยายตัวของพระพุทธศาสนา จากประเทศอินเดียมายังดินแดนสุวรรณภูมิแต่ประการใด แม้แต่ศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกมหาราช (พ.ศ.๒๖๙-๓๑๑) ซึ่งระบุเรื่องการส่งสมณทูตไปเผยแผ่พระพุทธศาสนานอกประเทศอินเดีย ก็ไม่ได้กล่าวถึงการส่งสมณทูตไปเผยแผ่ในสุวรรณภูมิด้วยเช่นกัน

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าวรรณกรรมของอินเดียจะมิได้กล่าวถึงรายละเอียดการเข้ามาของพระพุทธศาสนาสู่สุวรรณภูมิหรือทวารวดีไว้ แต่ตรงกันข้ามกับวรรณกรรมโบราณของลังกาที่

---

[๑๑] ศรีศักร วัลลิโภดม,รศ.ศ.,**สยามประเทศ ภูมิหลังของประเทศไทยตั้งแต่ยุคดึกดำบรรพ์จนถึงสมัยกรุงศรีอยุธยาราชอาณาจักรสยาม**, หน้า ๑๓๑.

[๑๒] ผาสุข อินทราวุธ,ศ.ดร.,**สุวรรณภูมิจากหลักฐานโบราณคดี**,(กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๘), หน้า ๑๐๕-๑๑๑.

สำคัญ [๑๓] คือ ทีปวงศ์ ที่เขียนขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๘-๑๐ และมหาวงศ์ เขียนขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๒ กล่าวถึงการที่พระเจ้าอโศกมหาราช ส่งสมณทูตจากอินเดียสู่ดินแดนสุวรรณภูมิ แต่ไม่ได้ระบุว่าอยู่ที่ใด

นอกจากนี้ยังผู้วิจัยยังพบว่า คัมภีร์ของลังกาที่มีการกล่าวถึงดินแดนสุวรรณภูมิว่าด้วยการเดินทางเข้ามาแสวงโชคและค้าขาย ได้แก่ มหาชนกชาดก สังขพราหมณชาดก และสุสันธีชาดก เป็นต้น ส่วนที่ว่าด้วยการเผยแผ่พระพุทธศาสนาสู่สุวรรณภูมิก็เป็นคัมภีร์ของลังกาเป็นหลักเช่นกัน โดยเฉพาะคัมภีร์มหานิเทส คัมภีร์สมันตปาสาทิกา เป็นต้น ดังที่ได้กล่าวไว้แล้วในบทที่ ๒

สรุปได้ว่า หลักฐานข้อมูลด้านเอกสารต่างประเทศที่กล่าวถึงพระพุทธศาสนาที่เผยแผ่จากอินเดียมายังดินแดนสุวรรณภูมิส่วนใหญ่เป็นหลักฐานจากลังกา ทั้งนี้อาจเป็นเพราะว่าประเทศไทยมีความสัมพันธ์ด้านวัฒนธรรมกับประเทศลังกาอย่างดี มาตั้งแต่สมัยหลังพุทธกาลโดยเฉพาะวัฒนธรรมพระพุทธศาสนา และในสมัยต่อมาอีกจนถึงปัจจุบัน

ผู้วิจัยเชื่อว่าเอกสารหลักฐานเกี่ยวกับดินแดนสุวรรณภูมิดังกล่าว ได้ให้รายละเอียดเกี่ยวกับสุวรรณภูมิและสมัยทวารวดีได้อย่างน่าสนใจ และทำให้ทราบว่าเมืองอู่ทองเป็นเมืองท่าโบราณที่เจริญรุ่งเรืองสืบต่อมาจนกลายเป็นเมืองท่าสำคัญของรัฐทวารวดี เป็นศูนย์กลางพระพุทธศาสนาที่เก่าแก่ที่สุดของรัฐทวารวดี ตลอดจนเป็นศูนย์กลางหรือเมืองหลวงของรัฐทวารวดียุคต้น

เมืองอู่ทองเป็นส่วนหนึ่งของรัฐทวารวดี โดยทวารวดีก่อตัวขึ้นจากผู้คนในท้องถิ่นที่รับวัฒนธรรมอินเดียเข้ามาปรับใช้ให้เหมาะกับวัฒนธรรมท้องถิ่น มีลักษณะเด่นคือเป็นการรับเอาศิลปวัฒนธรรมพุทธศาสนาในสมัยคุปตะ และหลังคุปตะเข้ามาผสมผสานกับคติความเชื่อในเมืองแถบชายฝั่งทะเลภาคกลางของไทย สันนิษฐานว่าศูนย์กลางรัฐทวารวดีน่าจะเป็นอู่ทอง นครปฐม คูบัว เพราะตั้งอยู่บนเส้นทางน้ำที่ออกสู่ทะเลได้ ศิลปวัฒนธรรมทวารวดีกระจายแพร่ออกไปเมืองต่าง ๆ ที่เป็นชุมชนย่อย ทั้งในเขตลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ภาคอีสาน ภาคเหนือและภาคใต้

ประเพณีเกี่ยวกับการสร้างพระพิมพ์ พระพุทธรูป ตลอดจนการสร้างและการบูชาพระบรมธาตุเจดีย์ ล้วนเป็นอิทธิพลที่ได้รับการสืบทอดมาจากพระพุทธศาสนา ดังพบหลักฐานโบราณคดีในดินแดนไทย เริ่มตั้งแต่อารยธรรมอินเดียเข้าสู่ดินแดนไทยในสมัยก่อนทวารวดี สมัยทวารวดี และหลังจากนั้น หลักฐานทางโบราณคดีสมัยทวารวดี แสดงให้เห็นถึงประเพณีดังกล่าวโดยเฉพาะการสร้างพระบรมธาตุเจดีย์กลางเมืองทั้งในภาคกลาง ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และ

---

[๑๓] ผาสุข อินทราวุธ,**สุวรรณภูมิ จากหลักฐานโบราณคดี**,หน้า ๑๙๙-๒๐๓.

ภาคเหนือของไทย ตั้งแต่สมัยก่อนทวารวดี สมัยทวารวดีและสมัยหลังต่อมาอีก ทั้งยังเชื่อมโยงให้เห็นความต่อเนื่องของประเพณีดังกล่าวสู่สมัยต่อ ๆ มาในไทยตราบเท่าทุกวันนี้

๔.๒ วิเคราะห์จากหลักฐานโบราณคดีด้านศิลปกรรมและจารึก

จากการขุดค้นทางโบราณคดีตามแหล่งโบราณคดีต่าง ๆ และเมืองโบราณสมัยประวัติศาสตร์ตอนต้นในประเทศไทย ได้พบหลักฐานด้านโบราณคดีศิลปกรรมทั้งสถาปัตยกรรม ประติมากรรมตลอดจนหลักฐานด้านจารึกจำนวนมาก โดยเฉพาะที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดี เป็นหลักฐานที่จะนำไปสู่ข้อสรุป ดังนี้

๑.หลักฐานเก่าแก่ที่แสดงให้เห็นการเข้ามาของพระพุทธศาสนาในราวพุทธศตวรรษที่ ๗-๑๑

๑. หัวแหวนคาถา เย ธมฺมา พบ ณ เมืองออกแก้ว คือหัวแหวนมีจารึกคาถา เย ธรรมา ภาษาสันสกฤต อักษรพราหมี อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๗-๘ สันนิษฐานว่าเป็นโบราณวัตถุที่นำมาจากประเทศอินเดีย แสดงให้เห็นว่า พระพุทธศาสนาได้เข้าสู่ทวารวดีตั้งแต่นั้นโดยทางอ่าวเวียดนาม

๒. จารึกคาถา เย ธมฺมา ๒ หลัก พบที่ไทรบุรี อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๘-๑๑

๓.ประติมากรรมปูนปั้นรูปพระภิกษุ ๓ องค์อุ้มบาตร และประติมากรมปูนปั้นรูปพระพุทธรูปนาคปรก อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐-๑๑ ที่เมืองอู่ทอง ที่เมืองโบราณอู่ทอง แสดงให้เห็นว่าพระพุทธศาสนาพระพุทธศาสนาจากศูนย์กลางในลุ่มแม่น้ำกฤษณา-โคทาวดีเข้ามายังดินแดนทวารวดีที่เมืองอู่ทอง

๔. พระพุทธรูปแบบอมราวดี ที่อำเภอสุไหวโก-ลก จังหวัดนราธิวาส เป็นโบราณวัตถุที่เก่าที่สุดในประเทศไทย อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๗-๑๐

๕. พระพุทธรูปแบบอมราวดีที่ตำบลพงตึก อำเภอท่ามะกา จังหวัดกาญจนบุรี อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๘

๖.พระพุทธรูปแบบคุปตะ ๒ องค์ที่จังหวัดกาญจนบุรี ๑ องค์และที่นครปฐมอีก ๑ องค์ อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐

๗. พระพุทธรูปศิลปะแบบคุปตะ ที่ตำบลเวียงสระ อำเภอบ้านนา จังหวัดสุราษฎร์ธานี อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐-๑๑

สรุปได้ว่า จากหลักฐานโบราณคดีที่พบนำไปสู่ข้อสรุปได้ว่าพระพุทธศาสนาได้เข้าสู่ดินแดนทวารวดีครั้งแรกราวพุทธศตวรรษที่ ๗-๑๑ และจากหลักฐานที่พบแสดงให้เห็นเส้นทางเข้ามาโดยทางเรือเป็นส่วนใหญ่โดยมาทางแหลมมลายูและทางเวียดนาม เป็นหลัก

๒. หลักฐานที่แสดงถึงการเข้ามาตั้งมั่นของพระพุทธศาสนา ในสมัยทวารวดี

เมื่อวิเคราะห์จากหลักฐานทั้งด้านสถาปัตยกรรม ประติมากรรม และจารึก เป็นเครื่องยืนยันว่า พระพุทธศาสนาตั้งมั่นและเจริญเรืองตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๘-๑๖ ทั้งนี้เห็นได้จากมีการสร้างสถูปเจดีย์ วิหารต่าง ๆ โดยเฉพาะที่พบในภาคกลาง เช่น ที่เมืองอู่ทองโบราณ เจดีย์วัดพระเมรุ เจดีย์พระประโทน เจดีย์จุลประโทน และพระปฐมเจดีย์ ที่มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๖

ประติมากรรมที่พบจำนวนมากนั้นทั้งวงพระธรรมจักร พระพุทธรูปและพระพิมพ์เป็นต้น มีอายุในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๖ และกระจายไปทั่วทุก

หลักฐานที่เป็นจารึก พบจำนวนมากโดยเฉพาะจารึกหลังพระพิมพ์มากกว่าอย่างอื่น ซึ่งแสดงให้เห็นว่าพระพุทธศาสนาตั้งมั่นและรุ่งเรืองอย่างมาก อาทิ

๑. จารึก เย ธมฺมา จารึกด้วยอักษรปัลลวะ ภาษาบาลี อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ พบที่ อำเภออู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี

๒. จารึก นโม วุทฺธาย จารึกด้วยอักษรปัลลวะ ภาษาบาลี อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ พบที่บริเวณนอกเมืองอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี

๓. จารึกพระนาม พระศรีอาริยะเมตไตรย จารึกด้วยอักษรปัลลวะ ภาษาบาลี อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ พบที่เจดีย์หมายเลข ๑๑ อำเภออู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี

๔. จารึกนาม พระสารีบุตร จารึกด้วยอักษรปัลลวะ ภาษาบาลี อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ พบที่เจดีย์หมายเลข ๑๑ อำเภออู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี

๕. จารึกนาม พระมหากัสสปะหรือพระมหากัจจายนะ จารึกด้วยอักษรปัลลวะ ภาษาบาลี อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ พบที่เจดีย์หมายเลข ๑๑ อำเภออู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี

๖. จารึกนาม พระโสโณโกลิวิโส จารึกด้วยอักษรปัลลวะ ภาษาบาลี อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ พบที่เจดีย์หมายเลข ๑๑ อำเภออู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี

๗. จารึกนาม พระกังขาเรวัต จารึกด้วยอักษรปัลลวะ ภาษาบาลี อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ พบที่เจดีย์หมายเลข ๑๑ อำเภออู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี

๘. จารึกนาม พระปุณโณสุนาปรันโต จารึกด้วยอักษรปัลลวะ ภาษาบาลี อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ พบที่เจดีย์หมายเลข ๑๑ อำเภออู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี

๙. จารึกพระนาม พระเจ้าศุทโธทนะ จารึกด้วยอักษรหลังปัลลวะ ภาษาสันสกฤต อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔ พบที่เจดีย์หมายเลข ๑๑ อำเภออู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี

๑๐. จารึกบนซี่ล้อพระธรรมจักรศิลา พบที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดลพบุรี ข้อความในจารึกแปลได้ว่า “สฬายตนะ เป็นปัจจัยให้เกิดผัสสะ เวทนาดับ ตัณหาดับ” เป็นข้อความท่อนหนึ่งของปฏิจจสมุปบาท

หลักฐานทางโบราณคดีต่าง ๆ เป็นต้นเหล่านี้เป็นเครื่องยืนยันได้ว่า พระพุทธศาสนาได้เจริญรุ่งเรืองและตั้งมั่นอย่างแพร่หลาย เพราะได้รับความนิยมนับถือ เคารพเลื่อมใสจากทวารวดีโดยเฉพาะบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ประชาชนมีความรู้ความเข้าใจในหลักธรรมคำสอนในพระพุทธ ศาสนาเป็นอย่างดี โดยสังเกตได้ว่า การจารึกนามพระอสีติมหาสาวกอย่างมากมายเช่นนี้ ไม่ปรากฏว่าพบ ณ ที่ใดมาก่อนเลย สอดคล้องกับแนวความคิดเรื่องความเจริญรุ่งเรืองของอู่ทองโบราณและเมืองนครปฐมโบราณ ที่เคยเป็นศูนย์กลางของพระพุทธศาสนาในยุคทวารวดีตอนต้นและตอนปลาย

พระพิมพ์และจารึกในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

อันที่จริงในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ได้พบประติมากรรมที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาจำนวนมากและหลายแห่งด้วยกัน แต่ที่มีมากและเป็นที่รับทราบของนักวิชาการทางโบราณคดีได้แก่ประติมากรรมพระพิมพ์ทวารวดี จาก ๔ แหล่งเป็นหลัก กล่าวคือ

๑. พระพิมพ์ที่พบที่เมืองนาดูน จังหวัดมหาสารคาม กำหนดอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๖ อิทธิพลศิลปะทวารวดีจากภาคกลางโดยมีคติและรูปแบบตรงกบพระพิมพ์จากนครปฐมมาก บางองค์มีจารึกการสร้างด้วยภาษามอญโบราณ ได้รับอิทธิพลจากคติการทำพระพุทธรูปจากอินเดียสมัยคุปตะ หลังคุปตะ และสมัยปาละ

๒. พระพิมพ์ที่เมืองกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม จำนวน ๑ องค์ อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๕ และแผ่นเงินบุเป็นพระพุทธรูปอีกจำนวน ๖๖ แผ่น ศิลปะทวารวดี กำหนดอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕-๑๖

๓. พระพิมพ์ที่เมืองฟ้าแดดสงยาง จังหวัดกาฬสินธุ์ มีพระพุทธรูปสำริดจำนวน ๒ องค์และพระพิมพ์ดินเผาอีกกเป็นจำนวนมากมีถึง ๗ พิมพ์ และที่เมืองฟ้าแดดสงยางยังพบใบเสมา

หินสมัยทวารวดีอีกจำนวน ๑๑ ใบ ทั้งมีภาพเล่าเรื่องชาดก และไม่มีภาพ กำหนดอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๕

๔. พระพิมพ์ที่เมืองไพร อยู่ในเขตอำเภอเสลภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด พบพระพิมพ์นาคปรกประมาณ ๓,๐๐๐ องค์ เป็นพระพิมพ์ที่พบมากที่สุด ศิลปะทวารวดีอายอุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕ ได้รับอิทธิพลด้านศิลปะทวารวดีจากภาคกลาง

บริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ได้พบหลักฐานที่แสดงถึงความตั้งมั่นของพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีจำนวนมาก ในส่วนที่เป็นจารึก อาทิ

๑. จารึกใบเสมาวัดโนนศิลา ๑ พบที่วัดโนนศิลา อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น ภาษามอญโบราณ อักษรหลังปัลลวะ อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔ ว่าด้วยการทำบุญอุทิศและปรารถนาให้เกิดทันพระศรีอาริย์

๒. จารึกบนฐานพระพุทธรูป พบที่จังหวัดกาฬสินธุ์ จารึกด้วยอักษรหลังปัลลวะ ภาษาสันสกฤต อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔ กล่าวถึงการสร้างสรรค์สิ่งที่เป็นกุศลว่ามีอานิสงส์ส่งให้ไปเกิดดีมีสุขในโลกสวรรค์

๓. จารึกสถาปนาสีมา พบที่อำเภอกุฉินารายณ์ จังหวัดกาฬสินธุ์ จารึกด้วยอักษรหลังปัลลวะ ภาษาสันสกฤต อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔ เนื้อความกล่าวถึงพระภิกษุสงฆ์สร้างสมมติศิลาเป็นเขตสีมา(เพื่อทำสังฆกรรม)

จากหลักฐานด้านประติมากรรมและจารึกดังกล่าว แสดงให้เห็นว่าพระพุทธศาสนาจากศูนย์กลางในภาคกลางลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำท่าจีน-แม่กลอง ได้แผ่เข้าไปยังชุมชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๕ โดยพระพุทธศาสนาได้รับความนับถือและบำรุงให้เจริญรุ่งเรืองขึ้นเป็นลำดับและเจริญสูงสุดในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๕

ภาคเหนือ

บริเวณภาคเหนือได้พบหลักฐานด้านประติมากรรมจำนวนมากเช่นกัน ได้แก่

๑. กลุ่มพระพิมพ์แบบทวารวดี มีปางสมาธิ ปางมารวิชัย ปางประทานอภัย พบในแหล่งโบราณคดีวัดพระธาตุหริภุญไชย วัดจามเทวี วัดดงฤาษี และเมืองเวียงมโน อิทธิพลศิลปะทวารวดีจากภาคกลาง อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๖

๒. กลุ่มพระพิมพ์ซุ้มพุทธคยา เหมือนกับที่พบที่เมืองนครปฐม กาญจนบุรี และสุพรรณบุรี แสดงให้เห็นความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรม

๓. กลุ่มพระพิมพ์อิทธิพลศิลปะพุกาม

แสดงให้เห็นว่า พระพุทธศาสนาในภาคเหนือได้รับมาจากหลายทาง ทางหนึ่ง ได้รับอิทธิพลศิลปะแบบคุปตะผ่านวัฒนธรรมทวารวดี จากศูนย์กลางลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาได้แผ่ไปถึงภาคเหนือในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔ อีกทางหนึ่ง ได้รับอิทธิพลพระพุทธศาสนาจากอาณาจักรพุกามในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕-๑๖ ด้วย

ภาคตะวันออก

บริเวณภาคตะวันออกของไทย ได้พบหลักฐานจารึกเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาเป็นจารึกว่าด้วยคำสรรเสริญพระรัตนตรัยที่มีเนื้อความสมบูรณ์มาก เรียกว่าจารึกเนินสระบัว พบที่เนินสระบัว ตำบลโคกปีป อำเภอศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี อักษรหลังปัลลวะ ภาษาบาลีและเขมร พุทธศักราช ๑๓๐๔ เนื้อความว่า ด้วยคำสรรเสริญพระรัตนตรัย จารึกนี้ได้รับยกย่องว่าเป็นคำประพันธ์ภาษาบาลีของท่านพุทธสิริ เป็นวรรณคดีบาลีที่เก่าที่สุดของไทย และเป็นคำประพันธ์ที่ประกาศความรู้ความสามารถอันยอดเยี่ยมของผู้รจนา แสดงให้เห็นว่า ผู้รจนาเป็นผู้เชี่ยวชาญทั้งปริยัติและปฏิบัติอย่างยิ่ง เป็นพระมหาเถระที่ทรงปรีชาญาณในพระพุทธศาสนาในครั้งนั้นด้วย

จากหลักฐานจารึกนี้ ทำให้มองเห็นสภาพการณ์พระพุทธศาสนาในช่วง พ.ศ. ๑๓๐๔ ได้อย่างชัดเจนยิ่ง อาจกล่าวได้ว่าไม่มีจารึกในสมัยทวารวดีที่ภูมิภาคใดจะให้รายละเอียดเกี่ยวกับสภาพการณ์อย่างดียิ่งเช่นจารึกหลักนี้เลยแสดงให้เห็นว่า พระพุทธศาสนาจากศูนย์กลางพระพุทธศาสนาลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาได้เข้าไปเจริญรุ่งเรืองในภาคตะวันออกตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๔

ภาคใต้

ในภาคใต้ของประเทศไทยมีการพบประติมากรรม ในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาทโดยเฉพาะอิทธิพลศิลปะแบบทวารวดีจำนวนหนึ่ง กล่าวคือ

๑. พระพิมพ์พระพุทธรูปนาคปรก ศิลปะอมราวดี อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐-๑๑

๒. พระพิมพ์ปางมหาปาฏิหาริย์ที่เมืองสาวัตถี ตามคัมภีร์อรรถกถาชาดก ภาษาบาลีนิกายเถรวาท ศิลปะทวารวดี (อิทธิพลศิลปะอินเดียแบบคุปตะ-หลังคุปตะและแบบปาละตอนต้น) อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔

๓.พระพิมพ์ปางมหาปาฏิหาริย์ที่เมืองสาวัตถี ตามอรรถกกถาชาดก ภาษาบาลีของนิกายเถรวาท ศิลปะทวารวดี (อิทธิพลศิลปะอินเดียแบบคุปตะ-หลังคุปตะและปาละตอนต้น) อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔

จากหลักฐานทางโบราณคดีประติมากรรมพระพิมพ์ดังกล่าว แสดงให้เห็นว่า พระพุทธศาสนานิกายเถรวาท ได้เจริญแพร่หลายจากทางอินเดียเข้ามายังฝั่งตะวันตกของคาบสมุทร ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๐-๑๒ เจริญรุ่งเรืองอยู่จนถึงราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔ ต่อมาจึงได้มีพระพุทธศาสนาทั้งนิกายมหายานและนิกายสรวาสติวาทเจริญรุ่งเรืองขึ้นมาแทน และเป็นความนิยมของประชาชนทางภาคใต้ จนกระทั่งเข้าสู่สมัยก่อนสุโขทัยจึงได้มีความนิยมพระพุทธศาสนานิกายเถรวาทดังเดิม

๓.หลักฐานที่แสดงให้เห็นว่าชาวพุทธสมัยทวารวดีเข้าใจ ในพระพุทธศาสนาอย่างดี

เมื่อวิเคราะห์จากหลักฐานด้านศิลปกรรมโดยเฉพาะพระพุทธรูป พระพิมพ์ และจารึกหลักธรรมต่าง ๆ ที่ปรากฏแล้ว แสดงให้เห็นภาพความเจริญแพร่หลายของพระพุทธศาสนาได้อย่างดีและลึกซึ้ง ทั้งนี้พบว่า ข้อความจารึกที่พบนั้นนอกจากจะเป็นเรื่องการทำบุญกุศลแล้วยังเป็นหลักธรรมคำสอนที่คัดมาจากพระไตรปิฎก ที่ทั้งลุ่มลึกและสำคัญถึงขั้นเป็นหัวใจพระพุทธศาสนาทีเดียว นั่นย่อมแสดงให้เห็นว่าประชาชนมีความเข้าใจและศรัทธาในพระพุทธศาสนาอย่างมากซึ่งหลักธรรมต่าง ๆ เมื่อประมวลแล้วสามารถสรุปได้ ดังนี้

๑. หลักธรรมคาถา เย ธมฺมา
๒. หลักธรรมธัมมจักกัปปวัตนสูตร
๓. หลักธรรมปฏิจจสมุปบาท
๔. หลักธรรมอริยสัจจ์ ๔
๕. ข้อธรรมพุทธอุทาน
๖. จารึกนามพระอรหันต์อสีติมหาสาวกและจารึกพระนามพุทธบิดา
๗. จารึกคำนอบน้อมพระพุทธเจ้า
๘. จารึกคำสรรเสริญพระรัตนตรัย
๙. จารึกการทำบุญอุทิศต่าง ๆ เป็นต้น

หลักธรรมต่าง ๆ ดังกล่าวนำไปสู่ข้อสรุปได้ว่า พุทธบริษัทชาวทวารวดีมีความเคารพเลื่อมใสพระพุทธศาสนา มีความรู้ความเข้าใจ และเข้าถึงหลักธรรมคำสอนได้อย่างลึกซึ้ง ดังหลักฐานจารึกที่ค้นพบจำนวนมาก อย่างที่ไม่เคยปรากฏมาก่อนในสมัยใด(แม้แต่สมัยสุโขทัย)

นอกจากนี้ยังพบว่า พุทธบริษัทชาวทวารวดี มีความเชื่อในเรื่องพระพุทธเจ้า ๕ พระองค์ อันเป็นความเชื่อในพระพุทธศาสนาเถรวาท ดังปรากฏหลักฐานที่เจดีย์อิฐที่วัดพระเมรุ จังหวัดนครปฐม และมีความเชื่อเรื่องอสีติมหาสาวกดังปรากฏหลักฐานการจารึกชื่อพระมหาสาวก

ต่าง ๆ อันเป็นเครื่องยืนยันและชี้ให้เห็นได้อย่างชัดเจนว่า เป็นพระพุทธศาสนานิกายเถรวาทอย่างแน่นอน

โดยเฉพาะการนิยมสร้างประติมากรรมรูปธรรมจักรและกวางหมอบ เป็นสัญลักษณ์แห่งการแสดงปฐมเทศนาของพระพุทธองค์หรือเป็นการประกาศพระพุทธศาสนา และมีความนิยมสลักจารึกพระธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนาลงบนธรรมจักรหรือชิ้นส่วนต่าง ๆ ของธรรมจักร จารึกหลักธรรมลงบนหลังพระพิมพ์ต่าง ๆ หรือแม้แต่ที่ฐานของพระพุทธรูปสมัยทวารวดี เพื่อเป็นการประกาศและสืบอายุพระพุทธศาสนา เป็นต้น นอกจากนี้ยังพบว่าจารึกหลายหลักเป็นประเพณีการทำบุญอุทิศให้ผู้มีพระคุณ อันเป็นคติในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท ซึ่งเป็นประเพณีที่ยังตกทอดมาจนกระทั่งปัจจุบัน

ที่น่าสังเกตก็คือ แม้ว่าชาวทวารวดีส่วนใหญ่นับถือพระพุทธศาสนานิกายเถรวาทเป็นหลักก็ตาม แต่จากข้อมูลหลักฐานทางโบราณคดีด้านศิลปกรรมพบว่า ยังมีร่องรอยของพระพุทธศาสนานิกายมหายานอยู่เป็นจำนวนมากโดยเฉพาะในบริเวณภาคใต้ และยังพบว่ามีศิลปกรรมของศาสนาพราหมณ์ทั้งสองนิกายปะปนกระจายกันอยู่ด้วย

สรุปว่า ชาวทวารวดีที่นับถือพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท มีความรู้ความเข้าใจในหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนาอย่างดีและลึกซึ้ง โดยเฉพาะจารึกที่ว่าด้วยหลักธรรมปฏิบัติสามารถตรวจสอบได้ในพระไตรปิฎกของพระพุทธ ศาสนานิกายเถรวาทในปัจจุบันได้

เนื่องจากพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งสันติ ไม่กระทบหรือเบียดเบียนศาสนาอื่นจึงได้รับความนิยมนับถือจากประชาชนชาวทวารวดี ทำให้พระพุทธศาสนานับตั้งแต่เข้ามาสู่ดินแดนแห่งนี้อย่างน้อย ๓ ระยะคือระยะแรกก่อนสมัยทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ ๓-๘) ระยะที่สองสมัยทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ ๙-๑๖) และระยะหลังทวารวดี (หลังพุทธศตวรรษที่ ๑๖ เป็นต้นมา) เจริญรุ่งเรืองเป็นหลักยึดทางจิตใจให้แก่พุทธบริษัทได้อย่างดี และก่อให้เกิดศิลปวัฒนธรรมที่เป็นแบบเฉพาะของตนขึ้นในชื่อ วัฒนธรรมทวารวดี ที่ครอบคลุมทั้งด้านการเมือง การปกครอง ประเพณีทำบุญต่าง ๆ ด้านศิลปกรรมต่าง ๆ ที่ส่งต่อวัฒนธรรมดังกล่าวให้กับสมัยสุโขทัยได้อย่างงดงาม ทั้งยังพัฒนาสืบเนื่องต่อมาจนกระทั่งทุกวันนี้ ฯ

๔.๓ ผลที่ได้จากการวิเคราะห์

จากการศึกษาวิเคราะห์ทั้งจากหลักฐานข้อมูลเอกสารและด้านโบราณคดีได้ผลตามที่ได้ตั้งเป้าไว้ ๔ ประการ

๑.ได้ทราบว่า ดินแดนที่เป็นประเทศไทยทุกวันนี้ มีพัฒนาการมาแล้วตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์โดยพัฒนาการมาอย่างต่อเนื่องอย่างน้อยตั้งแต่สมัยสุวรรณภูมิ พัฒนาการผ่านอาณาจักรฟูนัน จนกระทั่งเข้าสู่สมัยทวารวดี เป็นสมัยประวัติศาสตร์ของประเทศไทยที่มีหลักฐานทั้งเอกสารและหลักฐานทางโบราณคดี และเจริญรุ่งเรืองด้วยพระพุทธศาสนา การเมืองการปกครองโดยได้รับอิทธิพลจากอารยธรรมอินเดีย

๒.ได้ทราบถึงกำเนิดและการเข้ามาของพระพุทธศาสนา ที่แพร่หลายเข้ามายังบริเวณดังกล่าว ทั้งนี้จากหลักฐานเอกสารยืนยันความเจริญแพร่หลายของพระพุทธศาสนาตั้งแต่สมัยพระเจ้าอโศกมหาราช พุทธศตวรรษที่ ๓ มีการแพร่หลายเข้ามาของพระพุทธศาสนาอีกหลายระลอกด้วยกัน ที่ปรากฏหลักฐานในสมัยก่อนทวารวดีเล็กน้อย คือพุทธศตวรรษที่ ๙-๑๐ เป็นต้นและพระพุทธศาสนาได้เจริญรุ่งเรืองสูงสุดในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๖

๓.ได้ทราบว่า พระพุทธศาสนาในสมัยทวารวดีนั้น เจริญรุ่งเรือง แพร่หลายเข้าถึงประชาชนกลุ่มต่าง ๆ และได้อำนวยประโยชน์และความสุขความเจริญแก่ประชาชนที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ในบริเวณที่เป็นประเทศไทยได้อย่างดียิ่ง ได้นำชาวประชาให้เข้าถึงความสุขทั้งสามระดับที่ควรได้ เห็นได้จากหลักฐานที่เป็นจารึกหลักธรรมระดับต่าง ๆ ในทุกภาคของประเทศ เป็นเครื่องยืนยันว่าประชาชนมีความสุข และความเข้าใจในพระพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้ง ก่อให้เกิดอิทธิพลทางวัฒนธรรม ประเพณี ความเจริญด้านต่าง ๆ และส่งทอดสู่สมัยสุโขทัยสมัยต่อมาอย่างงดงาม

๔.ได้ทราบร่องรอยแห่งความเจริญรุ่งเรืองของพระพุทธศาสนา ความแพร่หลายของวัฒนธรรมพระพุทธศาสนาแบบทวารวดี และประชาชนชาวพุทธมีความเข้าใจพระพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้งยิ่งกว่าสมัยใดในประวัติศาสตร์ชาติไทย เห็นได้จากร่องรอยจากศูนย์กลางของวัฒนธรรมทวารวดี ที่ทิ้งร่องรอยไว้ทั่วทุกภาค ภาคกลางบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ภาคตะวันออกเฉียงเหนือบริเวณลุ่มแม่น้ำชี-มูล ภาคเหนือมีศูนย์กลางอยู่ที่หริภุญชัย ภาคตะวันออกมีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองศรีมโหสถ ส่วนภาคใต้มีอยู่ประปรายทั้งในรูปของสัญลักษณ์การเคารพ พระพุทธรูป พระพิมพ์และบรรดาจารึกเรื่องราวต่าง ๆ เกี่ยวกับการทำบุญ การจารึกหลักธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนาตลอดจนซากพุทธเจดีย์จำนวนมากมาย ล้วนเป็นหลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงความเจริญรุ่งเรืองของพระพุทธศาสนาในสมัยทวารวดีได้เป็นอย่างดี และเป็นต้นแบบทางศิลปวัฒนธรรมให้กับสุโขทัยและสมัยต่อมา

บทที่ ๕ :

สรุปผลการวิจัย และข้อเสนอแนะ

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

ในบทที่ ๔ ผู้วิจัยชี้ให้เห็นว่า "พระพุทธศาสนาเข้าสู่ดินแดนทวารวดี ตามเอกสารเชื่อได้ว่าเข้ามาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๓ แต่ตามหลักฐานโบราณคดีทั้งประติมากรรม สถาปัตยกรรมและจารึกพบว่าพระพุทธศาสนาเข้ามาประมาณพุทธศตวรรษที่ ๘-๑๐ ทั้งทางบกและทางทะเล" นั้น พระพุทธศาสนาเมื่อเข้ามาแล้วได้หยั่งรากลึกลงในจิตใจของประชาชนที่นับถืออย่างมั่นคง ก่อให้เกิดการสร้างสรรค์ศิลปวัฒนธรรมและประเพณีพิธีกรรมอันดีงาม และบางอย่างยังใช้อยู่ในปัจจุบัน

จะอย่างไรก็ตามงานวิจัยนี้เป็นงานวิจัยเชิงเอกสารเป็นส่วนมากในการที่จะหาคำตอบเกี่ยวกับการเข้ามาของพระพุทธศาสนา พัฒนาการ อิทธิพลและร่องรอยของพระพุทธศาสนาที่อยู่ในดินแดนไทยสมัยทวารวดีโดยเฉพาะพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท จากการศึกษาวิเคราะห์ในประเด็นดังกล่าวทำให้ได้คำตอบที่น่าพอใจดังนี้

การเข้ามาของพระพุทธศาสนาในดินแดนไทยแยกออกเป็น ๒ ประเด็น

ประเด็นที่หนึ่ง ตามหลักฐานเอกสาร เชื่อว่าพระพุทธศาสนาได้เข้าสู่ดินแดนไทยตั้งแต่สมัยสุวรรณภูมิราวพุทธศตวรรษที่ ๓-๗ แม้ว่าจะเป็นความเชื่อตามเอกสารก็ตาม แต่จากการพิจารณาประเพณีการประพฤติปฏิบัติของพระสงฆ์ในพระพุทธศาสนาที่สืบต่อกันมาอย่างไม่ขาดสาย ดังที่พระสงฆ์เถรวาทนิยมปฏิบัติตามพระธรรมวินัยอยู่กระทั่งปัจจุบันเป็นเรื่องที่ต้องพิจารณาร่วมกัน หลักฐานเป็นเอกสารด้านโบราณคดีทั้งของไทย ลังกา และของชาวตะวันตก ข้อนี้เชื่อได้ว่าเป็นพระพุทธศาสนาเถรวาทอย่างไม่ต้องสงสัย

ประเด็นที่สอง ตามหลักฐานโบราณคดีที่พบตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๘-๑๐ โดยเฉพาะประติมากรรมพระภิกษุ ๓ องค์อุ้มบาตร พบที่เมืองอู่ทองเก่า จารึกคาถา เย ธมฺมา อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๘-๑๑ พบที่ไทรบุรี และจารึกคาถา เย ธมฺมา บนหัวแหวนพบที่ประเทศเวียดนามอายุราว

พุทธศตวรรษที่ ๘-๙ ทั้งนี้พระพุทธศาสนาได้เจริญรุ่งเรืองต่อมาอีกจนตลอดสมัยทวารวดี คือ พุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๖ โดยพบหลักฐานโบราณคดีที่เกี่ยวข้อง กระจายกันอยู่ทั่วทุกภาคของประเทศไทย นับได้ว่าสมัยสมัยทวารวดี เป็นยุคทองของพระพุทธศาสนาได้ยุคหนึ่ง หลักฐานที่ว่า ด้วยคาถา เย ธมฺมา และจารึกอื่น ๆ ที่เป็นภาษาบาลีและเป็นเรื่องราวในพระไตรปิฎกของนิกายเถรวาท ซึ่งสามารถเทียบเคียงกับหลักธรรมในพระไตรปิฎกฉบับภาษาบาลีได้

สมัยทวารวดีพระพุทธศาสนาเถรวาทได้รับความนิยมสูงสุด แม้จะพบหลักฐานว่ามีพระพุทธศาสนามหายานและวัชรยาน ตลอดจนศาสนาพราหมณ์รวมอยู่ด้วยก็ตาม แต่เป็นนิกายและศาสนาที่ได้รับความนิยมเฉพาะถิ่นเท่านั้นโดยเฉพาะบริเวณภาคใต้ ขณะที่พระพุทธศาสนาเถรวาทกลับได้รับความนิยมและมีอิทธิพลเหนือนิกายอื่นและเหนือศาสนาอื่นด้วย เห็นได้จากหลักฐานโบราณวัตถุชื่อพระพนัสบดี เป็นสัญลักษณ์ที่แสดงให้เห็นถึงความมีอิทธิพลของพระพุทธศาสนาว่าอยู่เหนือเทพเจ้าของศาสนาพราหมณ์ แสดงให้เห็นสภาพการณ์วัฒนธรรมแห่งความประณีประนอมของพระพุทธศาสนาที่มีต่อศาสนาอื่น ๆ ได้เป็นอย่างดีอีกด้วย

ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๘- ๑๖ พระพุทธศาสนาเถรวาทสมัยทวารวดีมีศูนย์กลางอยู่ที่ภาคกลางบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ท่าจีน แม่กลอง มีหลักฐานคือประติมากรรม สถาปัตยกรรม และสถูป เจดีย์สมัยทวารวดี ตลอดจนธรรมจักรและกวางหมอบที่มีจารึกและไม่มีจารึกจำนวนมาก โดยแพร่กระจายสู่ภาคต่าง ๆ ของไทยด้วย

ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๐-๑๑ พระพุทธศาสนาเถรวาทจากศูนย์กลางลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา-ท่าจีน–แม่กลองได้แผ่อิทธิพลไปถึงภาคตะวันออกรุ่งเรืองอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๔ มีศูนย์กลางอยู่ที่บริเวณเมืองศรีมโหสถ ตำบลโคกปีบ อำเภอศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี หลักฐานสนับสนุนคือพระพุทธรูปศิลาแบบทวารวดี พระพุทธรูปปางพนัสบดีและจารึกเนินสระบัว ว่าด้วยการสรรเสริญพระรัตนตรัย

ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๐-๑๒ พระพุทธศาสนาเถรวาทจากศูนย์กลางภาคกลางได้แผ่ไปถึงภาคใต้ เจริญรุ่งเรืองอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔ หลักฐานเป็นพระพิมพ์ และธรรมจักร พบในบางพื้นที่

ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓ พระพุทธศาสนาเถรวาทจากศูนย์กลางได้แผ่อิทธิพลไปถึงบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือเจริญรุ่งเรืองอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๖ มีศูนย์กลางอยู่บริเวณลุ่มแม่ชี หลักฐานสนับสนุนเป็นพระพิมพ์ และใบเสมาหินทั้งแบบมีภาพชาดก และไม่มีภาพจำนวนมาก

ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔ พระพุทธศาสนาเถรวาทจากศูนย์กลางลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาได้แผ่อิทธิพลไปถึงภาคเหนือรุ่งเรืองอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๖ มีศูนย์กลางอยู่ที่บริเวณลุ่มแม่น้ำปิง แม่น้ำวัง แม่น้ำยมและแม่น้ำน่าน โดยเฉพาะบริเวณเมืองลำพูนโบราณ

พระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีที่แพร่หลายไปยังภูมิภาคต่าง ๆ ของไทยนั้น มีบทบาทในด้านวัฒนธรรม ประเพณี พิธีทำบุญอุทิศต่าง ๆ กล่าวคือ ประเพณีการเผาศพ การจารึกหลักธรรม ประเพณีการสร้างพระพิมพ์ ใบเสมาสลักภาพชาดก ตลอดจนพิธีทำบุญอุทิศต่าง ๆ หรือแม้แต่การทำบุญแล้วตั้งความปรารถนาให้ทันพระศรีอาริย์ เป็นต้น และพบว่าวัฒนธรรมประเพณี พิธีกรรมหลายอย่าง ยังคงมีปฏิบัติอยู่ในปัจจุบัน ซึ่งล้วนแต่เป็นอิทธิพลที่มีผลต่อจิตใจของชาวพุทธและมีคุณค่าอย่างยิ่ง

ร่องรอยที่ยังเหลืออยู่โดยเฉพาะโบราณวัตถุที่เกี่ยวข้อง เช่น จารึกคาถาหัวใจของพระพุทธศาสนา จารึกพระพุทธอุทาน จารึกหลักธรรมคำสอนประเภทต่าง ๆ ได้แสดงให้เห็นถึงความรู้ ความเข้าใจ เข้าถึงพระพุทธศาสนาอย่างแท้จริง ตลอดจนหลักฐานที่เป็นสัญลักษณ์ได้แก่พระธรรมจักรทั้งที่มีและไม่มีกวางหมอบ พระพิมพ์มีจารึกและพระพิมพ์ไม่มีจารึกประเภทต่าง ๆ รวมทั้งหลักฐานด้านสถาปัตยกรรมต่าง ๆ อีกจำนวนมาก เช่น เจดีย์จุลประโทน พระปฐมเจดีย์ พระบรมธาตุต่าง ๆ อันเป็นหลักฐานที่ชี้ให้เห็นถึงความเจริญรุ่งเรืองของพระพุทธศาสนาได้เป็นอย่างดีและมีน้ำหนัก

จากหลักฐานและข้อคิดเห็นของนักวิชาการด้านโบราณคดี และด้านประวัติศาสตร์ อาจสรุปได้ขณะนี้ว่า กลุ่มชนที่เคยอยู่อาศัยในบริเวณประเทศไทยมาตั้งแต่สมัยโบราณนั้นล้วนแต่เป็นบรรพบุรุษของคนไทยสมัยปัจจุบัน ไม่ว่าจะเป็นชนชาติ เผ่าพันธุ์ ภาษาใดก็ตาม ซึ่งบางส่วนได้มีมาตั้งแต่สมัยสุวรรณภูมิ และมีพัฒนาการมาตามลำดับจนถึงสมัยทวารวดีและสมัยปัจจุบัน แม้กลุ่มชนต่าง ๆ จะมีความหลากหลายทางเชื้อชาติ เผ่าพันธุ์ประการใดก็ตาม แต่ก็มีสายใยแห่งความเชื่อความศรัทธาเกี่ยวกับศาสนาเดียวกันเป็นเครื่องสานสายสัมพันธ์ เห็นได้จากหลักฐานที่สนับสนุนเรื่องนี้ได้ดีได้แก่ความหลากหลายด้านศิลปกรรมต่าง ๆ ที่พบเห็นอยู่เกือบทุกภูมิภาคและสิ่งที่เป็นเครื่องยืนยันได้เป็นอย่างดีก็คือพระพุทธศาสนา เนื่องจากมีการสืบต่อและการปฏิบัติตามคำสอนพระพุทธศาสนามาอย่างต่อเนื่องและยาวนาน แม้ว่าจะมีความหลากหลายทางเชื้อชาติเป็นต้นก็ตามเมื่อมาอยู่รวมกันในวัฒนธรรมเดียวกัน ก็ยังก่อให้เกิดการลงตัวมีความสวยงามบนความหลากหลายเปรียบเหมือนดอกไม้หลายชนิดรวมอยู่ในแจเดียวกันฉะนั้น

พระพุทธศาสนาได้กลายเป็นสิ่งที่เป็นเสมือนเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจ ของคนในชุมชนได้ดีที่สุด สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาช่วยให้การสร้างบูรณาการทางวัฒนธรรมระหว่างผู้คนภายในบ้านเมืองเป็นไปอย่างต่อเนื่องไม่ขาดสาย ดังนั้นจึงพบว่า พระสถูปเจดีย์ พระพุทธรูป

พระพิมพ์ จารึกหลักธรรมต่าง ๆ พบว่าเป็นสิ่งที่โดดเด่นและมีการสืบเนื่องตลอดเวลาและล้วนยืนยันให้เห็นชัดเจนว่าพระพุทธศาสนาในถิ่นที่พบพระบรมธาตุและร่องรอยการบรรจุพระธาตุตามสถูปเจดีย์เหล่านั้น มีความเจริญรุ่งเรืองและอำนวยประโยชน์สุขทั้งในโลกนี้และโลกหน้าแก่ผู้ศรัทธาเลื่อมใสและปฏิบัติตามธรรมสมควรแก่ธรรม กล่าวได้ว่าพระบรมธาตุเจดีย์วัดวาอาราม และสิ่งศักดิ์สิทธิ์อีกหลายอย่างในพระพุทธศาสนา ยังคงเป็นสิ่งที่มีความหมายต่อการดำรงอยู่ร่วมกันในสังคม และเป็นสิ่งที่ก่อให้เกิดความสัมพันธ์อันดี ระหว่างชุมชนและประเพณีร่วมในสังคมได้อย่างดียิ่งมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

เส้นทางการเข้ามาของพระพุทธศาสนา ผู้วิจัยพบว่า พระพุทธศาสนาได้แพร่หลายเข้ามาสู่ประเทศไทยสมัยโบราณ ด้วยการเข้ามาสองทางหลักคือ ทางบก ซึ่งผ่านแคว้นเบงกอลเข้ามาทางพม่าตอนเหนือและทางทะเล แม้ว่าทางบกและทางทะเลนั้นจะมีเส้นทางปลีกย่อยซึ่งสามารถเข้ามาได้อีกหลายเส้นทางก็ตาม

ลักษณะสำคัญของพระพุทธรูปสมัยทวารวดี คือพระเศียรเป็นกระพุ้งออกทางด้านข้าง พระเกตุมาลาเป็นต่อมกลมแบน พระเกศาขมวดมีขนาดใหญ่และป้าน พระนลาฏเว้าลงเปลือกพระเนตรนูน พระขนงยาวต่อกันเป็นปีกกา พระพักตร์แบนกว้าง พระโอษฐ์แบะ พระหนุป้าน พระหัตถ์และพระบาทใหญ่ จีวรบางแนบองค์ หากเป็นพระพุทธรูปแบบประทับนั่งห้อยพระบาทจะมีเรือนแก้วประกอบ ถ้าเป็นพระพุทธรูปยืนจะมีประภามณฑลติดอยู่เบื้องพระปฤษฎางค์ ลักษณะพระพุทธรูปทวารวดีดังกล่าวนี้มีอย่างน้อย ๓ รุ่น

รุ่นแรกอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๓ มีเค้าของอิทธิพลศิลปะอินเดีย ที่ผสมผสานกันระหว่างสมัยอมราวดีพุทธศตวรรษที่ ๖-๗ ศิลปะคุปตะและหลังคุปตะ พุทธศตวรรษที่ ๙-๑๓ พระพุทธรูปสมัยทวารวดีรุ่นนี้จึงมีพระพักตร์เป็นแบบอินเดีย ไม่มีรัศมีบนพระเกตุมาลา ไม่มีชายจีวรเหนือพระอังสาซ้าย ประทับนั่งขัดสมาธิอย่างหลวม ๆ หรือประทับยืนด้วยอาการเอียงพระองค์แสดงปางด้วยพระหัตถ์ขวา พระหัตถ์ซ้ายยึดจีวรไว้

รุ่นกลางอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๕ ปรากฏลักษณะพื้นเมืองมากขึ้น พระพักตร์แบน พระนลาฏแคบ ระหว่างพระขนงมีอุณาโลม พระโอษฐ์กว้างและหนา พระนาสิกแบน พระพุทธรูปปางประทับยืนจะตั้งพระองค์ตรง พระหัตถ์ทั้งสองข้างทำปางแสดงธรรม ระยะนี้พุทธศาสนานิกายมหายานแพร่ขึ้นมาจากภาคใต้จึงพบพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร เป็นจำนวนมาก

รุ่นสุดท้ายอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕-๑๘ มีอิทธิพลศิลปะแบบลพบุรีเข้ามาปะปน พระพุทธรูปสมัยนี้จึงมีพระพักตร์เป็นรูปสี่เหลี่ยม มีไรพระเกศา มีร่องพระหนุ ชายจีวรยาวจรดพระอุทร ปลายจีวรตัดตรง ประทับนั่งสมาธิราบบนฐานบัว

นับได้ว่าพระพุทธศาสนาเป็นหลักชัยหรือศูนย์รวมจิตใจในสังคมทวารวดี เป็นกลไกที่ก่อให้เกิดบูรณาการในสังคมและวัฒนธรรม เพราะพระพุทธศาสนาได้แพร่หลายไปในสังคมชุมชนระดับรากหญ้า ดังที่ปรากฏร่องรอยแห่งการสร้างพระพิมพ์ขึ้นทั่วไปตามท้องถิ่นต่าง ๆ ซึ่งชี้ให้เห็นอิทธิพลได้อย่างชัดเจนและนำไปสู่การปฏิบัติด้านประเพณี พิธีกรรมต่าง ๆ ตลอดจนได้ส่งต่ออิทธิพลด้านศิลปวัฒนธรรมและประเพณี พิธีกรรม เป็นต้นสู่สมัยสุโขทัยอีกด้วย

อิทธิพลที่สำคัญอีกประการหนึ่งได้แก่ เรื่องภาษาบาลีที่มากับพระพุทธศาสนา ดังจะเห็นได้จากมีการพบจารึกภาษาบาลีพระคาถา เย ธมฺมา จำนวน ๒๐ (เป็นอย่างน้อย) จารึกในพื้นที่ภาคกลาง โดยเฉพาะบริเวณพื้นที่จังหวัดสุพรรณบุรี จังหวัดนครปฐม และจังหวัดลพบุรี ภาคเหนือตอนล่าง และภาคใต้ ที่มีอายุอยู่ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๘-๑๕ โดยวัสดุที่จารึกต่างกัน เป็นหลักหินแผ่นอิฐ พระพุทธรูป สถูปศิลา แม่หินบด เป็นต้น ชิ้นที่เก่าแก่ที่สุดพบที่ไทรบุรี อันเป็นดินแดนของสยามประเทศมาก่อน มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๘-๑๑

พระพุทธศาสนาเข้าสู่ดินแดนไทยตั้งแต่ครั้งใด

ผู้วิจัยเชื่อว่าพระพุทธศาสนาได้เข้าสู่ประเทศไทยใน ๒ ช่วงหลักคือครั้งที่พระเจ้าอโศกมหาราชทรงส่งสมณทูตมีพระโสณะกับพระอุตตระเถระ พร้อมด้วยภิกษุบริวารเข้ามาเผยแผ่พระพุทธศาสนาในดินแดนสุวรรณภูมิในพุทธศตวรรษที่ ๓ และเจริญแพร่หลายต่อมา (ในเรื่องนี้อาจเปรียบเทียบได้กับประเทศศรีลังกาที่มีการระบุว่า มีการส่งพระมหินทเถระ และพระสังฆมิตตาเถรีพร้อม ๆ กับการส่งพระโสณะกับพระอุตตระมายังดินแดนไทยสมัยก่อนทวารวดีด้วยก็ได้ ซึ่งทางศรีลังกามีตำนานเกี่ยวกับเรื่องดังกล่าวสมบูรณ์กว่าไทย ทั้งนี้เพราะศรีลังกาเคยเป็นศูนย์กลางการศึกษาพระพุทธศาสนาใหญ่แห่งหนึ่งต่อจากประเทศอินเดีย) ช่วงที่ ๒ พระพุทธศาสนาได้เข้าสู่ดินแดนทวารวดีราวพุทธศตวรรษที่ ๘-๑๐ ตรงบริเวณเมืองอู่ทองโบราณ จากหลักฐานโบราณคดีที่น่าเชื่อได้ คือ(๑)ประติมากรรมปูนปั้นรูปพระภิกษุ ๓ องค์ถือบิณฑบาต ศิลปะแบบอมราวดี (๒) จารึกคาถา เย ธมฺมา ๒ หลักพบที่ไทรบุรี อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๘-๑๑ และ (๓) จารึกคาถา เย ธมฺมา บนหัวแหวนพบที่เวียดนาม

เป็นพระพุทธศาสนาเถรวาท เพราะหลักฐานอะไร

จากการศึกษาพบว่า พระพุทธศาสนาที่เข้ามาสู่ดินแดนไทยสมัยทวารวดีจะต้องเป็นพระพุทธศาสนาเถรวาทเป็นส่วนใหญ่เนื่องจากหลักฐานจารึกต่าง ๆ โดยเฉพาะจารึกคาถา เย ธมฺมา และจารึกหลักธรรมสำคัญต่าง ๆ ได้แก่ อริยสัจจ์ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ธรรมจักกัปปวัตนสูตร พุทธอุทานทั้งที่ว่า ยทา หเว .... และ อเนกชาติ สํสารํ สนฺธาวิสฺสํ...ที่แปลว่าเมื่อใด ธรรมทั้งหลายปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มีความเพียรเพ่ง...และว่าเราเมื่อตามหานายช่างผู้สร้างเรือน(คือตัณหา)ไม่พบ จึงต้องท่องเที่ยวไปในสังสารวัฏเป็นอเนกชาติ การเกิดบ่อย ๆ เป็นทุกข์... ตลอดจนการทำบุญอุทิศต่าง ๆ ล้วนเป็นหลักธรรมสำคัญในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาทที่ใช้สั่งสอนชาวพุทธให้ปฏิบัติอยู่อย่างไม่ขาดสาย จนกระทั่งปัจจุบัน

นอกจากนี้หลักธรรมสำคัญระดับหัวใจพระพุทธศาสนาทั้งคาถา เย ธมฺมา อริยสัจจ์ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ความเชื่อเรื่องพระอสีติมหาสาวก ความเชื่อเรื่องพระศรีอาริยเมตไตรย เป็นต้น ล้วนเป็นหลักธรรมและหลักความเชื่อสำคัญในพระพุทธศาสนาเถรวาท ผู้วิจัยจึงเชื่อว่าพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีจะต้องเป็นนิกายเถรวาทมากกว่านิกายอื่นแน่นอน

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาเรื่องประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในสมัยทวารวดี ทั้งทางด้านเอกสารและโบราณคดี ผู้วิจัยพบว่ามีประเด็นที่ควรพิจารณาและศึกษาเพิ่มเติมหลายประการ แต่ข้อจำกัดของการศึกษาประวัติศาสตร์สมัยทวารวดี คือเรื่องของหลักฐานเอกสารตลอดจนหลักฐานด้านโบราณคดี โบราณวัตถุที่มีอายุอยู่ในสมัยทวารวดีอยู่ในวงจำกัดเช่นกัน

อย่างไรก็ตาม ยังมีประเด็นที่ควรทำการศึกษาวิจัย ก็คือการศึกษาเปรียบเทียบอิทธิพลของพระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ในสมัยทวารวดี โดยอาจแบ่งเป็นเฉพาะภาคก็ได้ จะทำให้ได้หลักฐานที่เกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะด้านศาสนาซึ่งจัดเป็นมรดกทางสังคม และวัฒนธรรม ทั้งยังจะช่วยให้ผู้ศึกษาได้บำเพ็ญปรหิตประโยชน์เพื่อประเทศชาติอีกทางหนึ่งด้วย

การศึกษาประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนานิกายมหายาน ที่ปรากฏในประเทศไทยสมัยทวารวดีหรือศึกษาประวัติศาสตร์ศาสนาพราหมณ์ในประเทศไทย ซึ่งประเด็นดังกล่าวจะทำให้ภาพของศาสนาที่เจริญขึ้นในประเทศไทยตั้งแต่สมัยโบราณ และปัจจุบันนี้ก็ยังคงมีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตของชาวไทยอยู่อย่างแยกกันไม่ออก ได้ปรากฏชัดเจนขึ้นย่อมจะก่อให้เกิดประโยชน์โดยเฉพาะในวงการวิชาประวัติศาสตร์สังคมไทย

บรรณานุกรม

๑. ภาษาบาลี – ภาษาไทย:

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาบาลี.** ฉบับมหาจุฬาเตปิฏกํ, ๒๕๐๐. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

____________.**พระไตรปิฎกภาษาไทย.** ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

____________.**อรรถกถาภาษาบาลี.** ฉบับมหาจุฬาอฏฺกถา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒- ๒๕๓๔.

____________.**ฎีกาภาษาบาลี**. ฉบับมหาจุฬาฏีกา. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙- ๒๕๔๕.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ:

กรมศิลปากร.**โบราณคดีสี่ภาค.**กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์หัตถศิลป์, ๒๕๓๑.

____________. **อดีตอีสาน.**กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๑.

____________**. โบราณคดีเมืองอู่ทอง.**นนทบุรี: โรงพิมพ์สหมิตรพริ้นติ้ง, ๒๕๔๕.

____________**. แหล่งโบราณคดีประเทศไทย.เล่ม ๑,๒,๓,๔.**กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย,๒๕๓๑.

____________**. รายงานการขุดค้นและขุดแต่งเมืองดงละคร อำเภอเมือง จังหวัดนครนายก.** กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สมาพันธ์, ๒๕๓๖.

____________.**โบราณวิทยาเมืองอู่ทอง.**กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์กรมศิลปากร, ๒๕๐๙.

____________.**จารึกในประเทศไทย เล่ม ๑ อักษรปัลลวะ หลังปัลลวะ พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๔.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ภาพพิมพ์, ๒๕๒๙.

____________.**จารึกในประเทศไทย เล่ม ๒ อักษรปัลลวะ อักษรมอญ พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๒๑.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ภาพพิมพ์, ๒๕๒๙.

___________. **สมุดนำชมโบราณวัตถุสถานสมัยทวารวดี ตำบลคูบัว อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์กรมศิลปากร, ๒๕๐๙.

___________. **สมุดนำชมพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร**.พิมพ์ครั้งที่ ๕.กรุงเทพมหานคร: บริษัทอมรินทร์ พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิง จำกัด(มหาชน), ๒๕๔๘.

___________. **หนังสือเผยแพร่ศิลปวัฒนธรรมเนื่องในโอกาสที่เปิดศูนย์วัฒนธรรมแห่งประเทศไทย**.กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิคตอรี่เพาเวอร์พอยท์, ๒๕๓๐.

___________. **ศิลปะในประเทศไทย.**มูลนิธิเอเชีย จัดพิมพ์เนื่องในการจัดแสดงศิลปวัตถุจาก สหรัฐอเมริกาและญี่ปุ่น,ม.ป.ท.,๒๕๐๖.

___________. **แหล่งเตาเผาบ้านบางปูน.**กรุงเทพฯ: กรมศิลปากรจัดพิมพ์, ๒๕๓๑.

___________. **หนังสือเผยแพร่ศิลปวัฒนธรรมเนื่องในโอกาสเปิดศูนย์วัฒนธรรมแห่งประเทศไทย.**กรุงเทพฯ: บริษัทวิคตอรี่เพาเวอร์พอยท์จำกัด, ๒๕๓๑.

___________.**ศรีวิชัย.**กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๑.

___________.**คำแปล จามเทวีวงศ์ พงศาวดารเมืองหริปุญไชย.**พิมพ์ครั้งที่ ๔.กรุงเทพฯ: รุ่งวัฒนา, ๒๕๑๖.

___________.**ตำนานมูลศาสนา.** (ฉบับพิมพ์ในการพระราชทานเพลิงศพ มล.เดช สนิทวงศ์ ฯ). กรุงเทพฯ: ม.ป.ท., ๒๕๑๘.

___________. **ศิลปะในประเทศไทย.** มูลนิธิเอเชียจัดพิมพ์เนื่องในการจัดแสดงศิลปวัตถุจาก สหรัฐอเมริกาและญี่ปุ่น,๒๕๐๖.

กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ. **ตำนานพระพุทธเจดีย์.** กรุงเทพฯ: เจริญธรรม, ๒๕๑๗.

กรมพระยาวชิรญาณวโรรส,สมเด็จพระมหาสมณเจ้า .**ประมวลพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ประวัติศาสตร์-โบราณคดี**.พระนคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔.

ขุนวิจิตรมาตรา.**หลักไทย.**พระนคร: อักษรบริการ, ๒๕๐๖.

___________.**ประวัติการค้าไทย.**(พิมพ์ครั้งที่ ๔).กรุงเทพฯ: บัณฑิตการพิมพ์, ๒๕๑๖.

ขุนศิริวัฒณาอาทร(ผล ศิริวัฒนกุล).**เมืองทองหรือสุวรรณภูมิ.**พระนคร: โรงพิมพ์ภักดีประดิษฐ์, ๒๕๑๕.

คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุฯ.**วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดนครปฐม**.กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๔๔.

____________. **วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดนครราชสีมา**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๔๔.

____________. **วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดมหาสารคาม.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๔๔.

____________. **วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดสกลนคร**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๔๔.

____________.**วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดปราจีนบุรี.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๔๔.

จิรา จงกล.**คู่มือนำชมการจัดแสดงชั่วคราวเรื่องศิลปะทวารวดี ณ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติอู่ทอง.** พระนคร: ศิวพร, ๒๕๑๙.

จี. เซเดส์. **ชนชาติต่าง ๆ ในแหลมอินโดจีน**. แปลโดย ปัญญา บริสุทธิ์.กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษย์ศาสตร์, ๒๕๒๑.

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.**ภูมิลักษณ์แห่งประเทศไทย.**(จัดพิมพ์เฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯสยามบรมราชกุมารีในโอกาสวันคล้ายพระราชสมภพและเจริญพระชนมายุครบ ๓๐ พรรษา ๒ เมษายน ๒๕๓๔).กรุงเทพฯ: บริษัทด่านสุทธาการพิมพ์จำกัด,๒๕๓๔.

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ(บรรณาธิการ).**อยุธยา**.กรุงเทพฯ: ม.ป.ป.

ชิน อยู่ดี,ศ. **แหล่งก่อนประวัติศาสตร์ที่จังหวัดลพบุรี.**(ที่ระลึกงานแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ ๑๗-๑๘ กุมภาพันธ์ ๒๕๒๒).กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พิฆเณศ, ๒๕๒๑.

____________. **คนก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทย.**กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๑๒.

ชลธิรา สัตยาวัฒนา.**แนวคิดการสืบสานประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์, สังคมและวัฒนธรรมในประเทศไทย.**กรุงเทพฯ: เรือนแก้วการพิมพ์, ๒๕๔๒.

ชาร์ลส ไฮแอมและรัชนี ทศรัตน์. **สยามดึกดำบรรพ์ยุคก่อนประวัติศาสตร์ถึงสมัยสุโขทัย.** กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พลับลิชชิ่ง, ๒๕๔๒.

ต้วน ลี เซิง. **ประวัติศาสตร์ไทยในสายตาของชาวจีน.** กรุงเทพฯ: พิราบ สำนักพิมพ์, ๒๕๓๗.

ทักษิณ อินทโยธา, **ใครคือเจ้าถิ่นลุ่มน้ำเจ้าพระยาและด้ามขวานทองเมื่อ ๒,๐๐๐-๓,๐๐๐ ปีก่อน.** กรุงเทพฯ: ด่านสุทธาการพิมพ์, ๒๕๓๔.

ทิวา ศุภจรรยาและผ่องศรี วนาสิน.**แหล่งชุมชนโบราณอีสานใต้-เศรษฐกิจของชาวอีสานใต้ในอดีต, สมบัติอีสานใต้**.พิมพ์ครั้งที่ ๓.กรุงเทพฯ: ภาพพิมพ์, ๒๕๒๗.

____________. **สภาพภูมิประเทศแหล่งที่ตั้งชุมชนโบราณจังหวัดสุพรรณบุรี.**(เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการเรื่องสุพรรณบุรีประวัติศาสตร์ศิลปะและวัฒนธรรม จัดโดยสถาบันไทยศึกษาจุฬาลงกรณ์มหา วิทยาลัย ร่วมกับจังหวัดสุพรรณบุรี วันที่ ๑๗-๒๐ พฤศจิกายน ๒๕๓๐ ณ ห้องประชุมเทศบาลเมืองสุพรรณบุรี).

ดี.จี.อี.ฮอลล์. **ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เล่ม ๑.** แปลโดย อานันท์ กาญจนพันธ์. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษย์ศาสตร์, ๒๕๒๒.

ดำรงพันธ์ อินฟ้าแสง. **การจัดระบบฐานข้อมูลของผลการศึกษาลักษณะดินที่ได้จากการขุดค้นทางโบราณคดีในประเทศไทย(รายงานการวิจัย).** ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร,๒๕๔๗.

ธนาคารไทยพาณิชย์,มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย. **สารานุกรมวัฒนธรรมภาคกลาง ฉบับต้นแบบ ฉ.๒.** กรุงเทพฯ: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), (พิมพ์เนื่องในวโรกาสที่ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงเจริญพระชนมายุ ๔๐ พรรษา), ๒๕๓๘.

ธนิต อยู่โพธิ์. **สุวรรณภูมิ.**พระนคร: ห้างหุ้นส่วน จำกัด ศิวพร, ๒๕๑๐.

ธรรมทาส พานิช. **ไทยศรีวิชัย แพร่พุทธศาสนา.**กรุงเทพมหานคร: เอ.พี.กราฟฟิค ดีไซน์ และการพิมพ์, ๒๕๔๑.

ธิดา สาระยา.**(ศรี) ทวารวดี: ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ.**กรุงเทพมหานคร: อักษรสัมพันธ์, ๒๕๓๒.

____________.**“วัฒนธรรมทวารวดีกับการคลี่คลายของเมืองในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา”, ใน รัฐโบราณในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้: กำเนิดและพัฒนาการ.**กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, ๒๕๓๗.

____________. **อารยธรรมไทย.**กรุงเพทฯ: เมืองโบราณ, ๒๕๓๙.

น. ณ ปากน้ำ. **ศิลปะโบราณในสยาม.** กรุงเพทฯ: ด่านสุทธาการพิมพ์, ๒๕๓๗.

____________.**ศาสนาและศิลปะ ในสยามประเทศและแหลมอินโดจีนสมัยโบราณ.** กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัดสุนทรกิจการพิมพ์, ๒๕๑๗.

นลินี เหมนิธิ.**นำชมพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม.**กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๑๔.

นงคราญ ศรีชาย.**ตามรอยศรีวิชัยศึกษาเชิงวิเคราะห์ประวัติศาสตร์ศรีวิชัย.**กรุงเทพฯ:บริษัทพิฆเณศ พริ้นท์ติ้ง เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๔๔.

นิคม มูสิกะคามะ.**ประวัติศาสตร์โบราณคดีกัมพูชา.**กรุงเทพฯ: บริษัทประชาชนจำกัด, ๒๕๓๖.

บี.อาร์.เพิร์น(เขียน).ม.ร.ว.จีรวัฒน์ จักรพันธุ์ แปล.**ประวัติศาสตร์อาเซียอาคเนย์.**พระนคร: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๑๑.

ประทีป ชุมพล. **ประวัติศาสตร์และโบราณคดีอีสาน**.หนังสือชุดความรู้ "**มรดกอีสาน**". กรุงเทพฯ: เรือนแก้วการพิมพ์, ๒๕๒๑.

ผาสุข อินทราวุธ,ศ.**ทวารวดี: การศึกษาเชิงวิเคราะห์จากหลักฐานทางโบราณคดี.**กรุงเทพฯ: อักษรสมัย, ๒๕๔๒.

____________. **สุวรรณภูมิจากหลักฐานทางโบราณคดี.** กรุงเทพฯ: ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร,๒๕๔๘.

____________.**ร่องรอยวัฒนธรรมอินเดียในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้.**กรุงเทพฯ: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๔๕.

____________.**รายงานการขุดค้นที่ตำบลพระประโทน อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม.**กรุงเทพฯ: คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๖.

____________. **ยุคปรับเปลี่ยนทางวัฒนธรรมในลุ่มแม่น้ำชี: กรณีศึกษาเมืองฟ้าแดดสงยาง.** (การประชุมทางวิชาการระดับชาติฝรั่งเศส-ไทย ครั้งที่ ๓).กรุงเทพฯ: อทิตตาพริ้นติ้ง, ๒๕๓๘.

____________และคณะ.**อารยธรรมโบราณในจังหวัดลำพูน.**กรุงเทพฯ: ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๖.

ผ่องศรี วนาสินและทิวา ศุภจรรยา.**เมืองโบราณบริเวณชายฝั่งทะเลเดิมของที่ราบภาคกลางของประเทศไทย: การศึกษาตำแหน่งที่ตั้งและภูมิศาสตร์สัมพันธ์.กรุงเทพฯ**: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔.

พัชรินทร์ ศุขประมูล. **สมัยประวัติศาสตร์;ราชบุรี.** กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้ง, ๒๕๓๔.

พิริยะ ไกรฤกษ์. **พุทธศาสนนิทานที่เจดีย์จุลประโทน.**กรุงเทพฯ: พระจันทร์, ๒๕๑๖.

พีรพน พิสณุพงศ์. **ประวัติศาสตร์และโบราณคดีเมืองศรีมโหสถ.**กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สมาพันธ์, ๒๕๓๕.

พุทธทาสภิกขุ.**พุทธประวัติจากพระโอษฐ์.**พิมพ์ครั้งที่ ๑๑.กรุงเทพฯ: ม.ป.ท., ๒๕๓๒.

พระธรรมปิฎก,(ป.อ.ปยุทธ์ ปยุตฺโต).**จาริกบุญ – จารึกธรรม.**พิมพ์ครั้งที่ ๑๐.กรุงเทพมหานคร: บริษัทพิมพ์สวย จำกัด ๒๕๔๖.

____________.(ป.อ.ปยุตโต).**รู้จักพระไตรปิฎกเพื่อเป็นชาวพุทธที่แท้.**พิมพ์ครั้งที่ ๒.กรุงเทพฯ: เอดิสัน เพรส โปรดักส์, ๒๕๔๓.

___________.(ป.อ.ปยุตฺโต). **พระไตรปิฎกสิ่งที่ชาวพุทธต้องรู้(ฉบับสองภาษา).**กรุงเทพฯ: บริษัท เอส.อาร์.พริ้นติ้ง แมส โปรดักส์จำกัด, ๒๕๔๕.

___________. (ป.อ.ปยุตฺโต).**พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์.** (พิมพ์ครั้งที่ ๑๐). กรุงเทพฯ: บริษัท เอส.อาร์.พริ้นติ้ง แมส โปรดักส์จำกัด, ๒๕๔๖.

___________. (ป.อ.ปยุตฺโต).**พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม.**พิมพ์ครั้งที่๑๑. กรุงเทพฯ : บริษัท สหธรรมิก จำกัด ๒๕๔๕.

พระพิมลธรรม,(ชอบ อนุจารี–ราชบัณฑิต).**พระพุทธรูปปางต่าง ๆ.**พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ:ม.ป.ท., ๒๕๔๘.

พระพรหมโมลี, (วิลาศ ญาณวโร ป.ธ.๙).**วิปัสสนาวงศ์.** พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร ป.ธ.๙), ม.ป.พ., ม.ป.ป.

พระมหาวรัญญู วรญฺญู.**ประวัติศาสตร์การศึกษาบาลีของคณะสงฆ์ในสยามประเทศ.**กรุงเทพฯ: อาทรการพิมพ์, ๒๕๔๗.

พระอุดรคณาธิการ,(ชวินทร์ สระคำ). **ประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในอินเดีย.**พระนคร: การศาสนา, ๒๕๐๗.

พร้อม สุทัศน์ ณ อยุธยา. **การฝังรากฐานพระพุทธศาสนาลงที่บ้าน“คูบัว”อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรีสมัยพระเจ้าอโศกมหาราชถึงพระเจ้ากนิษกะจาก พ.ศ. ๒๗๓ – ๗๐๓.** พิมพ์ครั้งที่ ๒.พระนคร: เจริญธรรม, ๒๕๑๑.

ภูธร ภูมะธน. **ประวัติศาสตร์ยุคสมัยทวารวดีที่จังหวัดลพบุรี,สมบัติไทย.**กรุงเทพฯ: กรุงสยามการพิมพ์,๒๕๒๖.

มยุรี วีระประเสริฐ.**“พระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดีที่พบที่นาดูน จังหวัดมหาสารคาม”**ในดินแดน**ไทย จากยุคประวัติศาสตร์ตอนต้น จนถึงคริสต์ศตวรรษที่ ๑๕.**(การประชุมทางวิชาการระดับชาติฝรั่งเศสในไทยครั้งที่ ๑).กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๑.

มหาวิทยาลัยศิลปากร. **แหล่งโบราณคดีในภูมิภาคตะวันตก.**(เนื่องในโอกาสคล้ายวันสถาปนามหาวิทยาลัยศิลปากรครบรอบ ๔๘ ปี).นครปฐม: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ม.ป.ป.

วรรณี ภูมิจิตร.**โบราณคดีนครสวรรค์: หลักฐานเก่า-ใหม่; นครสวรรค์: รัฐกึ่งกลาง.**กรุงเพทฯ: อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๘.

วารุณี โอสถารมย์.**เมืองสุพรรณ บนเส้นทางการเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์พุทธศตวรรษที่ ๘-ต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๕.**กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ม.ป.ป.

วีรพงษ์ สิงห์บัญชา. **การขุดพบพระบรมสารีริกธาตุและพระพิมพ์ดินเผานาดูน,พระธาตุนาดูน พุทธมณฑลอีสาน นครจำปาศรี อำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม.**มหาสารคาม: อภิชาตการพิมพ์, ๒๕๓๙.

ศักดิ์ชัย สายสิงห์, รศ.ดร.**ศิลปะทวารวดีวัฒนธรรมพุทธศาสนายุคแรกเริ่มในดินแดนไทย.** พิมพ์ครั้งที่ ๒ . กรุงเทพฯ: ด่านสุทธาการพิมพ์, ๒๕๔๗.

ศรีศักร วัลลิโภดม.รศ. **ความหมายพระบรมธาตุในอารยธรรมสยามประเทศ.**พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: ศรีบุญอุตสาหกรรมการพิมพ์, ๒๕๓๙.

ศรีศักร วัลลิโภดม.รศ. **สยามประเทศ: ภูมิหลังของประเทศไทยตั้งยุคดึกดำบรรพ์จนถึงสมัยกรุงศรีอยุธยาราชอาณาจักรสยาม.**พิมพ์ครั้งที่ ๓.กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๓๙.

____________.**อารยธรรมฝั่งทะเลตะวันออก.**(ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ).กรุงเทพฯ: บริษัท พิฆเณศ พริ้นท์ติ้ง เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๔๕

____________.**นครหลวงของไทย.**กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, ๒๕๔๐.

____________.**แอ่งอารยธรรมอีสาน.**กรุงเทพฯ: พิฆเณศพริ้นติ้ง, ๒๕๓๓.

____________.**โบราณคดีไทยในทศวรรษที่ผ่านมา.**กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, ๒๕๒๕.

____________.**อีสานระหว่างพุทธศตวรรษที่๑๒-๑๖; ประวัติศาสตร์และโบราณคดีอีสาน.** กรุงเทพฯ: เรือนแก้วการพิมพ์๒๕๒๑.

____________ และสุจิตต์ วงษ์เทศ. **วิวัฒนาการของวัฒนธรรมจากมิติทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี, สู่ความเข้าใจวัฒนธรรม**. กรุงเทพฯ: อมรินทร์ พริ้นติ้ง, ๒๕๓๓.

ศูนย์วิจัยและพัฒนาการทหารระหว่างไทย-สหรัฐ.**สมุดภาพเรือชายชั่งทะเลของประเทศไทยปกสีน้ำเงิน.**พระนคร: ห.ส.น.ไทยวัฒนาพานิช, ม.ป.ป.

สันติ เล็กสุขุม,ศ.ดร.**ประวัติศาสตร์ศิลปะไทย(ฉบับย่อ): การเริ่มต้นและการสืบเนื่องงานช่างในศาสนา**.กรุงเทพฯ: ด่านสุทธาการพิมพ์, ๒๕๔๔.

____________.**ศิลปะภาคเหนือ: หริภุญชัย-ล้านนา.**กรุงเทพฯ: ด่านสุทธาการพิมพ์, ๒๕๓๘.

สิลา วีระวงส์. **ประวัติศาสตร์ลาว.** แปลโดย สมหมาย เปรมจิตต์, พิมพ์ครั้งที่ ๓.กรุงเทพฯ: บริษัทพิฆเณศ พริ้นท์ติ้ง เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๔๐.

สิทธา พินิจภูวดล. **ความเป็นมาของภาษาไทย**; ไทยศึกษา (ฉบับปรับปรุง).กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, ๒๕๔๒.

สิริวัฒน์ คำวันสา,รศ. **ประวัติพระพุทธศาสนาในประเทศไทย.** พิมพ์ครั้งที่ ๔.กรุงเทพฯ: บริษัทจรัลสนิทวงศ์การพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๒.

สุจิตต์ วงษ์เทศ. **สุวรรณภูมิต้นกระแสประวัติศาสตร์ไทย.**กรุงเทพฯ: บริษัทพิมพ์ดี จำกัด, ๒๕๔๙.

____________.(บรรณาธิการ).**สุวรรณภูมิอยู่ที่นี่ ที่แผ่นดินสยาม.**กรุงเทพฯ: บริษัทพิฆเณศ พริ้นท์ติ้ง เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๔๕.

____________.**พระปฐมเจดีย์ไม่ใช่เจดีย์แห่งแรกแต่เป็นมหาธาตุหลวงยุคทวารวดี.**กรุงเทพฯ: บริษัทพิฆเณศ พริ้นท์ติ้ง เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๔๕.

____________.**คนไทยมาจากไหน?.**กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๘.

____________.**คนไทยอยู่ที่นี่: ประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมของชาวสยามในเมืองไทย.** ๒๕๓๒.

สุชีพ ปุญญานุภาพ.**ประวัติศาสตร์ศาสนา.**พิมพ์ครั้งที่ ๒.กรุงเพทฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัดกิ่งจันทร์การพิมพ์, ๒๕๓๐.

สุภาพรรณ ณ บางช้าง,รศ.ดร.**วิวัฒนาการงานเขียนภาษาบาลีในประเทศไทย : จารึก ตำนาน พงศาวดาร สาส์น ประกาศ.**กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๙.

สุภัทรดิศ ดิศกุล, ศ. มจ. **ประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์ถึง พ.ศ. ๒๐๐๐.** กรุงเทพฯ: บริษัทรุ่งแสงการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๓๕.

____________.**ศิลปะในประเทศไทย.** พิมพ์ครั้งที่ ๑๐.กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๘.

สุรพล ดำริห์กุล,รศ.**ประวัติศาสตร์และศิลปะหริภุญไชย.** กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, ๒๕๔๗.

สุรัสวดี อ๋องสกุล.**เวียงพุกาม: การศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนโบราณในล้านนา.เชียงใหม่**: โรงพิมพ์มิ่งเมือง, ๒๕๓๗.

สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์,ม.ร.ว.ศ.ดร.,**ศรีทวารวดีถึงศรีรัตนโกสินทร์.**กรุงเทพฯ: ด่านสุทธาการพิมพ์, ๒๕๓๗.

____________.**ประวัติศาสตร์ล้านนา.**กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิซซิ่ง, ๒๕๓๙.

เสนีย์อนุชิต ถาวรเศรษฐ.**สยามประเทศไม่ได้เริ่มต้นที่สุโขทัย.**พิมพ์ครั้งที่ ๓.กรุงเทพฯ: เอส.พี.เอส. พริ้นติ้ง, ๒๕๔๗.

เสนอ นิลเดช.**วิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย.**พระนคร: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๑๖.

เสถียรโกเศศ (พระยาอนุมานราชธน). **แหลมอินโดจีนสมัยโบราณ.**กรุงเทพฯ: คุรุสภา, ๒๕๓๒.

เสถียร โพธินันทะ. **ภูมิประวัติพระพุทธเจ้า.**กรุงเทพมหานคร: โพธิ์สามต้นการพิมพ์, ๒๕๑๕.

____________.**ภูมิประวัติพระพุทธศาสนา.**กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์บรรณาคาร, ๒๕๑๕.

____________.**ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา.**พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัด สื่อการค้า, ๒๕๒๒.

สมศักดิ์ รัตนกุล.**โบราณคดีเมืองคูบัว.**(กรมศิลปากรพิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ ว่าที่ ร.ต.สมศักดิ์ รัตนกุล เมื่อวันที่ ๒๗ เมษายน ๒๕๓๕).

หว่อง เว่ย หมิง(Wang Wei-Min). **ชื่อสถานที่ในเอกสารจีนโบราณที่เกี่ยวกับประเทศไทย.**กรุงเทพฯ: โอ.เอส.พริ้นติ้ง เฮ้า, ๒๕๓๕.

อภิศักดิ์ โสมอินทร์. **ภูมิศาสตร์อีสาน.** กรุงเทพฯ: พรศักดิ์แอนแอสโซซิเอท, ๒๕๒๕.

(๒) บทความ :

ธีรพงษ์ จตุรพาณิชย์. “พระพิมพ์กันทรวิชัย นาดูน ฟ้าแดดสงยาง เมืองไพร พุทธศิลป์ทวารวดี”. **เมืองโบราณ**. ปีที่ ๒๖ ฉบับที่ ๑ (ม.ค.-มี.ค. ๒๕๔๓): ๙๔-๙๖.

ประกิต(จิตร) บัวบุศย์,ศ. “จริงหรือภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้รับคลื่นพุทธศาสนาคลื่นแรกจากพระเจ้าอโศกมหาราช”. **มหาจุฬาฯวิชาการ: พุทธศาสตร์และสังคมศาสตร์.** (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พิมพ์เนื่องในงานฉลอง ๑๐๐ ปีแห่งการสถาปนา ๘-๑๘ พฤศจิกายน๒๕๓๒): ๑๐๔-๑๒๔.

พรหมศักดิ์ เจิมศักดิ์และฉลวย จารุภากานนท์. “พระพิมพ์ดินเผาวัดนครโกษา ลพบุรี”. **ศิลปากร**. ปีที่ ๓๒ ฉบับที่ ๖ (ม.ค.-ก.พ. ๒๕๓๒): ๔๐-๕๓.

ผาสุข อินทราวุธ. “วัฒนธรรมทวารวดีในภาคอีสาน วิเคราะห์หลักฐานจากแหล่งโบราณคดี เมืองฟ้าแดดสงยาง”. **เมืองโบราณ.** ปีที่ ๒๐ ฉบับที่ ๑ (ม.ค.-มี.ค.๒๕๓๗): ๑๐๑.

วุฒิชัย มูลศิลป์. “เส้นทางสายไหมกับเส้นทางเครื่องเทศ”. **ศิลปวัฒนธรรม.** ปีที่ ๑๒ ฉบับที่ ๔(ก.พ. ๒๕๓๔): ๒๙.

ศรีศักร วัลลิโภดม. “การค้ากับการเกิดของรัฐในประเทศไทย”**. เมืองโบราณ**. ปีที่ ๑๐ ฉบับที่ ๒ (เม.ย.-มิ.ย. ๒๕๒๗): ๕-๑๐.

สถาพร ขวัญยืน. “การขุดแต่งโบราณสถานที่อำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม”. **ศิลปากร.** ปีที่ ๒๔ ฉบับที่ ๒ (พ.ค. ๒๕๒๓): ๘๕.

สุภัทรดิศ ดิศกุล,มจ.ศ. “พระพุทธรูปรุ่นเก่าในประเทศไทย” **.โบราณคดี**. ปีที่ ๓ ฉบับที่ ๓ (ม.ค.-มี.ค. ๒๕๑๔): ๙-๑๒.

____________. “ความก้าวหน้าในการศึกษาประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์สมัยโบราณ”. **ศิลปวัฒนธรรม.** ปีที่ ๒ ฉบับที่ ๙ (ก.ค. ๒๕๒๔): ๖๖-๗๙.

___________. (ทรงแปล),William Hunt (แต่ง). "เนินดินที่มีรูปร่างไม่สม่ำเสมอทางภาคตะวันออกของประเทศไทย ตามการสำรวจทางอากาศ". **ศิลปากร**.ปีที่ ๘ ฉบับที่ ๕ (๒๔๙๗): ๔๒.

___________.(ทรงแปล), เสติร์น ฟิลิปป์ (Stern Philippe). "บันทึกย่อประวัติทั่วไปของศิลปะด้านอินเดียและตะวันออกไกล(ตอนที่ ๑)**". ศิลปากร.** ปีที่ ๕ เล่มที่ ๔(ธ.ค. ๒๔๙๔): ๔๓-๕๔.

___________. "พระพุทธรูปอินเดียแบบอมราวดี". **โบราณคดี.** ปีที่ ๒ ฉบับที่ ๓ (ม.ค.-มี.ค. ๒๕๑๒): ๑๐-๒๕.

___________. "โบราณคดีวิจารณ์". **โบราณคดี**. ปีที่ ๕ ฉบับที่ ๓ (ส.ค. ๒๕๑๗) : ๓๑๖.

___________. "ความรู้เพิ่มเติมเกี่ยวกับถ้ำพระโพธิสัตว์ อำเภอแก่งคอย จังหวัดสระบุรี**".** **เมืองโบราณ.** ปีที่ ๒๐ ฉบับที่ ๔ (ต.ค.-ธ.ค.๒๕๓๗): ๕๗-๖๒.

___________ .(แปล).บวสเซอลีเยร์, ฌอง (Boisselier, Jean). "ศิลปะทวาราวดี"**. ศิลปากร**. ปีที่ ๑๑ ฉบับที่ ๕(ม.ค.๒๕๑๑): ๓๕-๖๔.

___________. "แผ่นเงินสมัยทวารวดีซึ่งขุดพบที่อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม". **โบราณคดี**. ปีที่ ๕ ฉบับที่ ๓ (ส.ค. ๒๕๑๗): ๓๐๓-๓๐๔.

___________. "รอยพระพุทธบาทคู่ที่สระมรกต ดงศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี". **โบราณคดี.** ปีที่ ๑๒ ฉบับที่ ๓ (ก.ค.-ก.ย. ๒๕๒๘): ๓๐-๓๑.

อรุณศักดิ์ กิ่งมณี. "ใบเสมาสลักภาพ เตมียชาดก ที่พระธาตุยาคู เมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์". **ศิลปากร.** ปีที่ ๔๑ ฉบับที่ ๕ (ก.ย.-ต.ค. ๒๕๔๑):๕๗.

(๓) วิทยานิพนธ์:

เกษม ชำนาญดี. "เครื่องประดับกายประติมากรรมรูปคนที่เจดีย์จุลประโทน". **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต.** ภาควิชาโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๓.

นพชัย แดงดีเลิศ. "จารึกทวารวดี: การศึกษาเชิงอักขรวิทยา".**วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต.** สาขาวิชาจารึกภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๒.

นิติพันธ์ ศิริทรัพย์. "พระพิมพ์ดินเผาทวารวดีที่นครปฐม". **วิทยานิพนธ์ศิลปะศาสตร์มหาบัณฑิต.** สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร,๒๕๒๖.

ประะอร ศิลาพันธ์. “ภาชนะดินเผาในแหล่งโบราณคดีลุ่มแม่น้ำชี กรณีศึกษาภาชนะดินเผาที่ได้จากการขุดค้นเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์”. **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต**. สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๖.

พระมหาสนิท อนุจารี(สุมหิรัมย์). “พระพุทธศาสนากับวรรณคดีไทยสมัยสุโขทัย: ศึกษาเฉพาะกรณีศิลาจารึกพ่อขุนรามแหงและสุภาษิตพระร่วง”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต.** สาขาวิชาพระพุทธศาสนา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,๒๕๔๖.

ภิรดี พันธุภากร.“การศึกษาศิลปะแบบทวารวดีในจังหวัดลำพูน”.**วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต.** ภาควิชาโบราณคดี บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๙.

ราศี บุรุษรัตนพันธุ์. “ความสำคัญของเมืองลพบุรีในฐานะเป็นแหล่งกระจายวัฒนธรรมทวารวดีบริเวณลุ่มแม่น้ำป่าสัก”.**วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต.** ภาควิชาโบราณคดี บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๙.

วัฒนา ศุภวัน. “การศึกษาโครงกระดูกที่ได้จากการขุดค้นแหล่งโบราณคดีทัพหลวง คุ้งขี้เหล็ก อู่ทอง ซับจำปาและโคกพนมดี”. **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต.** ภาควิชาโบราณคดี บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๙.

วาทินี คุ้มแสง. “การศึกษาพัฒนาการทางวัฒนธรรมของชุมชนบริเวณลุ่มแม่น้ำน่านตอนล่างในช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่๒๔”.**วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต.** ภาควิชาโบราณคดี บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร,๒๕๔๖.

วิริยา อุทธเสน. “การศึกษาคติความเชื่อของชุมชนโบราณสมัยทวารวดีในลุ่มแม่น้ำชีตอนกลาง กรณีศึกษาจากพระพิมพ์”.**วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต.** ภาควิชาโบราณคดี บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๖.

สัมฤทธิ์ สุขเมือง. “ปัจจัยทางสิ่งแวดล้อมที่มีผลต่อการตั้งถิ่นฐานของเมืองโบราณสมัยทวารวดีบริเวณชายฝั่งทะเลด้านตะวันออก”. **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต**. ภาควิชาโบราณคดี บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร,๒๕๓๑.

สุรสวัสดิ์ สุขสวัสดิ์,หม่อมหลวง. “การศึกษาพระพิมพ์ภาคใต้ของประเทศไทย”. **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต.** ภาควิชาโบราณคดี บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๘.

สุรีรัตน์ ตั้งพรประเสริ. "ประติมากรรมรูปเคารพและรูปบุคคลที่บ้านคูบัว จังหวัดราชบุรี ที่มา รูปแบบและแนวทางกำหนดอายุโดยการวิเคราะห์เปรียบเทียบกับประติมากรรมจากแหล่งอื่น ๆ".**วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต.** สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๓.

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี. "ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท". **พระราชวิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต.** ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔.

อนุสรณ์ คุณประกิจ. "การศึกษาคติและรูปแบบประติมากรรมดินเผาขนาดเล็กสมัยทวารวดีที่พบในบริเวณภาคกลางของประเทศไทย".**วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต.** ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร,๒๕๒๙.

๒. ภาษาอังกฤษ

Coede's George. **The Indianized States of Southeast Asia.** Kuala Lumper: University of Malaya Press, 1968.

Hall, D.G.E. **A History of South East Asia**. New Yok: St Martin's Press, 1966.

I – tsing. **A Record of the Buddhist Religion as Practiced in India and the Malay Archipelago(A.D.671-695)Tr.**by J.Takausu.Delhi:Munsrian Monohirical, 1968.

John Black. **The Lofty Khao Pra Viharn.** in J.S.S. June, 1959.

K.A.Nilakanta Sastri. **History of Srivijaya**. University of Madras, 1945.

Phra Brahmagunabhorn[P.A.Payutto]. **Thai Buddhism in the Buddhist world.** Bangkok Thailand, Mahachulalongkornrajvidyalaya Press, 2548/2005.

ตารางที่ ๑: จารึกที่พบในบริเวณภาคกลาง เขต จังหวัดสุพรรณบุรี

บริเวณ	ลักษณะจารึก	สถานที่ที่พบ	อักษร/ภาษา	ข้อความ	การกำหนดอายุ
ภาค กลาง	จารึกหลังพระพิมพ์ดินเผา	เจดีย์หมายเลข ๑๑ เมืองโบราณอู่ทอง สุพรรณบุรี	ปัลลวะ /บาลี	พระศรีอาริยะเมตไตรย	พุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๒
	จารึกหลังพระพิมพ์ดินเผา	เจดีย์หมายเลข ๑๑ เมืองโบราณอู่ทอง จ.สุพรรณบุรี	ปัลลวะ/บาลี	พระสารีบุตร	พุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๒
	จารึกหลังพระพิมพ์ดินเผา	เจดีย์หมายเลข๑๑ เมืองโบราณอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี	ปัลลวะ /บาลี	พระโสณโกลิวีสะ	พุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๒
	จารึกหลังพระพิมพ์ดินเผา	เจดีย์หมายเลข๑๑ เมืองโบราณอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี	ปัลลวะ /บาลี	พระมหากัสสปะ/ พระมหากัจจายนะ	พุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๒
	จารึกบนแผ่นอิฐ	บ้านท่าม่วง ต.จระเข้ สามพราน อ.อู่ทอง จ.สุพรรณบุรี	ปัลลวะ/บาลี	คาถา เย ธมฺมา	พุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๒
	จารึกบนแผ่นอิฐ	บริเวณโบราณสถานร้างนอกเมืองอู่ทอง ไปทางทิศตะวันออก	ปัลลวะ / บาลี	“นโม วุทฺธาย”	พุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๒
	จารึกหลังประ ติมากรรมดินเผา รูปบุคคลทรงเครื่องกษัตริย์นั่งประนมมือ	เจดีย์หมายเลข ๑๑ เมืองโบราณอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี	หลังปัลลวะ/ สันสกฤต	พระเจ้าศุทโธทนะ	พุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๒

ตารางที่ ๒: จารึกที่พบในบริเวณภาคกลาง เขต จังหวัดนครปฐม

บริเวณ	ลักษณะจารึก	สถานที่ที่พบ	อักษร/ภาษา	ข้อความ	การกำหนดอายุ
ภาคกลาง	จารึกบนสถูปศิลาที่คอระฆัง (สูง ๓๙๐ ซม. เส้นผ่า ศูนย์กลาง ๑๓๐ ซม.)	ระเบียงขององค์พระปฐมเจดีย์ อ.เมือง จังหวัดนครปฐม	ปัลลวะ/บาลี	คาถา เย ธมฺมา	พุทธศตวรรษที่ ๑๒
	จารึกบนแผ่นศิลารูปสี่เหลี่ยมที่หน้าศาลเจ้า	พระปฐมเจดีย์ อ.เมืองนครปฐม (ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร)	ปัลลวะ/บาลี	คาถา เย ธมฺมา	พุทธศตวรรษที่ ๑๒
	จารึกบนแผ่นศิลาที่ศาลเจ้า	ศาลเจ้าหน้าพระอุโบสถข้างองค์พระปฐมเจดีย์	ปัลลวะ/บาลี	คาถา เย ธมฺมา	พุทธศตวรรษที่ ๑๒
	จารึกบนแม่หินบดแบ่งครึ่งด้านขวา	ศาลเจ้าหน้าพระอุโบสถข้างองค์พระปฐมเจดีย์	ปัลลวะ/บาลี	คาถา เย ธมฺมา	พุทธศตวรรษที่ ๑๒
	จารึกบนแม่หินบดแบ่งครึ่งด้านขวาง	จังหวัดนครปฐม (ปัจจุบันอยู่ที่หอวชิรญาณหอสมุดแห่งชาติ พระนคร)	ปัลลวะ/บาลี	คาถา เย ธมฺมา	พุทธศตวรรษที่ ๑๒
	จารึกบนฐานรองพระธรรมจักรศิลา	ตำบลทุ่งขวาง อำเภอกำแพงแสน จังหวัดนครปฐม(ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่ง ชาตินครปฐม)	ปัลลวะ/บาลี	พระธรรมจักรของพระมเหสีเจ้ามีเวียนสามรอบมีอาการสิบสองคือสัจจญาณ กิจจญาณ กตญาณ กำหนด อาการละสี่ละสี่	พุทธศตวรรษที่ ๑๒

ตารางที่ ๒: จารึกที่พบในบริเวณภาคกลาง เขต จังหวัดนครปฐม (ต่อ)

บริเวณ	ลักษณะจารึก	สถานที่ที่พบ	อักษร/ภาษา	ข้อความ	การกำหนดอายุ
ภาคกลาง	จารึกบนพระพิมพ์ดินเผา	อำเภอเมือง (ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระปฐมเจดีย์)	ปัลลวะ/บาลี	คาถา เย ธมฺมา	พุทธศตวรรษที่ ๑๒
	จารึกบนสถูปดินเผา	อำเภอเมือง (ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระปฐมเจดีย์)	ปัลลวะ/บาลี	คาถา เย ธมฺมา	พุทธศตวรรษที่ ๑๒
	จารึกธรรมจักรศิลาบนส่วนต่าง ๆ ของธรรมจักรคือ ดุม กงและกำ เส้นผ่าศูนย์กลาง ๙๘ ซม.	บริเวณพระปฐมเจดีย์ อ.เมืองนครปฐม(ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร)	ปัลลวะ/บาลี	จักรคือพระธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงแสวงหาอันยิ่งใหญ่ทรงแสดงไว้ ๔ อย่างคือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ทั้ง ๔ อย่างหมุนวนครบ๓รอบเป็นสัจจญาณ กิจจญาณ กตญาณ มีอาการ ๑๒ อย่าง	พุทธศตวรรษที่ ๑๒
	จารึกบนสถูปศิลารูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ายาวและแคบ	อ.นครชัยศรี (ปัจจุบันอยู่ที่สถาบันวัฒน ธรรมภูมิภาคตะวัน ออก มหาวิทยาลัยศิลปากร จ. นครปฐม)	ปัลลวะ/บาลี	อริยสัจ ๔ และปฏิจจสมุปบาบท	พุทธศตวรรษที่ ๑๒

ตารางที่ ๒: จารึกที่พบในบริเวณภาคกลาง เขต จังหวัดนครปฐม (ต่อ)

บริเวณ	ลักษณะจารึก	สถานที่ที่พบ	อักษร/ภาษา	ข้อความ	การกำหนดอายุ
ภาคกลาง	จารึกบนยอดสถูปศิลา	วัดพระประโทน อ.เมืองนครปฐม	ปัลลวะ/บาลี	คาถา เย ธมฺมา	พุทธศตวรรษที่ ๑๒
	จารึกบนแผ่นศิลา(หัก ๒ ท่อนไม่ต่อกัน)	วัดโพธิ์ร้าง อ.เมือง จ.นครปฐม (ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระปฐมเจดีย์)	ปัลลวะ/มอญโบราณ	เป็นเรื่องบอกเขตวัด, สิ่งของภายในวัด และบอกถึงการสร้างพระพุทธรูป และพระวิหาร	พุทธศตวรรษที่ ๑๒

ตารางที่ ๓ : จารึกที่พบในบริเวณภาคกลาง เขต จังหวัดลพบุรี

บริเวณ	ลักษณะจารึก	สถานที่ที่พบ	อักษร/ภาษา	ข้อความ	การกำหนดอายุ
ภาคกลาง	จารึกบนวงพระธรรมจักรศิลา	วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ อ.เมืองลพบุรี (ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถาน แห่งชาติ สมเด็จพระนารายณ์ จ. ลพบุรี)	ปัลลวะ/บาลี	ญาณํ อุทปาทิ – ความ รู้แจ้งเกิดขึ้นแล้ว	พุทธศตวรรษที่ ๑๒
	จารึกบนซี่ล้อพระธรรมจักร	วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ อ.เมือง จ. ลพบุรี(ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถาน แห่งชาติสมเด็จพระนารายณ์ จ.ลพบุรี)	ปัลลวะ/บาลี	หลักปฏิจจสมุปบาท..สฬายตนะเป็นปัจจัยให้เกิดผัสสะ เวทนาดับ ตัณหาดับ	พุทธศตวรรษที่ ๑๒
	จารึกบนฐานพระพุทธรูปยืนศิลา พระหัตถ์ทั้ง ๒ ข้างหัก	วัดข่อย อ.บ้านเซ่า จ.ลพบุรี (ปัจจุบันอยู่ที่ระเบียงนอกกำแพงพระอุโบสถ วัดเบญจมบพิตรฯ กรุงเทพฯ)	ปัลลวะ/มอญโบราณ	เจ้าปู่พร้อมด้วยลูกหลานได้กระทำพระพุทธรูปให้เปล่งปลั่ง (เรื่องปู่กับหลานได้สร้างพระพุทธรูป)	พุทธศตวรรษที่ ๑๒
	จารึกบนเสาศิลาแปดเหลี่ยม	บ้านซับจำปา อ.ท่าหลวง (ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถาน แห่งชาติ สมเด็จพระนารายณ์ จ. ลพบุรี)	ปัลลวะ/บาลี	ข้อความในจารึกมี ๔ ส่วนประกอบด้วย ๑.คาถา เย ธมฺมา ๒.ธรรมจักร ประกอบ ด้วยญาณ ๓ คือ สัจจญาณ กิจจญาณและ กตญาณ ๓.พุทธอุทาน	พุทธศตวรรษที่ ๑๒

ตารางที่ ๓ : จารึกที่พบในบริเวณภาคกลาง เขต จังหวัดลพบุรี

บริเวณ	ลักษณะจารึก	สถานที่ที่พบ	อักษร/ภาษา	ข้อความ	การกำหนดอายุ
ภาคกลาง	จารึกบนแผ่นศิลารูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า	เมืองพรมทิน อ. โคกสำโรง จ. ลพบุรี (ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติสมเด็จพระนารายณ์ จ. ลพบุรี)	หลังปัลลวะ/บาลี	พุทธอุทาน- เมื่อธรรมทั้งหลายปรากฏแก่พราหมณ์...	พุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔
	จารึกบนฐานพระพุทธรูปศิลายืน	วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ อ.เมือง จ. ลพบุรี	หลังปัลลวะ/สันสกฤต	นายกอารุชวะเป็นอธิบดีแห่งชาวเมืองตังคุระและเป็นโอรสแห่งพระเจ้าศามพูกะได้สร้างรูปพระมุนีองค์นี้	พุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔
	จารึกบนหลักหินสูงขนาดกว้าง ๑๒ ซม.สูง ๕๙ ซม.(ชำรุดมากจนข้อความตอนหน้าและตอนหลังหายไป)	เมืองโบราณซับจำปา อ.ท่าหลวง จ. ลพบุรี (ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติสมเด็จพระนารายณ์)	หลังปัลลวะ/สันสกฤต	ข้อความไม่ต่อเนื่องแต่พอทราบได้ว่าเป็นเรื่องเกี่ยวกับกษัตริย์ผู้มีศรัทธาในพระพุทธ ศาสนาและมีพระราชประสงค์ที่จะเผยแผ่พระพุทธศาสนาแก่ชาวโลก	พุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔
	จารึกบนเสาศิลาแปดเหลี่ยม	ศาลสูง อ.เมือง ลพบุรี(ปัจจุบันอยู่ที่หอสมุด วชิรญาณ หอสมุดแห่งชาติ พระนคร)	หลังปัลลวะ/มอญโบราณ	ข้อความเกี่ยวกับการทำบุญของครอบครัวชาวพุทธโดยการถวายเกวียน ๑ เล่ม วัว ๑ ตัวและเปลี่ยนเครื่องทรง(ผ้าห่ม)ของพระพุทธรูป	ต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๔ ราว พ.ศ. ๑๓๑๔

ตารางที่ ๔ : หลักฐานโบราณคดี/ศิลปกรรม สมัยทวารวดี

บริเวณ	หลักฐาน	รายละเอียด	นิกาย	กำหนดอายุ
ภาคกลาง	ประติมากรรมรูปภิกษุ ๓ องค์ ถือบาตร (ปูนปั้น) พบที่เมือง อู่ทอง จ.สุพรรณบุรี	เป็นแผ่นดินเผาภาพพระภิกษุ ๓ องค์ เรียงกันชำรุด ถือบาตรระดับสะเอวห่มจีวรแบบห่มคลุมเป็นริ้ว มีรูป แบบเหมือนศิลปะแบบอมราวดีที่พบ ณ เมืองนาคารชุนโกณฑะของราชวงศ์ อิษวากุ	เถรวาท	พุทธศตวรรษที่ ๙-๑๐
	ประติมากรรมพระพุทธรูปนาคปรก(ปูนปั้น)พบที่เมืองอู่ทอง จ.สุพรรณบุรี	ประทับนั่งขัดสมาธิมีรูปแบบเหมือนศิลปะแบบอมราวดีที่พบ ณ เมืองนาคารชุนโกณฑะของราชวงศ์อิษวากุ	เถรวาท	พุทธศตวรรษที่ ๑๐-๑๑
	ธรรมจักรศิลาพร้อมเสาและฐาน พบที่เจดีย์หมายเลข ๑๑ ที่เมือง อู่ทอง จ.สุพรรณบุรี	รูปแบบเหมือนศิลปะอินเดียสมัยคุปตะ	เถรวาท	พุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๒
	พระพิมพ์ดินเผาพบที่เมืองอู่ทอง จ.สุพรรณบุรี	มีจารึกนามพระอสีติมหาสาวก เช่น พระสารีบุตร พระมหากัจจายนะ	เถรวาท	พุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๒
	พระพิมพ์ดินเผาพบที่เมืองอู่ทอง จ.สุพรรณบุรี	มีจารึกนามพระอนาคตพุทธเจ้า (พระศรีอาริยเมตไตรย)	เถรวาท	พุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๒
	พระพิมพ์ดินเผาภาพพระมหาสาวก พบที่เจดีย์หมายเลข ๑๑ เมืองเก่าอู่ทอง	เป็นพระพิมพ์ดินเผาจำนวน ๓ องค์ นั่งขัดสมาธิ ศีรษะโล้น ไม่มีรัศมี มีจารึกอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต อ่านได้ความ ๒ องค์ว่า สารีปุตโต และ เมตเตยโก	เถรวาท	พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓
	ประติมากรรมดินเผารูปบุคคลทรง เครื่องกษัตริย์พบที่เมืองอู่ทอง จ.สุพรรณบุรี	มีจารึกนามพุทธบิดา	เถรวาท	พุทธศตวรรษที่๑๓-๑๔

ตารางที่ ๔ : หลักฐานโบราณคดี/ศิลปกรรมสมัยทวารวดี (ต่อ)

บริเวณ	หลักฐาน	รายละเอียด	นิกาย	กำหนดอายุ
ภาคกลาง	พระพิมพ์ดินเผาประทับยืน พบที่เจดีย์หมายเลข ๒ นอกเมืองอู่ทอง	แผ่นพระพิมพ์ดินเผาทรงสูง ปลายบนโค้งมน ด้านหน้ากดประทับยืนเอียงสะโพกเล็กน้อย	เถรวาท	พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๔
	พระพิมพ์แสดงภาพพุทธประวัติตอนมหาปาฏิหาริย์ พบบริเวณเมืองโบราณอู่ทอง	แผ่นดินเผาทรงสี่เหลี่ยมผืนผ้า ด้านหน้ากดประทับเป็นรูปพระพุทธ เจ้าประทับนั่งสมาธิบนบัลลังก์ มีดอกบัวอยู่ที่มุมล่าง ด้านหลังมีจารึก เย ธมฺมา ภาษาบาลี อักษรปัลลวะ	เถรวาท	พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๔
	เศียรพระพุทธรูปทองคำ พบที่เจดีย์หมายเลข ๒ เมืองเก่าอู่ทอง	ส่วนของพระเศียรพระพุทธรูปทองคำ ขนาดเล็ก สูง ๕.๓ เซนติเมตร กว้าง ๔ เซนติเมตร มีพระพักตร์กลม พระขนงต่อกันเป็นปีกกา พระเนตรปิด พระโอษฐ์แบะ พระกรรณ เรียวยาว งดงามมาก	เถรวาท	พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๔
	ประติมากรรมพระพุทธรูปปางแสดงปฐมเทศนาและกวางหมอบ พบที่เมืองโบราณอู่ทอง	ภาพธรรมจักรกับกวางหมอบ ลักษณะใกล้เคียงกับศิลปะสมัยคุปตะมากที่สุดคือเป็นต้นแบบให้กับศิลปะทวารวดี	เถรวาท	พุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๕
	พระพุทธรูปหินสลักนูนสูง พบที่วัดเขาพระ อำเภออู่ทอง จังหวัด สุพรรณบุรี	ลักษณะเป็นแผ่นหินสลักภาพพระพุทธรูปนูนสูงปางสมาธิ ด้านล่างสลักเป็นภาพธรรมจักรตรงกึ่งกลางและมีรูปกวางหมอบเหลียวหลัง ๒ ตัว	เถรวาท	พุทธศตวรรษที่ ๑๒
	พระพิมพ์ดินเผาปางสมาธิพบที่วิหารหมายเลข ๕ เมืองอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี	ลักษณะเป็นแผ่นพระพิมพ์ภาพพระพุทธรูปปางสมาธิประทับนั่งขัดสมาธิราบศิลปะทวารวดี	เถรวาท	พุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔

ตารางที่ ๔ : หลักฐานโบราณคดี/ศิลปกรรม สมัยทวารวดี (ต่อ)

บริเวณ	หลักฐาน	รายละเอียด	นิกาย	กำหนดอายุ
ภาคกลาง	ธรรมจักรศิลาและกวางหมอบพบที่เมืองนครปฐมโบราณ จ.นครปฐม	รูปแบบเหมือนศิลปะสมัยคุปตะ	เถรวาท	พุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๒
	สถูปศิลาจำลอง พบที่เมืองนครปฐมโบราณ จ.นครปฐม	มีจารึกถาคา เย ธมฺมา ด้วยภาษาบาลี	เถรวาท	พุทธศตวรรษที่ ๑๒
	เจดีย์จุลประโทน ระยะที่ ๑ พบที่เมืองนครปฐมโบราณ จ.นครปฐม	ผังรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสมีบันไดขึ้น ๔ ด้านเป็นผังแบบอินเดียสมัยคุปตะ	เถรวาท	พุทธศตวรรษที่ ๑๒
	ภาพสลักพระพุทธเจ้า พบที่ ต.ทับกวาง อ.แก่งคอย จ.สระบุรี	ภาพธรรมจักรกับกวางหมอบ ลักษณะใกล้เคียงมากที่สุดกับศิลปะสมัย คุปตะ คือเป็นต้นแบบให้กับศิลปะทวารวดี	เถรวาท	พุทธศตวรรษที่ ๑๓
	ภาพพระพุทธเจ้าประทับยืน พบในถ้ำถมอรัตน์ อ.ศรีเทพ จ.เพชรบูรณ์	เป็นภาพสลักบนผนังถ้ำ พระโพธิสัตว์ แสดงเรื่องพระพุทธเจ้าแสดงธรรมแก่พระศิวะและพระวิษณุ	เถรวาท	พุทธศตวรรษที่ ๑๓

ตารางที่ ๔ : หลักฐานโบราณคดี/ศิลปกรรม สมัยทวารวดี (ต่อ)

บริเวณ	หลักฐาน	รายละเอียด	นิกาย	กำหนดอายุ
ภาคอีสาน	พระพุทธรูปสำริด พบที่ จ. นครราชสีมา	พระพุทธรูปสำริดปางแสดงธรรม สูง ๓๐ เซนติเมตร ศิลปะอมราวดี	เถรวาท	พุทธศตวรรษที่ ๘-๙
	ใบเสมาภาพพุทธประวัติพบที่บ้านหนองแปน อ.กมลาไสย จ.กาฬสินธุ์	เป็นใบเสมามีภาพประทับนั่งเหนือนาคมุจลินทร์ แสดงธรรมแก่ตปุสสะ-ภัลลิกะสองพี่น้อง	เถรวาท	พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๖
	ใบเสมาภาพพุทธประวัติ พบที่เมืองฟ้าแดดสงยาง จ. กาฬสินธุ์	เป็นภาพพุทธประวัติตอนโปรดพระราหุลกุมาร	เถรวาท	พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๖
	ใบเสมาพุทธประวัติ พบที่เมืองฟ้าแดดสงยาง จ. กาฬสินธุ์	เป็นภาพพุทธประวัติตอนพิมพาพิลาบ เป็นประติมา กรรมที่งดงามและสำคัญที่สุดชิ้นหนึ่งของไทย	เถรวาท	พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๖
	ใบเสมาหิน พบที่ จ. กาฬสินธุ์	เป็นเสมาหินแสดงภาพสุวรรณสามชาดก	เถรวาท	พุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔
	พระธาตุยาคู พบที่เมืองฟ้าแดดสงยาง จ.กาฬสินธุ์	เป็นสถูปเจดีย์สมัยทวารวดีเป็นเจดีย์รูปแปดเหลี่ยม ย่อมุมไม้สิบสอง กว้าง ๑๐ เมตร มีขนาดใหญ่ที่สุดและสมบูรณ์ที่สุดในบรรดาโบราณ สถานเมืองฟ้าแดดสงยาง สถาปัตยกรรมคล้ายแบบทวารวดีที่พบในภาคกลาง เช่นที่ อ.อู่ทอง และที่อ.คูบัว	เถรวาท	พุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๕
	พระไสยาสน์ ศิลปะทวารวดี พบที่ จ.กาฬสินธุ์	เป็นภาพนูนต่ำบนแผ่นผาหินทรายยาว ๓.๓ เมตร สูง๑.๒๗ เมตร นูนจากพื้นหิน ๐.๕๕ เซนติเมตร แกะสลักเป็นองค์พุทธเจ้าปางไสยาสน์ บรรทมบนผืนผ้า มีหมอนหนุนพระเศียรและพระบาท องค์พระนอนตะแคงขวาเป็นลักษณะพระนอนปางไสยาสน์	เถรวาท	พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๕

ตารางที่ ๔ : หลักฐานโบราณคดี/ศิลปกรรม สมัยทวารวดี (อีสาน)

บริเวณ	หลักฐาน	รายละเอียด	นิกาย	กำหนดอายุ
ภาคอีสาน	พระพุทธรูปไสยาสน์ภูเวียง พบที่บ้านโนนสะอาด ต.ไชยสอ อ.ชุมแพ จ. ขอนแก่น	เป็นประติมากรรมสลักบนหน้าผา ปางไสยาสน์ศิลปะแบบทวารวดี ผสมผสาน ฝีมือช่างท้องถิ่น	เถรวาท	พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๖
	ใบเสมาหินทรายเรียบและแบบที่มีลวดลายหม้อน้ำ	เป็นแบบเรียบและแบบที่มีลวดลายหม้อน้ำ	เถรวาท	พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๖
	ใบเสมาหิน พบที่บ้านเปือยหัวดง อ.อำนาจเจริญ จ. อุบลราชธานี	เป็นเสมาหินแสดงภาพสลักรูปสถูปและหม้อน้ำ ศิลปะทวารวดี	เถรวาท	พุทธศตวรรษที่ ๑๒
	ใบเสมาหินทรายเล่าเรื่องชาดก พบที่บ้านกุดโง้ง ต.กุดโง้ง อ.เมือง จ. ชัยภูมิ	เป็นเสมาหินทรายมีทั้งแบบเรียบและมีลวดลายสลักภาพเล่าเรื่องชาดก เช่น เตมิยชาดก ภูริทัตชาดก ศิลปะทวารวดีบางแผ่นมีจารึกด้วยอักษรหลังปัลลวะภาษามอญโบราณ	เถรวาท	พุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๖
ภาคตะวันออก	พระพุทธรูปปางนาคปรก พบที่ อ.โคกพนมดี จ.ปราจีนบุรี	เป็นพระพุทธรูปศิลปะทวารวดีปางนาคปรก ปัจจุบันเก็บรวบรวมไว้ที่วัดหน้าพระธาตุ อ.โคกพนมดี จ. ปราจีนบุรี	เถรวาท	พุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๔
	พระพุทธรูปศิลาปางพนัสบดี พบที่ อ.โคกพนมดี จ. ปราจีนบุรี	เป็นพระพุทธรูปศิลปะทวารวดี ปางประทับยืนเหนือสัตว์ชนิดหนึ่งที่มีปากเป็นครุฑ มีเขาคล้ายวัว มีปีกคล้ายหงส์เป็นที่รวมพาหนะของเทพเจ้าทั้งสามของศาสนาฮินดูคือ ครุฑ โคและหงส์	เถรวาท	พุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๔

ตารางที่ ๔ : หลักฐานโบราณคดี/ศิลปกรรม สมัยทวารวดี

บริเวณ	หลักฐาน	รายละเอียด	นิกาย	กำหนดอายุ
ภาคเหนือ	เศียรพระพุทธรูปหินทราย ๓ เศียร (ปัจจุบันจัดแสดงอยู่อยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติหริภุญชัย)	เป็นศิลปกรรมที่ใกล้เคียงกับทวารวดีมากที่สุด พุทธลักษณะที่สำคัญ คือ พระขนงต่อกันเป็นรูปปีกกา พระเนตรโตเหลือบลงต่ำ พระนาสิกใหญ่ พระโอษฐ์หนาและกว้างเล็กน้อย	เถรวาท	พุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๖
	กวางหมอบในท่าเหลียวหลัง พบบริเวณกลางเมืองลำพูน	มักพบกวางหมอบที่แพร่หลายในวัฒนธรรมทวารวดีอยู่ร่วมกับธรรมจักรเสมอ แสดงให้เห็นความสัมพันธ์อันดีกับทวารวดีจากภาคกลาง	เถรวาท	พุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๖
ภาคใต้	พระพุทธรูปแบบคุปตะ พบที่ เวียงสระ อ.เวียงสระ จ.สุราษฎร์ธานี	ลักษณะเป็นพระพุทธรูปศิลปะคุปตะ	เถรวาท	พุทธศตวรรษที่ ๙-๑๐

ภาพสัญลักษณ์สิ่งเคารพ

ภาพที่ ๑

เป็นภาพต้นโพธิ์ หมายถึง สถานที่ตรัสรู้ซึ่งเป็นตัวแทนของพระพุทธองค์ ชาวพุทธสมัยแรกที่ยังไม่มีการสร้างพระพุทธรูป

ที่มาของภาพ : ห้องสมุดภาพ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล.

ภาพที่ ๒
ธรรมจักรศิลาและเสาหินแปดเหลี่ยม พบที่เจดีย์หมายเลข ๑๑
ที่เมืองอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี

พระพุทธรูป

ภาพที่ ๓

เป็นภาพพระพุทธรูปปางนั่งขัดสมาธิใต้ต้นโพธิ์ ศิลปะทวารวดี พุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๕ พบที่อำเภอศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี

ที่มาของคำอธิบาย : ศาสตราจารย์ ธวัช ปุณโณทก, อักษรไทยโบราณ ลายสือไทย และวิวัฒนาการอักษรของชนชาติไทย,หน้า ๗๘., ศักดิ์ชัย สายสิงห์,ศิลปะทวารวดีฯ,หน้า ๑๑๖.,ศรีศักร วัลลิโภดม,อารยธรรมฝั่งทะเลตะวันออก,๑๗๑.

ที่มาของภาพ: ห้องสมุดภาพหม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล

ภาพที่ ๔

พระพุทธรูปนาคปรกศิลา ศิลปะทวารวดี พบที่จังหวัดปราจีนบุรี

ภาพที่ ๕
พระพุทธรูปปางประทานพร ศิลปะทวารวดี

ภาพที่ ๖

พระพุทธรูปปางไสยาสน์หรือปางปรินิพพาน ศิลปะทวารวดี

พบภูปอ อำเภอสหัสขันธ์ จังหวัดกาฬสินธุ์

พระพิมพ์

ภาพที่ ๗

พระพุทธรูปดินเผา นั่งห้อยพระบาท สมัยทวารวดี พบที่เจดีย์หมายเลข ๔๐

ภาพที่ ๘

พระพิมพ์บนใบเสมา ศิลปะทวารวดี

พบที่เมืองฟ้าแดดสงยาง จังหวัดกาฬสินธุ์

ภาพที่ ๕

พระพุทธรูปปางแสดงธรรมเหนือพนัสบดีรูปครุฑที่เป็นมนุษย์

พบที่เมืองนครปฐม ศิลปะทวารวดี

ภาพที่ ๑๐

พระพุทธรูปปางยมกปาฏิหาริย์แผ่นหินสลักนูนต่ำ แผ่นหินสลักภาพพุทธประวัติตอนทำยมกปาฏิหาริย์ใต้ต้นมะม่วงที่เมืองสาวัตถี พบที่เมืองนครปฐมโบราณ จังหวัดนครปฐม (ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร) และพบที่ เมืองคูบัว จังหวัดราชบุรี

ที่มาของคำอธิบาย:

ผาสุข อินทราวุธ, สุวรรณภูมิจากหลักฐานโบราณคดี,หน้า ๒๕๖.

สุจิตต์ วงษ์เทศ, พระปฐมเจดีย์ไม่ใช่เจดีย์แห่งแรกฯ, หน้า ๒๕.

ที่มาของภาพ: ห้องสมุดภาพศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล

ภาพที่ ๑๑

พระพิมพ์ดินเผาปางแสดงยมกปาฏิหาริย์

ภาพที่ ๑๒

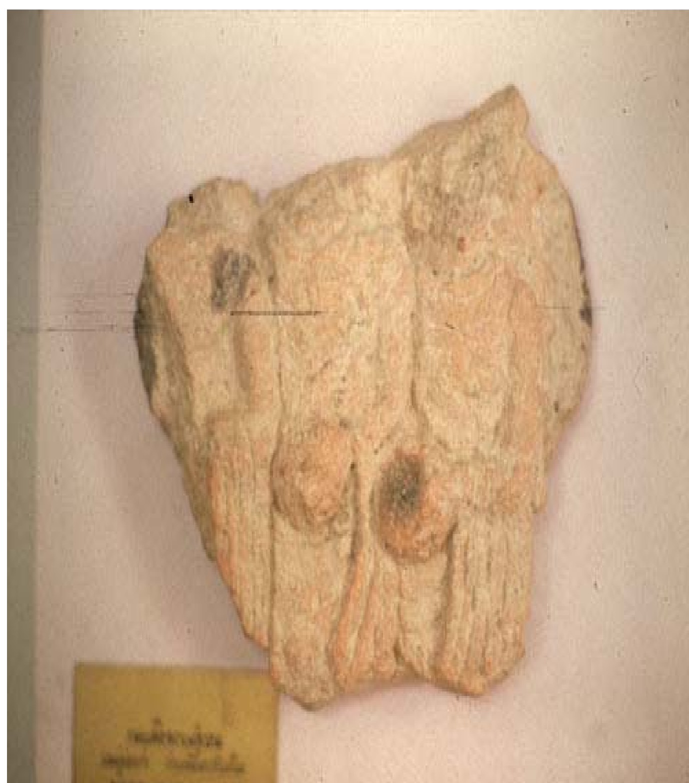
พระพิมพ์ดินเผาปางประทานธรรม ศิลปะทวารวดี

พบที่นาดูน จังหวัดมหาสารคาม

ภาพที่ ๑๓
พระพิมพ์ดินเผาปางยมกปาฏิหาริย์ ศิลปะทวารวดี
พบที่นาดูน จังหวัดมหาสารคาม

ภาพที่ ๑๔

เป็นภาพพระภิกษุอุ้มบาตรทำด้วยดินเผา แสดงการรับอิทธิพลพุทธศาสนาเข้ามาสู่ดินแดนสุวรรณภูมิ ทำด้วยดินเผา พบที่อำเภออู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี

ที่มาของคำอธิบาย: สุจิตต์ วงษ์เทศ, สุวรรณภูมิต้นกระแสประวัติศาสตร์ไทย, หน้า ๗๔., และ คนไทยมาจากไหน?, หน้า ๔๒.

ที่มาของภาพ: ห้องสมุดภาพหม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล

พระพิมพ์ปางพิเศษ

ภาพที่ ๑๕

ภาพพระพุทธรูปปางเสด็จลงจากดาวดึงส์ประทับยืนเหนือเศียรพราหมณ์พนัสบดี เป็นศิลาจำหลัก ศิลปะสมัยทวารวดี มีพระพรหมเชิญแส้จามรี อยู่เบื้องขวาพระพุทธองค์ และมีพระอินทร์เชิญฉัตรอยู่เบื้องซ้าย

ที่มาของคำอธิบาย:

สุจิตต์ วงษ์เทศ (บรรณาธิการ), สุวรรณภูมิอยู่ที่นี่ ที่แผ่นดินสยาม, หน้า ๘๘.

ที่มาของภาพ: ห้องสมุดภาพหม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล

ภาพที่ ๑๖

พระพุทธรูปแสดงธรรมเหนือพนัสบดี ศิลปะทวารวดี

พบที่เมืองโบราณศรีเทพ พระพุทธรูปแบบเดียวกันนี้มีพบในภาคอื่นด้วย

ภาพที่ ๑๗

พระพุทธรูปแสดงปางวิตรรกะประทับเหนือตัว "พนัสบดี" พบที่เมืองนครชัยศรี (ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร)

พนัสบดีเป็นการประสมประสานกันระหว่างพาหนะของเทพเจ้าในศาสนาฮินดู ๓ องค์ คือมีเขาเหมือนโคนนทิ พาหนะของพระศิวะ มีปีกเหมือนครุฑ พาหนะของพระนารายณ์ และมีจะงอยปากเหมือนหงส์ พาหนะของพระพรหม มีความหมายโดยนัยแสดงถึงอิทธิพลของศาสนาพุทธว่ามีอยู่เหนือศาสนาพราหมณ์ในสมัยทวารวดี เพิ่มความศักดิ์สิทธิ์และความน่าเชื่อถือของศาสนิกชนที่มีต่อคำสั่งสอนในศาสนามากขึ้น

ที่มาของคำอธิบาย: สุจิตต์ วงษ์เทศ, พระปฐมเจดีย์ไม่ใช่เจดีย์แห่งแรกฯ, หน้า ๒๔.

ภาพที่ ๑๘

เป็นภาพพระพุทธรูปอยู่เหนือพนัสบดี ศิลปะทวารวดี พบที่จังหวัดพิษณุโลก อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔ สูง ๖๕ เซนติเมตร จัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร

ที่มาของคำอธิบาย :

สุจิตต์ วงษ์เทศ, กรุงสุโขทัยมาจากไหน?, หน้า ๕๓.

ที่มาของภาพ: ห้องสมุดภาพหม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล

สถูปเจดีย์

ภาพที่ ๑๙

ยอดสถูปศิลา มีจารึกคาถา เย ธมฺมา รอบแกนก้านฉัตร พบที่เมืองนครชัยศรี

ที่มาของคำอธิบาย: สุจิตต์ วงษ์เทศ, พระปฐมเจดีย์ไม่ใช่เจดีย์แห่งแรกฯ,หน้า ๒๓.

ที่มาของภาพ: ห้องสมุดภาพหม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล.

ใบเสมาต่าง ๆ

ภาพที่ ๒๐

เป็นภาพเสมาหินสลักรูปชาดกเรื่องพิมพาพิลาป พบที่เมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์

ที่มาของคำอธิบาย:

สุจิตต์ วงษ์เทศ, สุวรรณภูมิต้นกระแสประวัติศาสตร์ไทย, หน้า ๘๒,๑๕๕.

ที่มาของภาพ: ห้องสมุดภาพหม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล

ภาพที่ ๒๑

เป็นภาพพุทธประวัติตอนที่พระราหุลกุมารตามขอขุมทรัพย์ทั้ง ๔ แต่พระพุทธองค์ได้ทรงมีพระมหากรุณาธิคุณพระราชทานอริยทรัพย์แก่พระราหุล

ที่มาของภาพ : ห้องสมุดภาพ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล

ภาพที่ ๒๒
แสดงธรรมโปรดพระประยูรญาติ ที่เมืองกบิลพัสดุ์ ศิลปะทวารวดี

ภาพที่ ๒๓

เป็นภาพเสมาหิน พบที่วัดโพธิ์ศิลา บ้านเปือยหัวดง อำเภออำนาจเจริญ จังหวัดอำนาจเจริญ

ที่มาของคำอธิบาย: สุจิตต์ วงษ์เทศ, สุวรรณภูมิต้นกระแสประวัติศาสตร์ไทย,หน้า ๑๕๕.

ที่มาของภาพ: ห้องสมุดภาพหม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล

ภาพที่ ๒๔

เสมาหินสลักเตมิยชาดก ครั้งทรงบำเพ็ญเนกขัมมบารมี

ศิลปะทวารวดี อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๕ พบที่บ้านกุดโง้ง อำเภอเมือง จังหวัดชัยภูมิ

ภาพที่ ๒๕

เสมาหินสลักมโหสถชาดก ครั้งทรงบำเพ็ญปัญญาบารมี

ศิลปะทวารวดี อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๕ พบที่บ้านกุดโง้ง อำเภอเมือง จังหวัดชัยภูมิ

ภาพที่ ๒๖

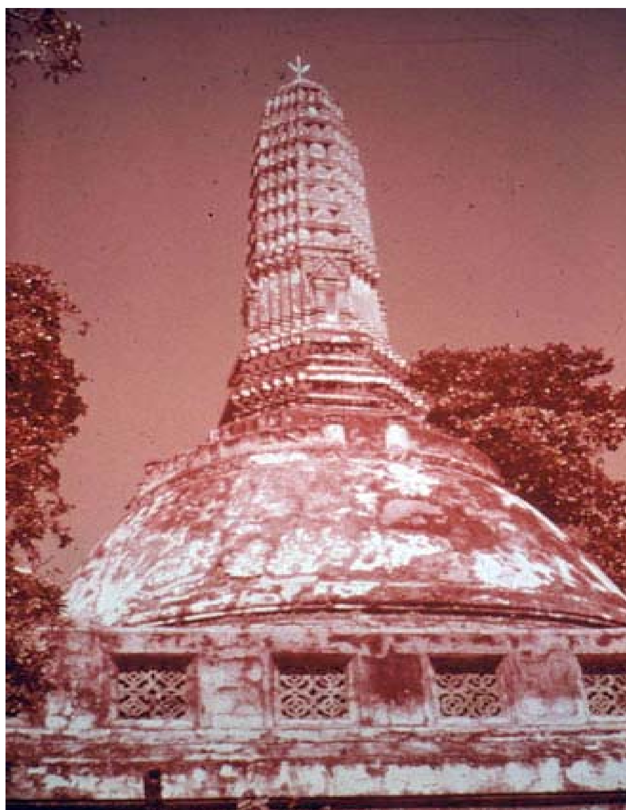
เสมาหินสลักเรื่องพระภูริทัตตชาดก ครั้งทรงบำเพ็ญศีลบารมี

ศิลปะทวารวดี อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๕ พบที่บ้านกุดโง้ง อำเภอเมือง จังหวัดชัยภูมิ

ภาพที่ ๒๗

เสมาหินสลักเรื่องพระวิธูรบัณฑิตชาดก ครั้งทรงบำเพ็ญสัจจบารมี ศิลปะทวารวดี อายุราว พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๕ พบที่บ้านกุดโง้ง อำเภอเมือง จังหวัดชัยภูมิ

ภาพที่ ๒๘

ภาพองค์พระปฐมเจดีย์จำลอง ศิลปะทวารวดียุคที่ ๒ ศิลปะทวารวดี

ภาพที่ ๒๙

องค์พระธาตุญาคู เมืองฟ้าแดดสงยาง จังหวัดกาฬสินธุ์ ศิลปะทวารวดี

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ – นามสกุล	นาวาตรี สมพงษ์ สันติสุขวันต์
วันเดือนปีเกิด	๑๐ ธันวาคม ๒๕๑๐
สถานที่เกิด	จังหวัดบุรีรัมย์
การศึกษา	พธ.บ. (ศาสนา) รุ่นที่ ๔๒

ประวัติการทำงาน

ธ.ค. ๔๐ - ก.ย. ๔๒	อนุศาสนาจารย์แผนกศาสนพิธี กองอนุศาสนาจารย์ กรมยุทธศึกษาทหารเรือ ต. ศาลายา อ. พุทธมณฑล จ. นครปฐม
ต.ค. ๔๒ - ก.ย. ๔๔	อนุศาสนาจารย์กรมทหารราบที่ ๓ รักษาพระองค์ กองพลนาวิกโยธิน จังหวัดนราธิวาส
ต.ค. ๔๔ - ก.ย. ๔๕	รักษาราชการอนุศาสนาจารย์แผนกจิตนิเทศ กองอนุศาสนาจารย์ ฯ
ต.ค. ๔๕ - ก.ย.๕๐	อนุศาสนาจารย์ กรมสารวัตรทหารเรือ กรุงเทพมหานคร
ต.ค. ๕๐ - ปัจจุบัน	อนุศาสนาจารย์แผนกอบรมศีลธรรม กองอนุศาสนาจารย์ กรมยุทธศึกษาทหารเรือ